

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПИСУ

МАРИНА ФІЛІПОВИЧ

ПОЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ
В ЛІТОПИСНИХ ТА АКТОВИХ
ДЖЕРЕЛАХ
ХІ–ХVІ СТОЛІТЬ

КИЇВ 2014

УДК 94(476)04/14
ББК ТЗ(4Біл)430.18

Рецензенти:

Г.В. Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут історії України НАН України)

В.І. Ульяновський, доктор історичних наук, професор (Національний університет імені Тараса Шевченка)

Н.О. Білоус, кандидат історичних наук (Інститут історії України НАН України)

Затверджено до друку Вченою радою Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, протокол № 13 від 8 листопада 2013 р.

Філіпович М.А. Полоцька земля в літописних та актових джерелах XI–XVI століть / М.А. Філіпович; відп. ред. Л.А. Дубровіна. – К., 2014. – 204 с.

ISBN 978-966-02-7287-3

Книгу присвячено дослідженню історії нестандартного міста (землі) в складі Давньоруської держави та Великого князівства Литовського. В монографії крізь призму давньоруських зводів, білорусько-литовських літописів та полоцьких актових пам'яток розглянуто принципи творення образу Полоцької землі в літописному наративі та актах. Особливу увагу приділено дослідженню «Повісті про Полоцьк» у легендарній частині другого літописного зводу Великого князівства Литовського. На матеріалах полоцьких актових джерел здійснено спробу реконструювати соціально-політичну модель Полоцької землі в складі Великого князівства Литовського.

Видання розраховане на фахівців та всіх тих, хто цікавиться історичним минулим Полоцька і Полоцької землі середньовічного та раннього Нового часу.

ISBN 978-966-02-7287-3

© НБУВ, 2014
© Філіпович М.А., 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ПОЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСНИХ ЗВОДІВ XI–XIII ст.	11
Загальноруська частина першого білорусько-литовського зводу та її джерела. Історіографія проблеми	11
Полоцька земля очима давньоруських книжників	16
«Полоцькі звістки» Лаврентіївського та Іпатіївського літописів за XII ст.	39
РЕЦЕПЦІЯ ІНФОРМАЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСІВ У ПЕРШОМУ ЗВОДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО СЕРЕДИНИ XV ст.	48
«Полоцькі звістки» загальноруської частини першого білорусько-литовського зводу	48
Полоцька земля в «Літописці великих князів литовських»	65
ПОЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ В БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ЛІТОПИСНІЙ ТРАДИЦІЇ XVI ст.	74
Полоцька земля в другому та третьому літописних зводах Великого князівства Литовського	74
«Повість про Полоцьк» у легендарній частині білорусько-литовських літописів	88
«Полоцькі звістки» легендарної частини другого та третього («Хроніки Биховця») літописних зводів Великого князівства Литовського	110
ПОЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ В ПОЛОЦЬКИХ АКТОВИХ ДЖЕРЕЛАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – ПОЧАТКУ XVI ст.	113
Особливості термінології полоцької актової мови	113
Соціально-політична модель Полоцької землі в складі Великого князівства Литовського (кінець XIV – початок XVI ст.)	127
ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ	142
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	144
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	145
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	167
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	186
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ	195
SUMMARY	197
АННАТАЦЬЯ	199
АННОТАЦІЯ	201

ВСТУП

Історія створюється з допомогою документів та ідей, періоджерел та уяви.
Jacques Le Goff. Pour un autre Moyen Age

Полоцьк на різних етапах свого існування був важливим політичним, економічним та культурним центром Білоруського Подвіння, вирізняючись своєю яскравою індивідуальністю серед інших міст Давньої Русі, а від середини XIII ст. – Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ).

Вивчення історії Полоцька сягає своїм корінням у XIX ст.¹ На сьогодні джерельний фонд дослідження історичного минулого Полоцька та Полоцької землі суттєво збільшився завдяки великій кількості накопичених археологічних даних². Наративна складова джерельної бази історії Полоччини традиційно вважається недостатньою. Так, Полоцький літопис є пам'яткою гіпотетичною: всі спроби дослідників відшукати його сліди в давньоруських літописних зводах не були вдалими. Небагато звісток про

¹ Перші опубліковані дослідження з історії Полоцької землі з'явилися в 90-х роках XIX ст. Їхні автори – представники київської історико-документальної школи – М. Довнар-Запольський та В. Данилевич, див.: *Довнар-Запольский М.В. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия.* – К., 1891; *Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст.* – К., 1896.

² Історія археологічного дослідження Полоцька почалася з 1928 р., коли в місті працювала експедиція Інституту білоруської культури під керівництвом О. Левданського. В різний час археологічні розкопки в місті проводилися М. Каргером, В. Тарасенком, О. Митрофановим, Л. Поболем, Г. Штиховим, В. Булкіним, П. Раппопортом, С. Тарасовим, Г. Сагановичем, П. Русовим, М. Климовим. З 2000 р. на базі Полоцького державного університету організовані щорічні розкопки (керівник – Д. Дук); з 2008 р. в місті проводяться дослідження комплексної археологічної експедиції Інституту історії НАН Білорусі, Полоцького державного університету та Національного полоцького історико-культурного музею-заповідника (керівник – О. Левко), див.: *Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке.* – Минск, 2012. – (Древнейшие города Беларуси).

Полоцьк зберегли і давньоруські літописи³. Дані трьох літописних зводів середини XV–XVI ст. ВКЛ до уваги істориками Полоччини, зазвичай, не беруться (на думку вчених, вони є неінформативними, неоригінальними та напівміфічними). Проте за цими, на перший погляд, незначними та подекуди фантастичними даними приховано візію Полоцької землі очима давньоруських книжників та літописців ВКЛ.

Метою нашої роботи є реконструкція образу (принципів зображення) Полоцька та Полоцької землі в середньовічних та ранньомодерних літописних текстах⁴. Запропоноване дослідження присвячене не «класичній» історії міста, яка ґрунтовно розкрита в роботах наших попередників, а пошукам образу Полоцька та аналізу його генези в літописах. Задля цього ми спробуємо розробити універсальну модель дослідження образу міста в літописному наративі. Якщо вона виявиться дієвою для особливого міста, то її можна буде застосовувати і для дослідження «стандартних» міст середньовічної і ранньомодерної Центрально-Східної Європи.

Вирішення окреслених завдань здатне, крім усього іншого, суттєво розширити інформативні можливості літописання як історичного джерела.

Запропоноване дослідження має певні особливості, які варто одразу ж оговорити. Дана робота не містить окремого історіографічного огляду. Але, висуваючи те чи інше припущення, ми намагалися окреслити, врахувати або пригадати думки наших колег щодо відповідних дискусійних питань.

Основними джерелами для нашого дослідження стали наративні (оповідні) пам'ятки – ранні давньоруські літописи⁵ та три літописні зводи ВКЛ.

³ «Полоцькі звістки» давньоруських літописних зводів зібрані в працях М. Довнар-Запольського, В. Данилевича, а також у монографіях радянського та російського вченого Л. Алексеєва, див.: *Алексеєв Л.В.* Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX–XIII вв. – М., 1966; *Он же.* Полоцкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М., 1975. – С. 202–239; *Он же.* Полоцкая земля. – Полоцк, 2007. – (Наследие Полоцкой земли; Вып. 5); *Он же.* Западнорусские земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры. – Кн. 1–2. – М., 2006; *Алексеєв Л.А., Богданов В.П.* Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. – М., 2009.

⁴ Попередній варіант цього дослідження (як дисертація) був готовий в 2012 р., див.: *Філіпович М.А.* Полоцька земля у наративних та актових джерелах (друга половина XIII – перша половина XVI ст.). Дисертація... канд. іст. наук. – К., 2012.

⁵ Ранніми давньоруськими літописами дослідники, зазвичай, називають літописи від початку літописання, коли до уваги беруться гіпотетичні та реконструйовані літописні зводи, до початку XII ст. (межею визначення є рубіж XI–XII ст.); або домонгольські разом з Галицько-Волинським літописом (за межу беруть кінець XIII ст.), див., наприклад: *Вилкул Т.Л.* Цитати з Восемикнижжя в ранніх давньоруських літописах, або як змінюється смисл історичних повідомлень // УІЖ. – 2013. – № 1. – С. 125. Ранні літописні тексти збереглися в складі більш пізніх літописних зводів (XIV–XVI ст.) – у Лаврентіївському, Па-

Зауважимо, що в основу дослідження покладено класифікацію літописів ВКЛ, запропоновану білоруським текстологом В. Чемерицьким, а саме поділ усіх відомих списків літописів ВКЛ на три зводи та чотири групи, що становлять окремі літописні пам'ятки⁶. До першої групи дослідник відніс літописи Віленський, Дубровського, Origo regis, Погодинський, БАН № 34.4.32 та ЦГАДА № 20/25, що зберегли «Літописець великих князів литовських»; до першого зводу (другої групи) – Никифоровський, Академічний, Супрасльський, Слуцький; до другого зводу (третьої групи) – літописи Красинського, Тихонравова, Познанський (Рачинського), Євреїнівський, Патріарші уривки; до третього зводу – «Хроніку Биховця»⁷.

Висліди наративів ми співставляємо з широким колом нетрадиційних джерел – епіграфікою, агіографією, зображальними пам'ятками та ін.

Заклучний розділ монографії побудовано на аналізі полоцьких актів, в яких особливості Полоцька та полочан в усіх напрямках їхнього існування проявляються більш «відкрито». Полоцькі актові джерела дозволять поглянути на Полоцьк «із середини» – очима самих полочан. Для конструювання моделі Полоцької землі в складі ВКЛ залучено дані Перепису Війська ВКЛ 1528 р. та Полоцької ревізії 1552 р.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють IX–XVI ст. Вибір таких широких хронологічних меж продиктований джерельним матеріалом, на якому ґрунтується наша робота, – давньоруськими літописами (XI–XIII ст.), білорусько-литовськими зводами (XV–XVI ст.) та полоцькими актовими

тійському, Новгородському 1-му літописі, а також у деяких інших літописах (Софійський 1-й, Новгородський 4-й та ін.).

⁶ Донині дослідники поділяли всі відомі списки білорусько-литовських літописів на дві або три групи (коротку, складну та повну) та вважали, що це один звід у трьох (двох) редакціях. До складної групи відносили літописи, в яких містилося легендарне оповідання, не бачачи між ними різниці, див.: *Костомаров Н.И.* Лекции по русской истории. – СПб., 1861. – Ч. 1. – С. 53–58 (поділив усі відомі літописи на короткі та повну групи); *Тихомиров И.А.* О составе западнорусских, так называемых литовских летописей // ЖМНП. – 1901. – № 3. – С. 1–36; № 5. – С. 70–119 (розділив літописи на короткі, перехідні та повну групи); *Сушицький Т.* Західно-руські літописи як пам'ятка літератури. – К., 1921. – Ч. 1. – С. 60–62, 67 та інші (поділяв літописи на короткі, складні та повний).

⁷ *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. – Мінск, 1969; *Он же.* Летописи // История белорусской дооктябрьской литературы. – Минск, 1977. – С. 95–110. Див. також: *Лурье Я.С.* Летописи белорусско-литовские (западнорусские) // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.). – Ч. 2. – Л., 1989. – С. 26–27; *Он же.* Общерусские летописи XIV–XV вв. – Л., 1976. – С. 38–42, 115–116; *Семянчук А.А.* Беларускія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000; *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С. 9–28.

джерелами (друга половина XIII – початок XVI ст.). Він також обумовлений внутрішнім змістом історичних джерел, а саме «полоцькими звітками», найраніша з яких – згадка про Полоцьк Повісті временних літ (далі – *ПВЛ*) під 862 р. (у зв'язку з роздачею Рюриком міст своїм «мужам»)⁸ та найбільш пізня (крайня) звістка – повідомлення Румянцевського списку другого літописного зводу ВКЛ під 1563 р. (про взяття Полоцька військом Івана IV)⁹.

Варто зробити кілька термінологічних зауважень щодо головного об'єкта нашого дослідження – Полоцька та його землі. Термін «Полоцька земля» належить Лаврентіївському літопису, де зустрічається вперше під 1128 р.¹⁰ «Полоцька земля», у розумінні середньовічних книжників, – сукупність уділів (територій, волостей), економічно, політично та культурно пов'язаних з Полоцьком та адміністративно йому підлеглих. З часом поняття «Полоцька земля» втрачає свій початковий зміст, ототожнюючись, врешті, з Полоцькою волостю (ядром Полоцької землі). Проте і впродовж XIV–XVI ст. зберігалось верховенство міста над волостю (землею) – вся та система відносин, яка склалася в регіоні в XI–XII ст. Єдність міста та землі міцно вкорінилася у свідомості тогочасної людини. Отож у такому розумінні ці поняття (як рівнозначні) вживаємо і ми.

Полоцьк – політичний, соціально-економічний та сакральний центр Полоцької землі: Полоцького князівства – в межах Давньої Русі, а від середини XIII ст. у складі ВКЛ; адміністративних одиниць ВКЛ – намісництва (1392–1504 рр.) і воєводства (1504–1563 рр.).

Полоцьке князівство X–XII ст. та XIII–XIV ст. – різні за розміром території. В XI–XII ст. територія державного утворення (Полоцької землі) межувала на сході зі Смоленською землею, на південному сході та півдні – з Київською землею та князівствами Турово-Пінськими, на заході та північному заході володіння полочан стикалися із землями литовських та фінських племен, а на півночі прилягали до володінь псковичів і новгородців. Напередодні включення удільного Полоцького князівства до складу ВКЛ його територія складалася з власне Полоцької волості та доменіальних володінь (Лукомльської та Браславської волостей).

Враховуючи складність та специфіку обраної теми, а також пастки історичної герменевтики (одного з основних методів даного дослідження) – небезпеку нав'язати джерелу непритаманні йому змісти, зауважимо, що запропонована читачеві інтерпретація літописних сюжетів (а також

⁸ Лаврентьевская летопись. – (Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 1). – М., 1997. – Стб. 20.

⁹ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – М., 1980. – С. 213.

¹⁰ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 229.

змісту полоцьких актів) не виключає наявність будь-яких інших (інакших) пояснень та тлумачень. Проте сподіваємося, що автору монографії певним чином вдалося «розговорити» джерела.

Винятково приємним обов'язком вважаю згадати всіх причетних до виходу цієї книги. Особливу подяку висловлюю моєму Вчителеві – професору Київського національного університету імені Тараса Шевченка Василю Іринарховичу Ульяновському.

Ця монографія вийшла в світ завдяки сприянню та підтримці директора Інституту рукопису члена-кореспондента НАН України Любові Андріївни Дубровіної.

Щиру подяку висловлюю старшому науковому співробітнику Інституту історії України НАН України, кандидату історичних наук Наталії Олексіївні Білоус за цінні поради та редакторські зауваги до мого тексту. Дякую також моїм шановним колегам – співробітникам Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського за методичну та технічну допомогу, надану під час підготовки до друку цього видання.

Окрема подяка моїм рідним за підтримку, терпіння та розуміння.

**ПОЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ
ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСНИХ ЗВОДІВ
ХІ–ХІІІ ст.**

*...и Двина болотомъ течеть
онимъ грознымъ Полочаномъ подь кликомъ поганыхъ.*
Слово о полку Игореве

**Загальноруська частина першого білорусько-литовського зводу
та її джерела. Історіографія проблеми**

Перший білорусько-литовський звід¹ (далі – *БЛЗІ*) дослідники поділяють на три основні частини: коротку вибірку з руських літописів; смоленську частину (яка складається зі Смоленської хроніки, «Похвали Вітовту» і смоленських записів 1432–1445 рр.) та «Літописець великих князів литовських»². Перші дві частини, загальноруська за своїм характером та смоленська, об'єднані загальною назвою – «Избрание лѣтописания изложено вкратце» – і складають більшу частину всього тексту першого зводу (події від 6362/854 до 6954/1446 рр.).

Джерелами для автора-укладача *БЛЗІ* були руські літописи, які містили інформацію про Полоцьк. А отже, літописець ВКЛ мав справу з візією Полоччини давньоруських книжників. Задля того, щоб наблизитися до вірного розуміння характеру «полоцьких звісток» загальноруської частини *БЛЗІ*, з'ясуємо, якого роду інформація про Полоцьк містилася в давньоруських літописах, близьких до джерел, що були в розпорядженні літописця ВКЛ.

Питання про джерела, що відобразилися в складі загальноруської частини *БЛЗІ*, досі лишається відкритим, головне, через тривалу дискусію щодо складу, тексту та співвідношення основних руських зводів ХV ст. Відправним пунктом для дослідників білорусько-литовського літописання є положення О. Шахматова про коло ймовірних джерел книжника ВКЛ.

¹ Дослідники щодо першого білорусько-литовського зводу застосовують також поняття «перший білорусько-литовський літопис», «Білоруський перший літопис» (В. Чемерицький), «Білоруський I літопис» (Я. Лур'є).

² Див., наприклад: *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 40.

Зіставивши текст загальноруської частини «протографа Супрасльського списку»³ з текстами руських літописних зводів XV–XVI ст., дослідник дійшов висновку про те, що ця пам'ятка є близькою до 1) Новгородського 4-го (звістки до 1309 р. включно); 2) Симеонівського, а також Никонівського і частково Воскресенського (з 1310 до 1388 рр.); Софійського 1-го (з 1385 до 1418 рр.) і 4) Никонівського (з 1419 до 1446 рр.) літописів⁴.

Безпосередніми джерелами загальноруської частини протографа Супрасльського списку О. Шахматов вважав Новгородський 4-й (далі – *Н4*), Софійський 1-й (далі – *С1*) літописи, а також західноруські (смоленські) літописні джерела⁵. Майже всі звістки протографа Супрасльського списку, які не можна було віднести до *Н4*, *С1* та західноруських джерел, О. Шахматов виводив від гіпотетичного митрополичого зводу, доведеного до 6954/1446 р., у списку, зробленому в 1498–1502 рр. Звідти, на думку дослідника, були запозичені: а) вступні статті; б) декілька вставок у частині до 6818 р.; в) частина 6818–6896 рр.; г) ряд вставок у частині 6891–6926 рр.; д) частина 6927–6935 рр.; е) деякі повідомлення під 6945, 6952, 6953 та 6954 рр.

Митрополичий звід О. Шахматов ототожнював з Поліхроном 1423 р. (Фотієвий чи Володимирський) – загальноруським літописним зводом, складеним при дворі митрополита, що поєднав центральноруське та новгородське літописання і відобразився в складі низки пізніших літописів, зокрема в Зводі 1448 р.⁶ На думку дослідника, митрополичий звід (Поліхрон) був продовжений порічним митрополичим літописом (з 1419 до 1446 рр.) і в списку 1489–1502 рр. потрапив до укладача протографа Супрасльського літопису⁷.

³ На думку О. Шахматова, Супрасльський список (а також дефектний Никифоровський та неповний Академічний) своєю повнотою та порядком розміщення складових частин є найбільш точними відбитками загального протографа (за термінологією текстолога, «протограф Супрасльського списку») в порівнянні з Уваровським (Слуцьким) списком, див.: *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. – М., 2001. – С. 836. Про це ще раніше писав польський дослідник С. Смолька; див.: *Smolka S.* Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. Rozbiór krytyczny // *Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie.* Wydziału: filologiczny i historyczno-filozoficzny. – Т. VIII. – Kraków, 1890. – S. 16. Такий погляд на співвідношення літописів є усталеним в історіографії, див.: *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 29–30.

⁴ *Шахматов А.А.* О Супрасльском списке Западнорусской летописи // ЛЗАК. – СПб., 1901. – Вып. 13. – С. 1–16; *Он же.* Записка о западнорусских летописях // ЛЗАК. – СПб., 1901. – Вып. 13. – С. 33–49; *Он же.* Разыскания о русских летописях. – С. 836–845.

⁵ *Он же.* Разыскания о русских летописях. – С. 845.

⁶ *Он же.* Общерусские летописные своды // ЖМНП. – 1900. – № 9. – С. 90–200; *Он же.* Разыскания о русских летописях. – С. 842–843.

⁷ *Он же.* Разыскания о русских летописях. – С. 843.

О. Шахматов зазначав, що протограф Супрасльського списку було укладено в Смоленську⁸ на початку XVI ст. в результаті поєднання загально-руського літописного зводу з «Літописцем великих князів литовських»⁹.

Ідеї О. Шахматова були підтримані М. Присьолковим. Утім дослідник вніс деякі корективи до його схеми. Не відкидаючи факт безпосередньої залежності *БЛЗІ* від *СІ* та *Н4*, М. Присьолков часом створення «білоруської обробки», в основу якої був покладений «Поліхрон Фотія 1418 р.», вважав 1446 р.¹⁰

Я. Лур'є взагалі заперечував існування Поліхрону 1418–1423 рр. і, відповідно, етапу загально-руського літописання (у вигляді Поліхрону 1423 р.) між часом створення Троїцького літопису (1408 р.) та Новгородсько-Софійським зводом 1448 р.¹¹ На думку дослідника, частина 6817(1309) – 6896(1388)/6893(1385) рр., що подібна до літопису Троїцького (Симеонівського), відображає в скороченому вигляді текст, близький до митрополичого літописання кінця XIV ст. чи 1408 р. («Звід 1408 р.»).

Найоригінальніша частина загально-руської вибірки *БЛЗІ*, 6927(1419) – 6954(1446) рр., як припускав Я. Лур'є, є продовженням митрополичого зводу 1408 р., складеного за наступників Кипріяна – Фотія та Герасима, які керували загально-руською митрополією зі Смоленська (звідти, на думку вченого, і ряд смоленських звісток за 1440–1445 рр.)¹². Отже, згідно з висновками Я. Лур'є, загально-руський текст, використаний літописцем ВКЛ, становив «Звід 1408 р.», доповнений за наступників митрополита Кипріяна (смоленський митрополичий звід 1446 р.)¹³.

На думку Я. Лур'є, митрополичий звід 1408 р. з доповненнями 1445–1446 рр., що дійшов у складі «Білоруського I літопису», був використаний укладачем протографа *СІ–Н4* («Зводу 1448 р.»), який доповнив це джерело в основній його частині численними додатковими матеріалами¹⁴. З іншого

⁸ Висновок про Смоленськ як центр, де створювалися білорусько-литовські літописи, належить польському досліднику І. Шараневичу, див.: *Szaraniewicz I. O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku a zwłaszcza o «Ltopisie Wielikoho kniazstwa Litowskoho i zomojtskoho» // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. – Т. XV. – Кракув, 1882. – С. 351–423.*

⁹ *Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – С. 844–845.*

¹⁰ *Приселков М.Д. Летописание Западной Украины и Белоруссии. Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук. – Вып. 7. – 1941. – С. 19–20; Он же. История русского летописания XI–XV вв. – Л., 1940. – С. 143–145, 163.*

¹¹ *Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV–XV вв. – С. 70–71.*

¹² *Он же. Летописи белорусско-литовские (западнорусские) // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – С. 26–27.*

¹³ *Он же. Общерусские летописи XIV–XV вв. – С. 115–116; Он же. Летописи белорусско-литовские (западнорусские) // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – С. 26.*

¹⁴ *Он же. Общерусские летописи XIV–XV вв. – С. 118.*

боку, Я. Лур'є підтримав положення О. Шахматова про те, що літописець ВКЛ як джерела використав безпосередньо *Н4* (початкова частина, до 6817 р.) та *С1* (6893–6926 рр.) – «с их индивидуальными (вторичными по отношению к общему протографу – своду 1448 г.) чертами»¹⁵. Зважаючи на це, дослідник визначав і час складання «Білоруського I (Західноруського) літопису» – не раніше 50-х років XV ст.¹⁶.

Пряму залежність *БЛЗІ* від *Н4* і *С1* заперечив білоруський дослідник В. Чемерицький. Порівнявши тексти загальноруської частини *БЛЗІ* з *Н4* та *С1*, текстолог виявив низку розбіжностей та доповнень, а також чимало звісток (у частині до 1310 та 1385–1418 рр. *БЛЗІ*), взагалі відсутніх у *Н4* та *С1*. Подібність окремих частин тексту першого зводу з *Н4* та *С1* дослідник цілком слушно пояснив наявністю спільного для цих літописів джерела. На переконання В. Чемерицького, таким джерелом не міг бути

¹⁵ Там же. Датування зводу 1448 р. Я. Лур'є засновувалося на тлумаченні О. Шахматовим літописного тексту під 1380 р. з розрахунком років співпадіння Пасхи та Благовіщення. З часом О. Шахматов переглянув свої положення про «Звід 1448 р.», визначивши його як «Новгородсько-Софійський», та датував 30-ми роками XV ст. (виходячи із закінчення старшої редакції *Н4* на 1437 р.), див.: Шахматов А.А. 1864–1920: Сборник статей и материалов под ред. С.П. Обнорского. – М.–Л., 1947. – С. 135. Я. Лур'є здійснив спробу реанімувати ідею «Зводу 1448 р.», див.: Лур'є Я.С. К проблеме свода 1448 г. // ТОДРЛ. – Т. 24. – Л., 1969. – С. 142–146; Он же. Общерусский свод – протограф Софийской I и Новгородской IV летописей // ТОДРЛ. – Т. 28. – Л., 1974. – С. 114–139; Он же. Общерусские летописи XIV–XV вв. – С. 107–121. Зрештою, дослідник повернувся до ідеї О. Шахматова про Новгородсько-Софійський звід 30-х років XV ст., див.: Он же. Феодалная война в Москве и летописание первой половины XV в. // ТОДРЛ. – Т. 47. – СПб., 1993. – С. 82–94. У передмові до Новгородського Карамзинського літопису (далі – *НК*), написаній ще в 1995 р., Я. Лур'є визначав Новгородсько-Софійський звід як протограф *С1–НК–Н4*. Структурно, як зауважив дослідник, протограф *С1–НК–Н4* є близьким до *С1*. На думку дослідника, Новгородсько-Софійський звід був загальноруським митрополічним зводом, але завершено його було після смерті митрополита Фотія (1431 р.) та переміщення митрополічного двору поза межі Москви, ймовірно, до Новгорода. Відсутність однозначної тенденції в цьому зводі, зазначає Я. Лур'є, не задовольнила новгородських літописців, і вони переробили його, створивши пам'ятку, яка слугувала архетипом для *НК* та *Н4*, див. також: Лур'є Я.С. Новгородская Карамзинская летопись // ТОДРЛ. – Т. 29. – Л., 1974. – С. 207–213; Он же. Еще раз о своде 1448 г. и Новгородской Карамзинской летописи // ТОДРЛ. – Т. 32. – Л., 1977. – С. 199–218; Он же. Летопись Новгородская Карамзинская // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 2. – Ч. 2. – С. 54–55; ПСРЛ. – Т. 42. Новгородская Карамзинская летопись. – СПб., 2002. – С. 3–13. До проблеми співвідношення *БЛЗІ* з літописами *С1–НК–Н4* дослідник більше не повертався.

¹⁶ Див.: Лур'є Я.С. Летописи белорусско-литовские (западнорусские) // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – С. 26–27. У книзі «Общерусские летописи XIV–XV вв.» дослідник датував *БЛЗІ* поч. XVI ст., див.: Он же. Общерусские летописи XIV–XV вв. – С. 115.

протограф *H4* та *С1* – «Звід 1448 р.»¹⁷ (в основі спостережень білоруського текстолога щодо протографа *H4* та *С1* міститься гіпотеза О. Шахматова про «Звід 1448 р.»)¹⁸. До того ж, як наголосив В. Чемерицький, руське джерело було використане літописцем Великого князівства в 1446 р. – тобто ще до появи Зводу 1448 р. Основним джерелом загальноруської частини *БЛЗІ* (звістки від початку і до 1305 р. включно, а також за 1385–1446 рр.), на думку дослідника, був митрополичий літопис 1446 р., основу якого склав «Поліхрон Фотія 1418 р.»¹⁹.

Іншим джерелом, на якому заснована коротка вибірка з руських літописів *БЛЗІ*, В. Чемерицький вважав московський звід 1409 р. («Звід 1408 р.») (звістки за 1306–1388 рр.)²⁰.

Окрім традиційної точки зору Шахматова–Лур'є про існування в *С1–H4–HK* спільного протографа – Новгородсько-Софійського зводу, існують альтернативні схеми співвідношення цих текстів (Г. Прохоров, Б. Клосс, О. Бобров). Так, Б. Клосс датує протограф *С1* та *H4* (*HK* дослідник вважає «новгородської переработкой Свода митрополита Фотія») 1418 р. та визначає літописну пам'ятку, що лежить в їхній основі, як «Звід митрополита Фотія 1418 р.»²¹.

Іншої точки зору на співвідношення текстів *HK1*, *С1*, *HK2* та *H4* дотримується О. Бобров. У дискусії про походження текстів *HK1* та *HK2* (першої та другої літописних виборок) дослідник приєднався до точки зору Г. Прохорова щодо первинності *HK1* (зводу 1411 р.) по відношенню до *С1*, *H4* та *HK2*²². Проте, на відміну від Г. Прохорова, О. Бобров не вважає текст *HK2* в цілому вторинним по відношенню до *С1*. На думку дослідника, *С1* та *HK2* походили від загального протографа – зводу митрополита Фотія 1418 р. Пізніше, згідно з О. Бобровим, літописна робота була продовжена новгородським архієпископом Єфимієм II, який наприкінці 1430-х років поєднав разом *HK1* та *HK2*. На цій основі виник *H4*²³.

¹⁷ Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікы літаратуры. – С. 51–70.

¹⁸ Ён жа. – С. 55.

¹⁹ Як зазначив В. Чемерицький, деякі сумніви в правильності отриманих висновків викликає той факт, що в частині *БЛЗІ* за 1385–1418 рр. міститься ряд власне новгородських звісток, див.: Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 71–72.

²⁰ Там жа.

²¹ Клосс Б.М. Второе предисловие к изданию 2000 г. // ПСРЛ. – Т. IV. – Ч. 1. – М., 2000. – С. XII.

²² Прохоров Г.М. Летописные подборки рукописи ГПБ, F.IV603 и проблема сводного общерусского летописания // ТОДРЛ. – Т. 32. – Л., 1977. – С. 166–198.

²³ Див: Бобров А.Г. Из истории летописания первой половины XV в. // ТОДРЛ. – Т. 46. – СПб., 1993. – С. 7–11; Он же. Редакции Новгородской четвертой летописи // ТОДРЛ. – Т. 51. – СПб., 1999. – С. 107–136.

М. Шибает пропонує повернутися до ідеї Шахматова–Лур'є про спільний протограф *СІ–Н4–НК*, який історик датує також 1418 р.²⁴ Розглянуті вище схеми поєднує положення про час виникнення протографа *СІ–Н4–НК* – у 1418 р. та «Звід 1408 (1409) р.»²⁵ як одне з джерел протографа новгородсько-софійських літописів.

Підсумовуючи зазначимо, що проблема джерел, які були в розпорядженні укладача загальноруської частини *БЛЗІ*, лишається відкритою. Суперечливими моментами дослідження *БЛЗІ* є питання про співвідношення загальноруської частини зводу з літописами *НК–Н4–СІ*, а також «Зводом 1408 р.» (Троїцьким літописом). Зокрема, незрозумілим є те, чи використав літописець ВКЛ під час створення рукопису один або два протографи, які походять з однієї текстологічної гілки (невизначеною є генеалогія тексту). Заплутана текстологічна картина унеможлиблює точне рішення і вимагає ретельного аналізу загальноруської частини *БЛЗІ* та визначення її місця в колі літописних текстів XV ст.

Відштовхуючись від спостережень О. Шахматова про подібність загальноруської частини *БЛЗІ* з *Н4* (від початку до 6818/1310 р.), Симеонівського (Троїцького) (6817/1309 до 6896/1388 рр.), а також *СІ* (6893/1385 до 6926/1418 рр.), розглянемо зазначені пам'ятки з позиції відображення в них повідомлень про Полоцьку землю. Проте, перш ніж перейти до порівняння *БЛЗІ* із зазначеними вище літописами, необхідно з'ясувати, якого роду інформація про Полоцьк міститься в давньоруських літописах, що передували руським літописним зводам XV–XVI ст. або слугували їм за основу.

Полоцька земля очима давньоруських книжників

Забігаючи наперед, зазначимо, що звісток про Полоцьк у руських літописах небагато. Полоччина, на відміну від інших давньоруських земель, що в XI–XII ст. повністю залучилися до орбіти загальноруського життя, зберігала певну відокремленість. Видатний археолог та історик Полоччини раннього середньовіччя Л. Алексєєв, аналізуючи давні руські

²⁴ Шибает М.А. Редакторские приемы составителя Софийской 1 летописи // Опыты по источниковедению. Древнерусская книжность: Редактор и текст. – СПб., 2000. – Вып. 3. – С. 368–383.

²⁵ Б. Клосс часом складання Троїцького літопису вважає 1412–1414 рр., див.: Клосс Б.М. Второе предисловие к изданию 2000 г. – С. I–XIV; Он же. Избранные труды. – Т. I. Житие Сергия Радонежского. – М., 1998. – С. 254–255.

літописні пам'ятки, слушно зауважив, що давньоруськими книжниками Полоцька земля від початку сприймалася як «чужа в системі руських земель». З цим, зокрема, пов'язана значна кількість легендарних оповідань у давньоруських літописах щодо цього регіону²⁶.

У своїй останній роботі, присвяченій дослідженню ранньої історії «західноруських земель», учений відзначив, що персонажі полоцької історії допомагали давньоруському книжнику стверджувати важливі історичні ідеї та концепції, відтіняти образи київських правителів²⁷. Так, оповідання Повісті временних літ (далі – *ПВЛ*) про взяття князем Володимиром Полоцька та його сватання до Рогнеди 6486/980 р.²⁸, дочки полоцького князя Рогволода, може розглядатися як намагання літописця підкреслити жорстокий характер Володимира до прийняття християнства задля того, щоб краще висвітлити образ хрестителя Русі²⁹. Літописне оповідання про київське повстання 6576/1068 р. та зведення киянами на великокнязівський стіл полоцького князя Всеслава викриває Ізяслава, старшого сина Ярослава Мудрого, який порушив клятву хрестоцілування³⁰.

Зауважимо, що в нашому випадку важливою є візія давньоруських книжників з позиції літописних центрів – Києва та Новгороду. Так, образ Полоцька, що постав під пером новгородського книжника, дещо відрізнявся від уявлень про Полоцьк київського літописця.

Перш ніж почати розгляд звісток про Полоцьк у давньоруських зводах, варто нагадати деякі добре відомі факти та одночасно окреслити в загальних рисах коло пов'язаних з ними дискусійних проблем, що вимагають вирішення.

Відштовхуючись від своєї гіпотези про існування новгородської гілки літописання, а саме Новгородського зводу середини XI ст. (заснованого на Найдавнішому Київському зводі 1039 р.), з продовженням до 1079 р.³¹,

²⁶ Алексеев Л.В., Богданов В.П. Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. – С. 8–9.

²⁷ Там же. – С. 9.

²⁸ На думку О. Шахматова, епізод про сватання Володимира до Рогнеди (980 р.) був перенесений до тексту Початкового зводу з Новгородського зводу XI ст., де він містився під 970 р., див.: Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – С. 129–130, 182.

²⁹ Алексеев Л.В., Богданов В.П. Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. – С. 9. Див. також: Лаврентьевская летопись. (ПРЛ. – Т. 1). – Стб. 75–76.

³⁰ Алексеев Л.В., Богданов В.П. Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. – С. 9. Див. також: Лаврентьевская летопись. – (ПРЛ. – Т. 1). – Стб. 171–173.

³¹ Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – С. 121–188, 363.

О. Шахматов більшість звісток Київського Початкового зводу 1090-х років (заснованого на Найдавнішому Київському зводі 1039 р. та Новгородському зводі 1050-х років)³², датованих Х – початком ХІ ст. і пов'язаних з Полоцьком, ідентифікував як «новгородські»³³. Як припускав дослідник, вони містилися в першому Новгородському зводі ХІ ст. і разом з ним увійшли до складу Початкового зводу³⁴, що частково відобразився в Новгородському 1 літописі молодшого ізводу (далі – *НПЛМл*)³⁵.

Не всі дослідники поділяють фундаментальні гіпотези О. Шахматова про Новгородський звід 1050-х років³⁶ та Київський Початковий звід 1090-х років³⁷. Ті ж, хто підтримав зазначені ідеї, розійшлися з дослідником у визначенні дати їхнього створення, складу та багатьох інших моментів³⁸.

³² *Он же*. О начальном Киевском летописном своде. – СПб., 1897; [переиздано в: *Шахматов А.А.* История русского летописания. – Т. 1. – Кн. 2. – СПб., 2003. – С. 31–70]; *Он же*. Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись. – СПб., 1908; *Он же*. Повесть временных лет. Введение. Текст. Комментарии. – Т. 1. – Пг., 1916; [переиздано в: *Шахматов А.А.* История русского летописания. – С. 527–977]; *Он же*. Киевский Начальный свод 1095 г. // Шахматов А.А. 1864–1920: Сборник статей и материалов. – М.–Л., 1947. – С. 123–138; *Он же*. Разыскания о русских летописях. – С. 9–136, 188–285 та ін.

³³ Записи 6488, 6529, 6552, 6559, 6571, 6573, 6574, 6577 рр., див.: *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. – С. 127–135 та ін.

³⁴ *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. – С. 135.

³⁵ Текст Початкового зводу реконструюється О. Шахматовим через виключення зі складу *ПВЛ* у межах 6523–6362 та 6561–6582 рр. усіх статей, відсутніх у *НПЛМл*, див.: *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. – С. 17; *Он же*. Древнейшие редакции Повести временных лет // ЖМНП. Седьмое десятилетие. – Ч. СССХІІІ. – 1897 (октябрь). – С. 209–259. Концепція О. Шахматова в її «класичній формі» пояснює співвідношення текстів *НПЛМл* та *ПВЛ* так: 1) текст *НПЛМл* у частині до 6523 р. в цілому первинний щодо *ПВЛ* та відбиває Початковий літописний звід, що лежить в її основі; 2) передмову до «Временника» написано в Києві в середині 90-х років ХІ ст.; вона є вступом до Початкового зводу; 3) космографічна передмова, відсутня у *ПВЛ*, була відсутня й у Початковому зводі; вона з'явилася у складі першої редакції *ПВЛ*, створеній на початку 1110-х років.

³⁶ Див., наприклад: *Тихомиров М.Н.* Источниковедение истории СССР. – М., 1962. – С. 63; *Лихачев Д.С.* «Повесть временных лет» (историко-литературный очерк) // Повесть временных лет: в 2 ч. – М.–Л., 1950. – Ч. 2. – С. 280.

³⁷ Див., наприклад: *Бугославский С.А.* «Повесть временных лет»: списки, редакции, первоначальный текст // Старинная русская повесть: Статьи и исследования. – М.–Л., 1941. – С. 7–37; *Вилкул Т.Л.* Новгородская первая летопись и Начальный Свод // *Palaeoslavica*. – Vol. 11. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – С. 5–35; *Ostrowski D.* Principles of Editing the Povest' vremennykh let // *Palaeoslavica*. – Vol. 7. – Cambridge, Massachusetts, 1999. – С. 5–25.

³⁸ Фундаментальну гіпотезу О. Шахматова про Початковий звід приймають його учні та послідовники – М. Присьолков, Д. Лихачев, А. Насонов та Л. Черепнін, див.: *Присьолков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. – Л., 1940; *Черепнин Л.В.* «Повесть временных лет», ее редакции и предшествовавшие ей летописные своды // Исторические

Виходячи з означеної гіпотези О. Шахматова про «новгородський» характер переважної більшості повідомлень про Полоцьк у складі Початкового зводу, розглянемо «полоцькі звістки» *НПЛмл*, Новгородського 1-го літопису старшої редакції (далі – *НПЛ*) та Повісті временних літ. Текст *ПВЛ* цитується за Лаврентіївським (далі – *Лавр*) списком. До розгляду залучаються й окремі читання Іпатіївського списку (далі – *Inat*) та деякі додаткові читання московсько-новгородських зводів XV ст. – *С1*, *Н4* та *НК*³⁹.

Паралельне дослідження всіх текстів є можливим зі статті 6524/1016 до 6623/1115 рр.⁴⁰ Єдиний Синодальний список (далі – *Син*) старшої редакції

записки. – Вып. 25. – 1948. – С. 293–333; *Лихачев Д.С.* «Повесть временных лет» (историко-литературный очерк); *Насонов А.Н.* История русского летописания XI – начала XVII вв. – М., 1969. Ядро концепції (інтерпретацію О. Шахматовим співвідношення текстів *ПВЛ* та *НПЛмл* до 6523 р. включно) в цілому поділяють М. Алешковський, О. Творогов, А. Тімберлейк, О. Гіппіус, див.: *Алешковский М.Х.* Первая редакция Повести временных лет // Археографический ежегодник за 1969 г. – М., 1969. – С. 15–40; *Он же.* Повесть временных лет: Судьба литературного произведения в древней Руси. – М., 1971; *Творогов О.В.* Повесть временных лет и начальный свод (текстологический комментарий) // ТОДРЛ. – 1976. – Т. 30. – С. 3–26; *Timberlake A.* Redactions of the Primary Chronicle // Русский язык в научном освещении. – 2001. – № 1. – С. 196–219; *Гиппиус А.А.* Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет // Вереница литер: к 60-летию В.М. Живова: [сб. науч. ст.]. – М., 2006. – С. 56–96; *Он же.* До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции // Русь в IX–X веках. Археологическая панорама. – М.; Вологда, 2012. – С. 37–63.

Найбільш аргументовану гіпотезу, що розвиває положення О. Шахматова, запропонував Б. Рибаків, див.: *Рыбаков Б.А.* «Остромирова летопись» // ВИ. – 1956. – № 10. – С. 51; 1052 р. Новгородський звід датують О. Зімін та А. Кузьмін; див.: *Зимин А.А.* К истории текста Краткой редакции Русской Правды // Труды Московского государственного историко-археологического института. – М., 1954. – Т. 7. – С. 155–208; *Кузьмин А.Г.* Начальные этапы древнерусского летописания. – М., 1977. – С. 379. О. Гіппіус визначає його як Найдавніший Новгородський звід середини XI ст., складений при Софійському соборі, продовжений записами до 10-х років XII ст., див.: *Гиппиус А.А.* К истории сложения текста Новгородской первой летописи // Новгородский исторический сборник. – Вып. 6 (16). – С. 27, 29.

³⁹ За схемою О. Шахматова, в протографі *С1* та *Н4* «Новгородсько-Софійському зводі» 1448 р. відобразилися Новгородський звід XI ст. (за посередництвом зводу 1167 р.) через Софійський временник і звід 1423 р., а також Початковий звід (за посередництвом Софійського временника). На думку Т. Вілкул (дослідниця відкидає ідею О. Шахматова про Початковий звід), *С1* та *Н4* у частині до 6623 р. містять контамінацію *ПВЛ* та *НПЛмл*, в одному випадку включають читання старшої редакції *НПЛ*; далі, в більшості різночитань між *Син* та *НПЛмл С1* та *Н4* слідують за *НПЛмл*, див.: *Вилкул Т.Л.* Новгородская первая летопись и Начальный свод. – С. 14, див. також прим. 52.

⁴⁰ Межа загальноноруського зводу, що міститься в основі *НПЛ*, визначається дослідниками 6623/1115 р. Далі текст *НПЛмл* набуває яскраво виражений місцевий характер. Інколи називають 6625/1117 р. (враховуються короткі записи, що суттєво відрізняються від *ПВЛ*).

НПЛ дефектний. Текст починається зі статті 1016/6524 р.: перші 16 зошитів (близько 128 арк.) утрачені.

Розглянемо ті записи, пов'язані з Полоцьком, які О. Шахматов без вагань класифікував як новгородські.

1) Під 6529/1021 р. *НПЛмл*⁴¹ та *Син*⁴² містять коротке повідомлення про напад на Новгород Брячислава Ізяславича. У *ПВЛ* читаємо розгорнуте оповідання про виступ полоцького князя⁴³. Деякі додаткові деталі містять *С1*, *Н4*, *НК*⁴⁴. Порівняємо літописні тексти:

<i>ПВЛ</i> (арк. 49 зв.–50)	<i>НПЛмл</i> (арк. 82 зв.)	<i>Син</i> (арк. 2)	<i>С1</i> (арк. 148 зв.–149), <i>Н4</i> (арк. 61), <i>НК</i> (арк. 246 зв.–247)
Приде Брачиславъ снъ Изаславль. внукъ Володимъръ на Новъгородъ . и заа Новъгородъ . и поимъ Новгородцѣ и имѣнье ихъ . поиде Полотьску шпать . и пришед- шо ему к Судомири рѣцѣ . и Иррославъ ис Кысва въ .з. (7) днь . Постиже и ту . и <u>побѣди Иррославъ</u> <u>Брачислава</u> . и Нов- городцѣ вороти Новугороду . а Бра- числавъ бѣжа По- лотьску .	<u>П о б ѣ д и</u> <u>Я р о с л а в ъ</u> <u>Б р я ч и с л а в а .</u>	<u>П о б ѣ д и</u> <u>Я р о с л а в ъ</u> <u>Б р я ч и с л а в а .</u>	Приидѣ Брячеславъ, сынъ Изяславъ, внукъ Володімеръ, с вои ис Полотска на Новгородъ и взя Новъгородъ; и поимъ Новгородци і имѣнія ихъ, и весь полонъ и скотъ, и поидѣ к Полотьцку опяť. И пришедшу ему к Судоми рѣцѣ, Ярослав же, слышавъ ту вѣсть и сѣвокоупивъ вои многи, ис Квева въ седмый день постиже и ту, <u>побѣди Брячислава</u> , и Новгородци вороти к Новоугороду, и полонъ оу него отъя, елико бѣ в Новгородцкой области, и посла ихъ к Новугороду, а Брячиславъ побѣжа къ Полоцку. И отголѣ призва к собѣ, и да емоу два града, Вѣсвчъ и Видбескъ, и рече емоу: «боуди же съ мною единъ». И воеваше Брячиславъ съ Ярославомъ вся дни живота своего.

На думку О. Шахматова, вся розгорнута звістка про Брячислава має характер «новгородський»⁴⁵. Дійсно, згадка про міста Вітебськ та Усвят уперше на сторінках *С1*, *Н4* та *НК* може свідчити про більш повне

⁴¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – М., 2000. – С. 180.

⁴² Там же. – С. 15.

⁴³ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 146.

⁴⁴ Софийская первая летопись старшего извода. – (ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1). – М., 2000. – Стб. 172–173; Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – М., 2000. – С. 110–111. Новгородская Карамзинская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 42). – СПб., 2002. – С. 62. Текст літописів є майже ідентичним (читання *Н4*, *НК* є більш давнім).

⁴⁵ Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – С. 159.

відтворення цієї статті в зазначених літописах порівняно з *ПВЛ*. З іншого боку, така деталізація оповідання, наявність пояснень (творчі ампліфікації) є типовими для більш пізніх зводів, якими є *С1*, *Н4*, *НК*. Про це, на нашу думку, побічно свідчить згадка про ті ж самі міста в *Н4* під 6754/1244 р. у зв'язку з протидією князя Олександра Ярославича (Невського) набігам литовців: «И заоутра приспѣ Александръ с Новгородци... и оттолѣ Новгородци възвратишася, а Олександръ погонися по останки съ своимъ дворомъ... и поимя сына своего из *Витебьска*, поѣха и сrete иноу рать оу *Въсвята*, и тѣхъ изби, а самъ прииде здоровъ и дружина его на Русь»⁴⁶. У *НК* – ця звістка відсутня (пропуск); у *С1* ці події викладені інакше (під 6753 р.): «И оттолѣ же новгородьци възспятиша, а князь великий Александръ погонися по них своимъ дворомъ, и бия под *Жыжычемъ*, и не упусти ихъ ни одинаго. И ту избивъ останок, а с(ы)на своего поимя из *Витеска*, поиде к Новугороду в малѣ дружинѣ, и срѣте иную рать, и бия с ними, и ту же ему Б(о)гъ поможе, и изби ихъ, а самъ прииде сдоровъ и вся воя его»⁴⁷. Стаття 6529/1021 р. *С1*, *Н4* та *НК* може містити сліди повторного залучення матеріалу літописцем у початковій частині зводу, що становить поєднання тексту *ПВЛ* з новгородським владичним зводом кінця 1160-х років («зводом 1167 р.»)⁴⁸.

Перемога Ярослава Володимировича над Брячиславом Ізяславичем; втеча Брячислава до Полоцька. Мініатюра Радзивілівського літопису.

⁴⁶ Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – С. 229.

⁴⁷ Софийская первая летопись старшего извода. – (ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1). – Стб. 317–318.

⁴⁸ *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. – С. 272; *Гунтуис А.А.* К истории сложения текста Новгородской первой летописи. – С. 17, 27–29.

За спостереженнями Т. Вілкул, один із укладачів *ПВЛ* в описанні погоні Ярослава за Брячиславом використав парафрази з епізоду погоні Лавана за Іаковом (Книга Буття 31: 23: «и поимъ всю братию съ собою . Гна въслѣдъ седмь днѣи . И постиже и въ горѣ Галаадовѣ»)⁴⁹. Як зазначила дослідниця, в літописі збереглося число днів погоні (7), що «представляет собой уникальное известие для этой части свода, представленной, в основном, краткими статьями, где дневные даты отсутствуют»⁵⁰. Забігаючи наперед, зазначимо, що *ПВЛ* містить чимало звісток, пов'язаних з Полоцьком, де є прямі часові вказівки з їхнім реальним та символічним наповненням (див. про це нижче)⁵¹.

2) Під 6552/1044 р. у *ПВЛ* міститься звістка про смерть Брячислава та сходження на стіл у Полоцьку його сина Всеслава (відсутня у *НПЛМл* та *Син*): «в се же . лѣ̄т̄ . оумре Брачиславъ . снѣ̄ Изаславль внукъ Володимеръ . вѣ̄ць Всеславль . и Всеславъ снѣ̄ ѿго сѣ̄де на столѣ̄ ѿго . ѿгоже роди мѣ̄ти ѿ̄ влхвованья . мѣ̄три бо родивши ѿго . бы̄ѣ̄ ѿму ѿзвено на главѣ̄ ѿго . рекоша бо волсви мѣ̄три ѿго . се ѿзвено наважи на нь . да носить ѣ̄ до живота своѿго . еже носить Всеславъ и до сего днѣ̄ на собѣ̄ . сего ради и немѣ̄твѣ̄сть естъ на кровьпролитье»⁵². Як зазначив О. Шахматов, слова «сего ради и немилостивѣ̄сть естъ на кровьпролитье» особливо доречні були під пером саме новгородського літописця, якому довелося далі розповідати про напади Всеслава на Новгород, спалення та пограбування міста⁵³. Зауважимо, що початок статті («Брачиславъ . снѣ̄ Изаславль внукъ Володимеръ . вѣ̄ць Всеславль»), ймовірно, належить перу київського літописця. До внутрішньої та зовнішньої критики тексту ми повернемося трохи пізніше.

3) Під 6571/1063 р. літописець записав про зворотну течію Волхова і витлумачив це знамення наступними подіями⁵⁴:

⁴⁹ Вілкул Т.Л. Заимствования из Восьмикнижия у киевских летописцев XII – начала XIII в. // *Ruthenica*. – Т. X. – 2011. – С. 108. – Прим. 30.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций. – М., 1998. – С. 30–32; *Он же*. Повесть временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов. – М., 2004. – С. 189–192.

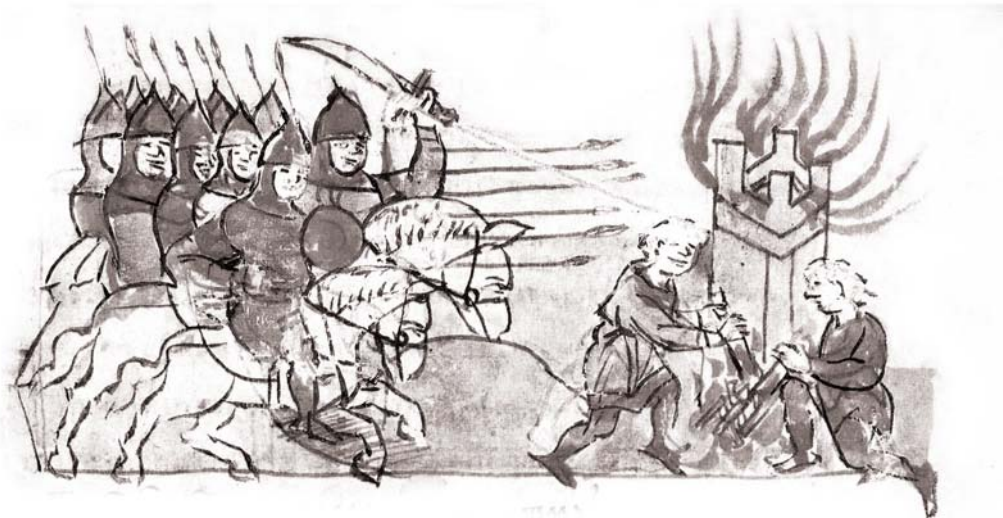
⁵² Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 155. На думку О. Шахматова, слова про «язвено» є більш пізньою вставкою, доданою або в 60-х роках XI ст., коли Всеслав наводив жах на Новгород своїми набігами, або під час переписування Новгородського зводу (в Новгороді) для Києво-Печерського монастиря наприкінці 80-х чи на початку 90-х років XI ст., див.: Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – С. 372.

⁵³ Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – С. 134.

⁵⁴ У *Син* – пустий рік. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 183–184; Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 163.

<i>ПВЛ</i> (арк. 55)	<i>НПЛмл</i> (арк. 84 зв.)
В се же лѣ ^т Новѣгородѣ иде Волховъ . вспа̄тъ днии .ѣ. (5) се же знаменье не добро бы ^ѣ . на .д.-с. (4) бо лѣ ^т . Пожже Всеславъ градъ .	В се же лѣто в Новѣгородѣ иде Волховъ вспа̄тъ; се же знамение не на добро бысть: на четвертое лѣто пожже Всеславъ градъ.

Стаття 6571/1063 р. містить близькі ідейні паралелі зі статтею *ПВЛ* 6579/1071 р. про страшне пророцтво волхва в Києві: «В си [же] времена приде волхвъ прелщень бѣсомъ . пришедъ бо Кыеву . глше сице . повѣдаа людемъ . іако на патое лѣто . Днѣпру потещи вспа̄тъ . и земламъ преступати на ина мѣста . іако стати Гречьскы земли [на РѸскои] . а Русьск^ѣи на Гречьскои . и прочимъ земламъ измѣнитиса»⁵⁵. Отже, волхв віщував, що землі – Русь та Візантія – поміняються місцями («своя» земля стане «чужою»), і Дніпро понесе свої води не на південь, а на північ. Цей пасаж містить виразні есхатологічні мотиви. До того ж оповідання про волхва та його пророцтво слідує в літописі одразу за повідомленням про дії Всеслава після його вигнання з Полоцька Ізяславом Ярославичем (у 6577/1069 р.): «в се же лѣто выгна Всеславъ Стополка ис Полотьска...»⁵⁶.

«На 4-е бо лето пожже Всеслав град». Мініатюра Радзивілівського літопису.

Повідомлення про зворотну течію Волхова має під собою і реальні факти. Якщо течія Дніпра ніколи не могла бути зворотною, то течія річки

⁵⁵ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 174.

⁵⁶ Там же.

Волхова часто змінювалася на протилежну. Це залежало від рівня води в Неві та Ладозькому й Ільменьському озерах: якщо була посуха й Ільмень мілішав, тоді Волхов міг нести свої води в зворотному напрямку, як і при сильному вітрі та повені на Неві.

4) Есхатологічного забарвлення набуває й наступна звістка, пов'язана з полоцьким князем Всеславом (набуває сенсу в есхатологічному контексті). Під 6573/1065 р. у *НПЛМл*⁵⁷, *Син*⁵⁸, *Іпат* та під 6572/1064 р. у *Лавр*⁵⁹ читаємо:

<i>НПЛМл</i> (арк. 84 зв.)	<i>ПВЛ</i> (арк. 55 зв.)	<i>Син</i> (арк. 3 зв.)
В се же лѣто поча рать копити Всеславъ. В се время бысть знамение на западѣ: звѣзда привелика, луцѣ имущи акы кровавы, вѣсходящи с вечера по заходѣ солнечьномъ; пребысть же днии 7. Се же проявляє не на добро: по семь бо быша усобица многы и нашествие поганых на Рускую землю...	<i>Лавр</i> : «в се же лѣѣ Всеславъ рать почаль» (повідомлення відокремлено від роздумів літописця про знамення, які містяться у літописі під наступним 6573/1065 р.). <i>Іпат</i> : оповідання про знамення слідує безпосередньо за звісткою про «рать» Всеслава.	Почя Всѣславъ рать дръжати; и на западѣ явися звѣзда велика.

5) Під 6575/1067 р. *НПЛМл* та *ПВЛ* містять коротке повідомлення про напад Всеслава на Новгород: «Заратиса Всеславъ снѣ Брачиславль Полочьскѣ . (такий зворот притаманний *ПВЛ*. – *М.Ф.*) и заа Новѣгородъ»⁶⁰. У *Син* під 6574/1066 р. читаємо розгорнуте оповідання про збройний напад Всеслава на Новгород: «Приде Всѣславъ и вѣзя Новѣгородъ, сѣ женами и сѣ дѣтми; и колоколы сѣима у Святыя Софие. О, велика бяше бѣда въ часты; и понекадила сѣима»⁶¹.

Розглянемо «полоцькі звістки» *Син*, які відсутні у *ПВЛ* у частині до 6601/1093 р. та, за схемою О. Шахматова, належать до Новгородського зводу середини XI ст.:

⁵⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 184.

⁵⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 17.

⁵⁹ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 164; Ипатьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 2). – М., 1998. – Стб. 153. Про дату див.: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – М., 1963. – С. 16.

⁶⁰ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 166; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 186.

⁶¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 17.

1) Під 6577/1069 р. літописець детально (зазначено день та час події) описав поразку Всеслава під Новгородом: «Въ то же лѣто, осень, мѣсяца октября въ 23, на святого Якова брата Господня, въ пятничи, въ чяс 6 дни, опять приде Все[слвъ] къ Новугороду; новгородци же поставиша плькъь противу ихъ, у Звѣринця на Къземли; и пособи Богъ Глѣбу князю съ новгородци. О, велика бяше сѣця Вожняномъ, и паде ихъ бещисльное число; а самого князя отпустиша Бога дѣля. А на заутрие обрѣтесе крѣст честный Володимирь у Святѣ Софие Новѣгородѣ, при епископѣ Федоре»⁶² (VI). *С1* та *Н4* містять доповнення (творча ампліфікація): «его ж(е)» взялъ бѣ князь Всеславъ ратию въ С(вя)тѣи Софії»⁶³.

Дві статті 6574/1066 та 6577/1069 рр. про походи полоцького князя на Новгород пов'язані між собою – містять подібні вирази («*О, велика бяше...*»). О. Шахматов слушно зауважив, що ці події були зафіксовані однією особою⁶⁴.

Розглянемо й інші статті, пов'язані зі Всеславом Брячиславичем, що містяться в *Син* (найдавніша його частина датується дослідниками XIII ст.) та відображають редакторську роботу новгородських книжників XII ст.:

Въ лѣто 6573. Почя Всѣславъ рать дръжяти; и на западѣ явися звѣзда велика.

Въ лѣто 6574. Приде Всѣславъ и взя Новѣгородъ, съ женами и съ дѣтми; и колоколы съима у Святѣи Софие. О, велика бяше бѣда въ час тѣи; и понекадила съима.

Въ лѣто 6575. Побѣдиша Всѣслава на Нѣмизѣ. Томъ же лѣтѣ яша и на Рши.

Въ лѣто 6576. Гнѣвъ Божиий бысть: придоша Половци и побѣдиша Русьскую землю. Въ то же лѣто высѣкоша киянѣ Всѣслава ис поруба. Томъ жѣ лѣтѣ побѣди Святослав Половце у Снѣвська, а Изяславъ бѣжа въ Ляхы.

Въ лѣто 6577. Приде Изяславъ съ Ляхы, а Всѣслав бѣжа Полотьску; и погоре Подолие⁶⁵.

⁶² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 17. В. Янин, спираючись на текст берестяної грамоти № 590, яка була знайдена під час розкопок у Новгороді в шарах 60–80-х років XI ст., стверджує, що в складі війська полоцького князя Всеслава були литовці. Отримане в Новгороді донесення інформує новгородців про конфлікт між литовцями та карелами у війську Всеслава, що просувалося до Новгорода. Дослідник припускає, що внутрішні конфлікти стали однією з причин нищівної поразки, яку зазнав Всеслав у битві на Гзені, див.: *Янин В.Л. Очерки истории средневекового Новгорода.* – М., 2008. – С. 23–24; *Он же. Я послал тебе бересту...* 3-е изд. – М., 1998. – С. 265–266.

⁶³ Софийская первая летопись старшего извода. – (ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1.). – Стб. 190; Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1.). – С. 121.

⁶⁴ *Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях.* – С. 374.

⁶⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 17.

Зафіксовані новгородським літописцем знамення пов'язуються з діями Всеслава Полоцького. Порівняємо з Іпатіївським списком *ПВЛ*⁶⁶:

<i>Ипат</i> (арк. 61)	<i>Лавр</i> (арк. 55)	<i>НПЛмл</i> (арк. 84 зв.)
Того же лѣт . (6571/1063) в Новѣгородѣ иде Волхово въспать . дѣни . ѿ . (5) се же знамение не добро бы ^ѿ . на .д.-с . (4) лѣт ^ѿ . погорѣ весь городъ .	в се же лѣт (6571/1063) Новѣгородѣ иде Волховъ . въспать дѣни . ѿ . (5) се же знаменье не добро бы ^ѿ на .д.-с . (4) бо лѣт ^ѿ . Пожже Всеславъ градъ .	В се же лѣто (6571/1063) в Новѣгородѣ иде Волховъ въспать; се же знамение не на добро бысть: на четвертое лѣто пожже Всеславъ град.

У *Н4* одразу після замітки про знамення додано: «Князь Всеславъ былъ оу Пскова ратью и перси билъ пороки»⁶⁷.

Отже, в новгородських літописних зводах майже кожна згадка про князя Всеслава супроводжується описом певного знамення, що віщує біду. Дії Всеслава Полоцького отримали єдине есхатологічне осмислення під пером новгородського літописця.

Моральна оцінка цього персонажа полоцької історії новгородським книжником є вельми важливою для розуміння його ставлення до Полоцька в цілому. Для Новгорода на довгі роки Полоцьк залишався одним з головних ворогів («ворожий», «лихий»), згадка про який викликала непідробний страх. Підставою для такого ставлення новгородських літописців до полоцького князя було, ймовірно, пограбування Всеславом духовного символу та центру Новгородської землі – Софійського собору (нагадаємо, що за часів Всеслава Брячиславича було зведено Софію Полоцьку, третю на теренах Давньоруської держави). Так, літописець, згадуючи більше ніж через сто років, у 6686/1178 р., про похід Всеслава на Новгород та пограбування ним храму Святої Софії, вкладає в уста новгородського князя Мстислава Ростиславича, що збирався в похід на Полоцьк «на зата на своего . на Всеслава», такі слова: «ходилъ бо баше дѣдъ его на Новѣгородъ . и взаль ер^ѿлмъ цр^ѿквнныи и сосоуды слоужебныѣ и погостъ ѡдинъ завель...»⁶⁸.

ПВЛ містить і ряд інших звісток, пов'язаних зі Всеславом. Огляд «київських» (за схемою О. Шахматова) повідомлень про Полоцьк засвідчує, що образ полоцького князя в очах київського літописця (літописців) був дещо іншим. Тож розглянемо їх.

⁶⁶ Ипатьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 2). – М., 1998. – Стб. 152; Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 163; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 183–184.

⁶⁷ Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – С. 122.

⁶⁸ Ипатьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 2). – Стб. 608.

Під 6568/1060 р. літописець згадує про Всеслава як про слухняного учасника походу на торків: «в семь же . лѣт̄ . Изаславъ . и Стославъ . и Всеволодъ . и Всеславъ . совокупи[ша] вои бещислены . [и] поидоша на конихъ и в лодыа . бещислено множество . на Торкы»⁶⁹.

Під 6575/1067 р. у *ПВЛ* читаємо розгорнуте оповідання про Всеслава, переможеного в битві з Ярославичами на річці Немизі, хитрістю захопленого в полон та разом з двома синами поточеного до «порубу»: «Заратиса Всеславъ сн̄ Брачиславль Полочьскѣ . и заа Новьгородъ . Ярославичи же триє . Изаславъ . Стославъ . Всеволодъ . совокупивше вои идоша на Всеслава . зимѣ сущи велицѣ . и придоша ко Мѣнску . и Мѣнанъ затворишася в градѣ . си же браѣта взаша Мѣнескѣ [и] исѣкоша мужѣ . а жены и дѣти вдаша на щиты . и поидоша к Немизѣ . и Всеславъ поиде противу . и совокупишася вбои на Немизѣ . мѣца . марта . въ . г̄ . (3) днѣ . И баше снѣгъ великъ . [и] поидоша противу собѣ . и бысѣча зла и мнози падоша . и шдолѣша . Изаславъ . Стославъ . Всеволодъ . Всеславъ же бежа . посемъ же . мѣца . июла . въ . і . (10) днѣ . Изаславъ . Стославъ . [и] Всеволодъ . цѣловавше крѣтъ чѣтныи . къ Всеславу рекше юму . приди к намъ тако не створимъ ти зла . онъ же надѣявъся цѣлованьи крѣта . приѣхавъ в лодыи чересъ Днѣпръ . Изаславу же в шатеръ предъидушю . и тако яша Всеслава . на Рши оу Смолинська . и преступивше крѣтъ . Изаславъ же приведъ Всеслава Кыеву . и всади и в порубѣ . съ двѣма сн̄ома»⁷⁰.

Звільнення Всеслава Брячиславича з в'язниці (порубу) киянами; втеча Ізяслава Ярославича з Києва. Мініатюра Радзивилівського літопису.

⁶⁹ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 163.

⁷⁰ Там же. – Стб. 166–167.

Під 1068/6576 р. у літописі розповідається про київське повстання та звільнення киянами Всеслава: «люды же высѣкоша Всеслава ис поруба . въ . ѿ . (15) днѣ септѣбрѣ... Изаслав же бѣжа в Лахы... Всеслав же сѣде Кыєвѣ . се же Бѣ ѿви силу крѣтнюю . понеже Изаславъ цѣловавъ крѣтъ . и ѿ и . тѣмже наведе Бѣ поганыхъ . сего же ѿвѣ избави крѣтъ чѣтныи . въ днѣ бо Въздвиженья Всеславъ вздохнувъ ре^а . ѿ крѣте чѣтныи понеже к тобѣ вѣрова^х . избави ма ѿ рва сего . Бѣ же показа силу крѣтнюю [на] показанье землѣ Русьстѣй . да не преступають чѣтнаго крѣта цѣловавше юго . аще ли преступить кто то и здѣ прииметь казнь . и на придущемъ вѣцѣ казнь вѣчну... Всеслав же сѣде Кыєвѣ мцѣ . 3. (7)»⁷¹.

Звільнення від бісівських думок за допомогою хресного знамення; князювання Всеслава Брячиславича Полоцького в Києві. Мініатюра Радзивилівського літопису.

Під 1069/6577 р. літописець записав про втечу Всеслава з Києва до Полоцька: «Поиде Изаславъ с Болеславомъ на Всеслава. Всеславъ же поиде противу . и приде Бѣлугороду Всеславъ . и бывши ноши оутаивъса Кыань . бѣжа из Бѣлагорода Полотьску... Изаславъ же... прогна Всеслава ис Полотьска . посади сѣна своѣго Мѣстислава Полотьскѣ . ѿн же вскорѣ оумре ту . и посади в него мѣсто брата своѣго Стополка . Всеславу же бѣжавшю»⁷².

Під 1071/6579 р. у *ПВЛ* читаємо: «в се же лѣто выгна Всеславъ Стополка ис Полотьска . в се же лѣто побѣди Иррополкъ Всеслава оу Голотичьска»⁷³.

Як справедливо зазначив Л. Алексєєв, в очах київського літописця постать Всеслава Полоцького набуває значення «Божої кари» («князь-

⁷¹ Там же. – Стб. 171–173.

⁷² Там же. – Стб. 173–174.

⁷³ Там же. – Стб. 174.

мученик») ⁷⁴. Саме покаранням Ярославичів (Ізяслава, Святослава та Всеволода) за злочин порушення хрестоцілування пояснює літописець факт заняття київського столу полоцьким князем у 6576/1068 р. ⁷⁵ В образі князя-мученика змальовано Всеслава і на мініатюрі № 222 Радзивилівського (Кенігсберзького) літопису (кінець XV ст.) ⁷⁶, ілюстратори якого, на думку дослідників, під час створення малюнків використовували більш ранні лицеві оригінали (XI–XII ст.) ⁷⁷.

Переправа Всеслава Брючиславича Полоцького в човні через Дніпро; захоплення та ув'язнення Всеслава з двома синами. Мініатюра Радзивилівського літопису.

Для київського літописця є характерним також намагання прослідкувати родинний зв'язок між полоцькими князями та київськими, пов'язати далекую Полоцьку землю з Києвом. Про це, зокрема, свідчать лаконічні записи-повідомлення *ПВЛ* про смерть представників княжої родини. Більшість

⁷⁴ Алексеев Л.В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX–XIII вв. – М., 1966. – С. 243; *Он же*. Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. – С. 10.

⁷⁵ Зауважимо, що Всеслав сидів на київському столі 7 місяців, що є досить символічним (для порівняння, число сім у Священному Писанні позначає повноту та досконалість).

⁷⁶ Див.: Радзивилівская летопись. Факсимильное воспроизведение рукописи. Текст. Исследование. Описание миниатюр: в 2 т. – СПб.; М., 1994. – Т. 1. Радзивилівская летопись. – Л. 97 об.; Т. 2. Текст. Исследование. Описание миниатюр. – С. 339.

⁷⁷ Див.: Кукушкина М.Ф. Предисловие к изданию // Радзивилівская летопись. Факсимильное воспроизведение рукописи. Текст. Исследование. Описание миниатюр. – Т. 2. – С. 5–12; Рыбаков Б.А. Миниатюры Радзивилівской летописи и русские лицевые рукописи X–XII вв. // Там же. – С. 269–301.

дослідників визнає їхню автентичність, пов'язуючи ці записи з Десятинною церквою. О. Шахматов, слідом за А. Куником, вважав, що автор Початкового зводу наприкінці XI ст. як одне зі своїх джерел використав, додавши власні коментарі, синодик чи особливий княжий пом'яник⁷⁸. Розглянемо ті записи, що мають відношення до історії Полоччини:

В лѣт̑ . ѡ̑с̑ . ф̑ . ѡ̑ . (6508/1000) Престависѧ Малѣорѣдѣ . в се же лѣто престависѧ и Рогънѣдѣ м̑ти Йрославла

В лѣт̑ . ѡ̑с̑ . ф̑ . ѡ̑ . (6509/1001) Престависѧ Изаславѣ ѡ̑цѣ Брачиславлѣ с̑нѣ Володимерѣ

В лѣт̑ . ѡ̑с̑ . ф̑ . ѡ̑ . (6511/1003) Престависѧ Всеславѣ с̑нѣ Изаславлѣ внуку Володимирѣ

В лѣт̑ . ѡ̑с̑ . ф̑ . ѡ̑е . (6515/1007) Пренесени с̑тии в с̑тую Бѣю⁷⁹.

Як бачимо, Ізяслав та його сини Всеслав і Брячислав названі нащадками Володимира Святославича. Але Рогнеда тут названа матір'ю лише *Ярослава* (порівняймо, у паралельному літописному сюжеті, що міститься в Лаврентіївському літописі під 6636/1128 р., згадується Рогнеда та її син *Ізяслав*). Під 6552/1044 р. літописець, повідомивши про смерть полоцького князя Брячислава – «в се же . лѣт̑ . оумре Брячиславѣ» – (переписавши її, на думку О. Шахматова, зі свого новгородського джерела), додав: «с̑нѣ Изаславлѣ внуку Володимерѣ . ѡ̑цѣ Всеславлѣ...»⁸⁰. Звісно, в першу чергу, літописець ставив тут князів Ізяслава та Брячислава у зв'язок зі Всеславом⁸¹. Проте очевидним є його бажання продемонструвати родинний зв'язок Ізяславичів з Володимиром Святославичем.

Утім усі спроби літописця пов'язати полоцьких князів з київськими припиняються на Всеславі: він іменується сином Брячислава і, вперше

⁷⁸ Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – С. 121–122. Див. також: Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К., 1996.

⁷⁹ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 129. На думку дослідників, їхні останки були перенесені сюди з Полоцька, де жили Рогнеда з Ізяславом, див.: Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. – С. 121–122; В. Данилевич вважав, що тіла Ізяслава та Всеслава були покладені в церкву Пресвятої Богородиці, що в Полоцьку, див.: Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. – С. 253. Такої думки дотримується сучасний дослідник Полоцька Д. Дук, див.: Дук Д.В. Археологические следы средневековых храмов и кладбищ на территории Полоцка // Древнейшие города Беларуси. Полоцк. – Минск, 2012. – С. 133. Церква Богородиці згадується в Житті прп. Єфросинії Полоцької (агіографічне джерело XII ст.): «Видѣвши же преподобная Евфросинія монастырь свой украшень и всего блага исполнень, умысли создати вторую церковь камени Святѣй Богородицѣ. И ту свершивши, и иконами украси, и освятивши, предасть ю мнихомъ, и бысть монастырь велій»; див.: Повесть о Евфросинии Полоцкой (Из Сборника XVI века Троицкой лавры) // Памятники старинной русской литературы. – С. 176.

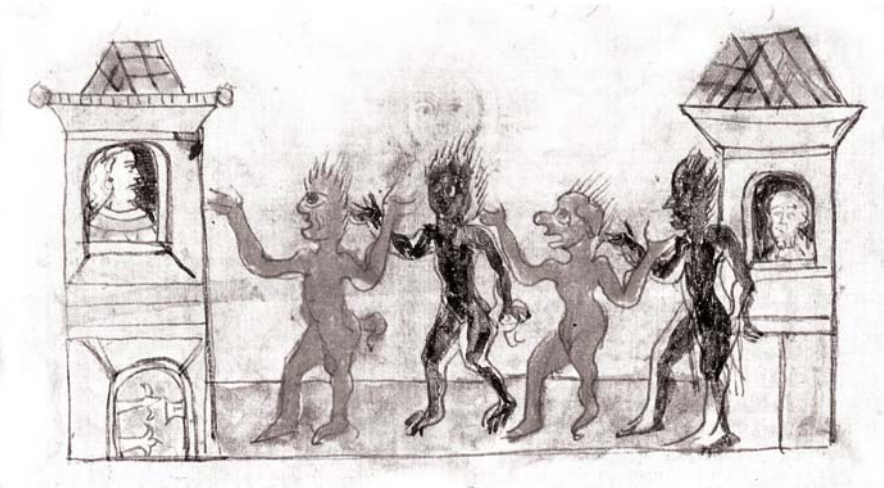
⁸⁰ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 155.

⁸¹ Порівняємо: «В лѣт̑ . ѡ̑с̑ . ф̑ . ѡ̑е . (6575/1067) Заратисѧ Всеславѣ с̑нѣ Брачиславлѣ Полочскѣ . и заѧ Новѣгородѣ», див.: Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 166.

після Рогволода, князем полоцьким: «В лѣтѣ . ѡс. хѣ. (6609/1101) Прѣстависа Всеславъ Половьцьскыи (Полоцький. – М.Ф.) князь . мѣца . априла . въ . дї. (14) днѣ . въ . ѿ. (9) чаѣ . днѣ . въ среду»⁸².

ПВЛ містить і ряд інших звісток, пов'язаних з Полоцьком, які за своїм характером відрізняються від розглянутих вище повідомлень. Покажемо у цьому плані є унікальне літописне оповідання *ПВЛ* під 6600/1092 р.:

«В лѣтѣ . ѡс. х. Предивно быѣ [чюдо] Полотьскѣ въ мечтѣ ны бываше в нощи⁸³ тутнѣ станаше по ѡлице . іако члѣвци рищюще бѣси . аще кто вылѣзаше ис хоромини . хота видѣти . абѣ оуязвенѣ будаше невидимо ѿ бѣсовѣ . іазвою и с того ѡмираху . и не смаху излазити ис хоромѣ . посемь же начаша в днѣ іавлатиса на конихѣ и не бѣ ихъ видѣти самѣхъ . но конь ихъ видѣти копыта . и тако ѡязвлаху люди Плотьскыи и ѣго ѡбласть . тѣмь и члѣвци глѣху . іако нагавѣ бѣють Полочаны . се же знаменѣ поча быти отъ Дрьютьска»⁸⁴.

Алегоричне зображення морового повітря в Полоцьку: біси, готові напасти вночі на полочан, що сховалися по домівках. Мініатюра Радзивилівського літопису.

⁸² Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 274. Зауважимо, що київський літописець детально зафіксував час смерті полоцького князя (єдиного полоцького князя (лінія Ізяславичів), що посів київський стіл). Порівняємо з *Син*: «Въ лѣто 6609. Прѣстависа Всѣслав, Половьцьскыи князь»), див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 19.

⁸³ Подібний зворот («и приде Бѣлугороду Всеславъ . и бѣвши нощи (курсив наш. – М.Ф.) оутаивсѣ Кыянь . бѣжа из Бѣлагорода Полотьску») містить уже згадана звістка *ПВЛ* під 1069/6577 р. про втечу Всеслава з Києва до Полоцька.

⁸⁴ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 214–215.

Алегоричне зображення морового повітря в Полоцьку: біси на конях, що нападають удень на полочан. Мініатюра Радзивилівського літопису.

Емоційний початок статті – «Предивно бы^с [чудо]» – відображає надзвичайний подив, страх та приголомшення автора. Подібні лексичні засоби (зворот) містить стаття *ПВЛ* 6449/941 р. про похід князя Ігоря на Царгород: «Фешфанъ же сустрѣте га въ ладехъ со шгнемь . и пуцати нача трубами шгнь на лодьѣ Рускиа . и бы^с видѣти *страшно чудо*» (курсив наш. – М.Ф.)⁸⁵. За спостереженнями О. Шахматова, літописець під час написання цього пасажу як джерело залучив Хроніку Георгія Амартола⁸⁶.

Дослідники звертали увагу на це літописне повідомлення, зокрема, вони відзначили, що в його основі лежить типове литовське сказання про вершників-мерців (у слов'ян ні біси, ні мерці не з'являлися верхи на конях)⁸⁷. На думку Л. Алексеєва, легенда ця могла бути записана в Полоччині й звідти потрапила до літописних зводів⁸⁸.

⁸⁵ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 44.

⁸⁶ Текст Хроніки Георгія Амартола див.: *Истрин В.М.* Книги временные и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Т. 1. Текст. – Пг., 1920. – С. 60–61. За О. Шахматовим, фрагмент № 21 серед 26-ти запозичень з Хроніки Амартола в «другій» (Лаврентіївській) редакції *ПВЛ*, див.: *Шахматов А.А.* «Повесть временных лет» и ее источники // *ТОДРЛ.* – Т. IV. – С. 41–61.

⁸⁷ *Костомаров Н.И.* Русские инородцы // *Русское слово.* – 1860. – № 5. – Отд. 1. – С. 43. Про литовський обряд поховання з конем див.: *Гуревич Ф.Д.* Обряды погребения в Литве // *Краткие сообщения Института истории материальной культуры.* – Вып. 18. – 1947. – С. 33.

⁸⁸ *Алексеев Л.В.* Полоцкая земля. – С. 250.

Варто зазначити, що стаття *ПВЛ* під 6600/1092 р. містить текстуальні паралелі з літописною статтею 6573/1065 р., яка становить вибірку записів про чудесні явища та знамення⁸⁹. Роздуми давньоруського літописця про знамення запозичені з Хроніки Георгія Амартола. О. Шахматов нарахував у «другій» (Лаврентіївській) редакції 1116 р. *ПВЛ* 26 таких запозичень. За класифікацією дослідника, під № 26 значиться літописна стаття 6573/1065 р., яка містить серію вставок з Амартола⁹⁰. За спостереженнями Т. Вілкул, ця серія становить досить розлогу композицію, що складається з п'яти фрагментів. Між другим та третім фрагментами існує великий розрив, який дослідниця виявила в «Іпатіївській» редакції *ПВЛ*, у статті 6622/1114 р., де наведені дві цитати з Амартола. На думку Т. Вілкул, вони тематично збігаються зі статтею 6573/1065 р. та заповнюють зазначену лакуну. Дослідниця зауважує тісний зв'язок хронографічних запозичень, що містяться в різних частинах *ПВЛ* (основна тема – тема чудес)⁹¹.

З цими статтями також тісно пов'язаний і текст *ПВЛ* 6600/1092 р. про знамення в Полоцьку⁹². Ймовірно, саме це мала на увазі Т. Вілкул, зазначаючи, що стаття *ПВЛ* 6573/1065 р. оповідає про зловісні знамення в Полоцьку, зокрема про «навье» (мерців). У той час як повідомлення про це міститься вище, в статті під 6600/1092 р. Порівняємо текст статей *ПВЛ* 6600/1092 р.⁹³, 6573/1065 р.⁹⁴ та фрагмент Хроніки Амартола⁹⁵:

<i>ПВЛ</i> (арк. 71 зв.)	<i>ПВЛ</i> (арк. 55 зв.)	<i>Хроніка Георгія Амартола</i> (200. 16–21)
Предивно бы ^с [чюдо] Полотьскѣ... яко члѣвци <u>рищюще бѣси...</u> посемъ же начаша в днѣ <u>авлатиса на</u> <u>конихъ...</u>	случиса внезапно по по всему граду за .м̄. (40) днѣи. <u>авлатиса</u> на въздуѣ. <u>на конихъ рищющимъ...</u>	ключиса по всемоу граду въскорѣ за днѣ .м̄. (40) <u>авлатиса</u> на въздѣсѣ на <u>конихъ рищюще...</u>

Як відзначила Т. Вілкул в іншій своїй роботі, присвяченій розгляду запозичень із Хроніки Іоанна Малали та Александрії Хронографічної в

⁸⁹ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 214–215.

⁹⁰ Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники. – С. 42–60.

⁹¹ За спостереженнями Т. Вілкул, вони також пов'язані з етнографічним вступом *ПВЛ*, див.: Вілкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф // Palaeoslavica. – XV/2. – 2007. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – С. 88.

⁹² Вілкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф. – С. 88.

⁹³ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 214–215.

⁹⁴ Там же. – Стб. 164.

⁹⁵ Истрин В.М. Книги временные и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – С. 200.

ПВЛ у літописній статті 6600/1092 р. мають місце і мікрозапозичення з Александрії Хронографічної (яка, на думку В. Істріна, вже в ранній час була приєднана до Хроніки Іоанна Малали)⁹⁶: «<2.36.> внезапно... бѣми бѣхоу ѿ бѣсовъ невидимо»⁹⁷. На думку дослідниці, і Хроніка Амартола, і Хроніка Малали залучалися одним і тим самим книжником (*ПВЛ*) одночасно, і джерелом їх був не Хронограф (як у схемі О. Шахматова), а повні слов'янські переклади обох Хронік⁹⁸.

Отже, зважаючи на все вищесказане, відкидаємо версію про місцеве, половецьке походження тексту: літописна стаття 6600/1092 р. – одна з багатьох у *ПВЛ* (яка містить вставки з Георгія Амартола). З цієї схеми випадає згадка (перша та єдина у *ПВЛ*) про місто Друцьк, яка і дає підстави дослідникам припускати місцеве походження тексту. Варто зазначити, що місто Друцьк згадується в «Повчанні» Володимира Мономаха, яке дійшло до нас у складі *Лавр* включеним у статтю 6604/1096 р. *ПВЛ*. У «Повчанні» повідомляється про напад Всеслава Полоцького на Смоленськ і відповідну реакцію Києва, під час якої були знищені терени Полоччини: «тѣмъ же путе^м по Всеславѣ . пожегѣ землю и повоевавѣ до Лукамла . и до Логожска . та на Дрютьскѣ воюа»⁹⁹. Образ Полоцької землі *ПВЛ* цілком узгоджується з роздумами Мономаха про «добрі» та «злі» землі («мимоходачи прославать человекѣ по всѣ^м земля^м . любо добры^м . любо злы^м») ¹⁰⁰. На нашу думку, згадка про Друцьк (поряд з містом Полоцьком) може свідчити про те, що до її написання мав відношення «промономахівський» автор *ПВЛ*.

Принагідно зауважимо, що ми поділяємо загальноприйнятий погляд на *ПВЛ* як гетерогенний за своїм походженням текст, в якому наявні фрагменти, що належать перу різних авторів¹⁰¹. За схемою О. Шахматова, перша редакція *ПВЛ*, яка до наших часів не збереглася, була створена Нестором у Києво-Печерському монастирі в 1111 р., за часів князювання

⁹⁶ Вилкул Т.Л. Заимствования из Хроники Иоанна Малалы и Александрии Хронографической в Повести временных лет // Материалы международной конференции «Повесть временных лет и начальное летописание» // Древняя Русь. – № 3 (33). – 2008. – С. 15.

⁹⁷ Она же. Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 2-я) (текст) // Paleoslavica. – XVIII / 2010. – № 2. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – С. 201.

⁹⁸ Она же. Повесть временных лет и Хронограф. – С. 88.

⁹⁹ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 248.

¹⁰⁰ Там же. – Стб. 246.

¹⁰¹ Альтеративний погляд щодо створення основного тексту *ПВЛ* єдиним автором див.: Vaillant A. La chronique de Kiev et son Auteur // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – Књ. XX. – Београд, 1954. – С. 169–183; Русинов В.Н. Летописные статьи 1051–1117 рр. В связи с проблемой авторства и редакций «Повести временных лет» // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – Серия «История». – 2003. – Вып. 1 (2). – С. 111–147.

Святополка, та відображала дружню цьому князеві позицію; друга редакція, складена Сильвестром у 1116 р., вийшла зі стін Видубицького монастиря та відображала вже промонахівську тенденцію¹⁰².

Положення О. Шахматова про двошаровість тексту *ПВЛ* (Початкового літопису) значною мірою зберегли свою силу, тоді як визначення дослідником цих пластів як таких, що належать до першої та другої редакцій *ПВЛ*, викликають заперечення. З проблемою виокремлення в тексті *ПВЛ* декількох «шарів», що відображають попереднє літописання, пов'язана й проблема визначення обсягу тексту, пов'язаного з літописцями кожного з пластів. Зауважимо, що в цілому дослідники розрізняють у тексті *ПВЛ* «риси» (характерні теми) «печерського» літописця та «видубицького» автора.

Повертаючись до повідомлення про «навье» в Полоцьку, зазначимо, що звістка ця міститься в літописі під 6600/1092 р. і припадає на один із трьох «спокійних періодів» в історії Полоцького князівства за князя Всеслава (1085–1101 рр.)¹⁰³. До цього моменту давньоруські літописці згадували про Полоцьк, як правило, лише тоді, коли він своєю діяльністю зачіпав інтереси Києва, Новгороду або підпорядкованих їм земель. З іншого боку, це повідомлення міститься в літописі під «ювілейним» 6600 р., що викликав на Русі потужний спалах есхатологічних очікувань¹⁰⁴.

Песимістично-есхатологічного забарвлення набуває ця звістка в новгородських літописах. У *Син* та *НПЛмл* читаємо «Наиде рана на Полочяны...»¹⁰⁵; у *Н4* зазначено: «Бысть казнь на Полочанѣх...»¹⁰⁶.

¹⁰² Шахматов А.А. Повесть временных лет. – Пг., 1916. – С. I–XLI. Див. також: Алешковский М.Х. Первая редакция Повести временных лет. – С. 13–40; Он же. Повесть временных лет. Судьба литературного произведения в Древней Руси. – М., 1971; Timberlake A. Redactions of the Primary Chronicle. – С. 196–219; Вилкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф. – С. 56–116; Гинтис А.А. К проблеме редакций Повести временных лет // Славяноведение. – № 5. – 2007. – С. 20–44 (начало); Аристов В.Ю. Отражение работы двух сводчиков 10-х годов XII в. в Повести временных лет // Древняя Русь. Вопросы медиевистики / Материалы международной конференции «Повесть временных лет и начальное летописание». – № 3 (33). – 2008. – С. 9–10.

¹⁰³ Див.: Семянчук Г. Усяслаў Брачыславіч, князь полацкі (штрыхі да гістарычнага партрэта) // ВЗН. – 2002. – № 18. – С. 9. Дослідник визначає три «спокійних» періоди для Полоцького князівства в другій половині XI ст.: 1044–1065, 1071–1077 та 1085–1101 рр.

¹⁰⁴ Семянчук Г. Полацкая зямля ў «Повести временных лет» // *Silva rerum nova: Штудыі ў гонар 70-годдзя Георгія Галенчанкі*. – Вільня; Мінск, 2009. – С. 247–257.

¹⁰⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 18, 202.

¹⁰⁶ Новгородская четвертая летопись. – С. 136. Ця звістка зацікавила автора Волинського літопису, і він переніс її зі свого руського джерела. Запозичена звістка є близькою до тексту *Н4*, див.: Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – М., 1980. – С. 119.

Зауважимо такий момент: стаття 6600/1092 р. має деякі текстуальні та ідейні паралелі зі статтею 6552/1044 р. про дивовижне народження Всеслава. Вони об'єднані темою «аззено»: «оуаззень... аззою», «аззвлаху люди Плотьскыа и юго область» (6600/1092 р.); «аззено на главъ юго», «се аззено наважи на нь. да носить е до живота своѣго» (6552/1044 р.)¹⁰⁷. Обидві звістки містять біблійні мікропаралелі та приховані біблеїзми¹⁰⁸. Так, у звістці 6552/1044 р.¹⁰⁹:

4 Ц. 9.22: «И когда увидел Иорам Ииуя, то сказал: с миром ли Ииуй? И сказал он: какой мир при любодействе Иезавели, матери твоей, и при многих волхвованіях ее?» (порівняємо з Острозькою Біблією: «и рече Иоуе что ты еси и миръ твой доколѣ еще блѣдныа Езавеле матере твоеа, и чарове еа многіа»)¹¹⁰; Притч. 6.21: «наважи же а на свою дшѣ прѣно, и обажи а о своєї выи»¹¹¹; Наум 3.19: «...вси слышавшіи вѣсть твою, всъплещѣтъ рѣкама по тебѣ . имже до кого не доиде слоба твоа всегда»¹¹².

У звістці 6600/1092 р.:

Вих. 9.22: (за списком 2-ї половини XIV ст.): Да будетъ тѣт(е)нѣ по всеи земли¹¹³; Вих. 9.28: «да оустануть Бий тутни»¹¹⁴; 3 Езд. 16.20: «се гладъ и казнь, и скорбъ и тѣснота посланы сѣтъ, бѣненеа къ оуправленіе»¹¹⁵; Пс. 63.8:

¹⁰⁷ Ларентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 155.

¹⁰⁸ Дослідження біблійної топіки та семантики пов'язаних з ними літописних повідомлень див. у роботах: *Шахматов А.А.* История русского летописания. – Т. I: Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. – Кн. 2: Раннее русское летописание XI–XII вв. – С. 527–977; *Данилевский И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций. – М., 1998; *Он же.* Древняя Русь глазами современников и потомков (XII–XV вв.). Курс лекций. – М., 2001; *Он же.* Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. – М., 2004; *Oleksij P. Tolochko* “The Primary Chronicle’s ‘Ethnography’ Revisited: Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region of the Rus’ State”, *Franks, Northmen, and Slavs: Identities and State Formation in Early Medieval Europe.* – 2007. – С. 169–188; *Петрухин В.Я.* «Русь и все языцы». Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки. – М., 2011. – С. 127–146; *Вилкул Т.Л.* Заимствования из Восьмикнижия у киевских летописцев XII – начала XIII в. // *Ruthenica X.* – 2011. – С. 102–116; *Вона ж.* Цитати з Восьмикнижжя в ранніх давньоруських літописах, або як змінюється смисл історичних повідомлень. – С. 125–146.

¹⁰⁹ Велика частина давньослов'янських біблійних текстів досі не видана, тому ми змушені використовувати Острозьку Біблію (XVI ст.) та Синодальний російський переклад (XIX ст.).

¹¹⁰ Біблія, сиріч книги Ветхаго и Новаго Завіта, по языку словенску. – Острог: Друкарня К.К. Острозького, друкар Іван Федоров, 1581. – Л. 175 об.

¹¹¹ Там же. – Л. 41 об.

¹¹² Там же. – Л. 171.

¹¹³ РГБ. – Ф. 304.1. Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры. – № 1. Пятокнижие Моисеево (XIV в). – Л. 64. Рукописи РДБ з цього зібрання оцифровані та є доступними на сайті Троице-Сергиевої лавры: <http://www.stsl.ru/manuscripts/index.php>.

¹¹⁴ Там же. – Л. 64 об.

¹¹⁵ Біблія, сиріч книги Ветхаго и Новаго Завіта, по языку словенску. – Л. 248.

«Но поразит их Бог стрелою: внезапно будут они уязвлены» (порівняймо зі списком XV ст.: «възнесетса Бѣ . стрѣлы младенць быша язвы ихъ»¹¹⁶; Іез. 28.23: «и пѣшѣ на та смѣрть, и кровь въ странахъ твоихъ . и падѣт язвеніи средѣ тебе мече...»¹¹⁷ та ін.

Як зазначено вище, О. Шахматов був переконаний, що звістка про смерть Брячислава Ізяславича та зайняття полоцького столу Всеславом «едва ли не новгородского происхождения»; слова «сего ради немилостивъ есть на крѣвопролитіе»... особливо уместны под пером новгородського летописца, которому пришлось ниже, под 6574 и 6577, рассказывать о нападениях Всеслава на Новгород, сожжении и ограблении его»¹¹⁸. До реконструйованого ним тексту Новгородського зводу 1050 р. з продовженням до 1079 р. дослідник включив зазначену статтю як пізнішу вставку, аргументуючи свій вибір тим, що ці слова або були додані (спочатку вони могли з'явитися на полях) пізнішим читачем, а саме в 60-х роках XI ст., коли Всеслав наганяв жах на Новгород своїми набігами; або внесені під час переписування Новгородського зводу (в Новгороді) для Києво-Печерського монастиря наприкінці 80-х чи на початку 90-х років того ж XI ст.¹¹⁹ На нашу думку, пасаж про дивовижне народження Всеслава 6552/1044 р. та стаття 6600/1092 р. пов'язані між собою: характерна тема видає руку одного й того ж автора¹²⁰. Все вищезазначене дає підстави розглядати цей сюжет як один з тем та сюжетів, що вийшли з-під пера «промономахівського» автора *ПВЛ*.

Отже, серед «полоцьких звісток» *ПВЛ* ми розрізняємо ті, що належать новгородським та київським книжникам. Новгородські літописці позиціонували Полоцьк як один з головних ворогів («ворожий», «лихий»). З цим, зокрема, пов'язана низка літописних повідомлень есхатологічного характеру, що супроводжували описання кожного виступу полоцького князя Всеслава Брячиславича.

Серед «київських звісток» про Полоцьк ми виокремлюємо ті, що, ймовірно, належать Києво-Печерському літописцю, лояльному Святополкові Ізяславичу, та повідомлення, що вийшли з-під пера видубицького, «промономахівського» автора. Образ Всеслава, князя полоцького, створений печерським літописцем, є втіленням «Божої кари» («князь-мученик»). В очах літописця, лояльного Володимиріу Мономаху, Всеслав Полоцький є уособленням усіх якостей «чужих»: чародій – народжений «вѣ влѣхвованъ»; ворожий та лихий – «немлствъ есть на крѣвопролитъ»¹²¹. Такою самою для літописця була і Полоцька земля.

¹¹⁶ РГБ. – Ф. 304.І. Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры. – № 3. Псалтирь (XV в.). – Л. 82.

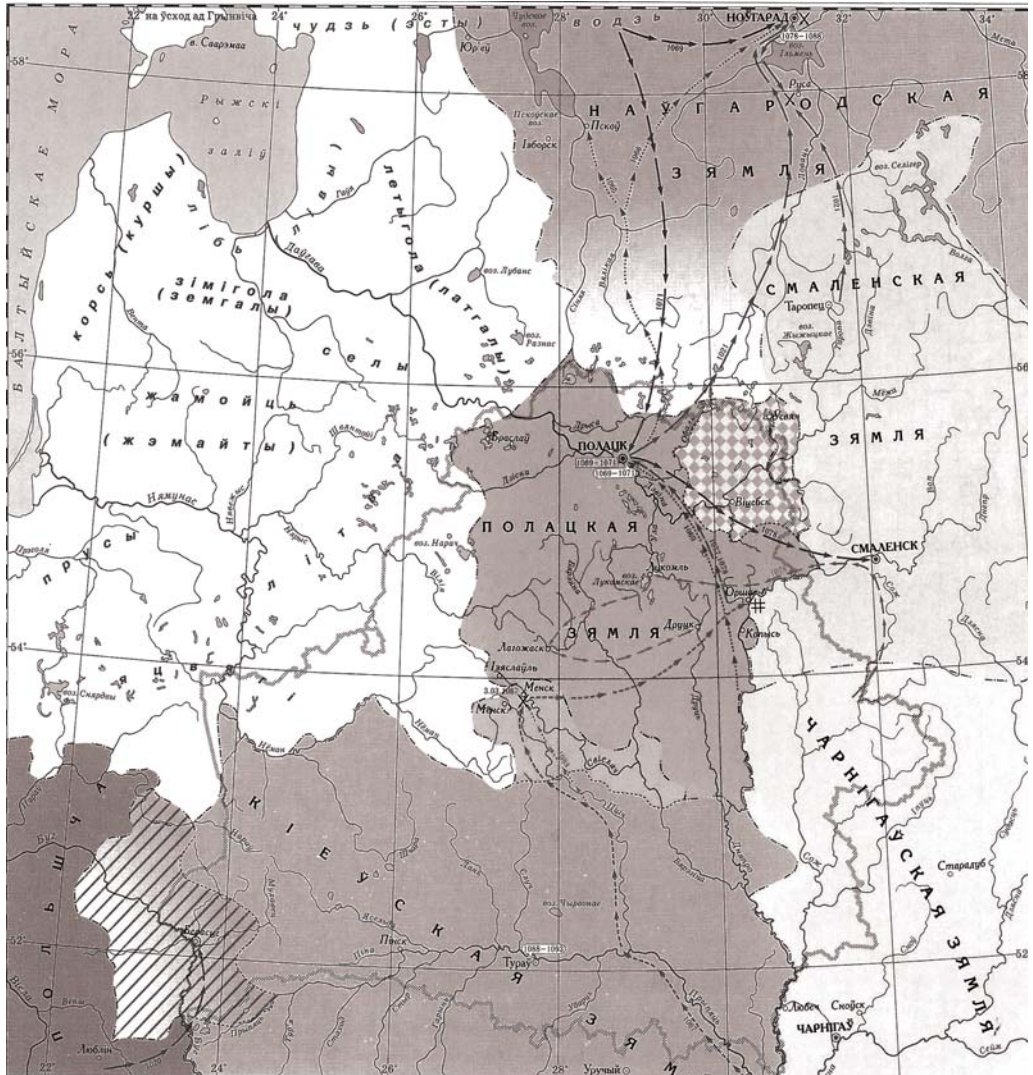
¹¹⁷ Біблія, сиріч книги Ветхаго и Новаго Завіта, по языку словенску.

¹¹⁸ *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. – С. 134, 372.

¹¹⁹ Там же. – С. 372.

¹²⁰ «Замітка» ця може бути і вставкою, приєднаною до звістки про смерть князя Брячислава 6552/1044 р., що, як було зазначено вище, може належати перу київського літописця.

¹²¹ Про Всеслава Полоцького див.: *Леонардов Л.С.* Полоцкий князь Всеслав и его время // Полоцко-Витебская старина. – Витебск, 1912. – Вып. 2. – С. 124, 126. Сучасний білоруський дослідник Г. Семенчук щодо цього влучно зазначив: «історыя Усяслава,

- ⊙ **ПОЛОЦК** Центр кнства-земль
- Турніў
- Лркомь
- Мемск?
- **УМОЎНЫЯ МЕЖЫ**
дзяржаў і кнстваў-земель
іных населеных пунктаў
- даўчаных тэрыторый
- сучасная граніца Рэспублікі Беларусь
- **ТЭРЫТОРЫЯ**
даўчаная да Полацка ў першай палове XI ст.
- даўчаная да Полацка паводле дагавора 1021 г. паміж полацкім князем Бранчыславам Уладзіміравічам і кіеўскім князем Яраславам Уладзіміравічам
- якія часова ў 1018–1031 гг. належалі Полацку
- **ВАЕННЫЯ ДЗЕЙННІ**
Захоп полацкім князем Бранчыславам Храбрым Берасце ў 1020 г.
- Паход князя Бранчыслава Ізяславіча на Ноўград і захоп яго ў 1021 г.
- Паход князя Яраслава Уладзіміравіча да р. Судамір у 1021 г.
- Абога Берасці кіеўскім князем Яраславам Уладзіміравічам у 1022 г.
- Паход Усеслава Бранчыславіча на Пскоў у 1065 г. і захоп Ноўграда ў 1066 г.
- Паход князёў Яраславічыў (Ізяслава, Святаслава, Усеслава) на Полацкую зямлю ў 1067 г.
- Месяц паўднённы князь Усеслава Бранчыславіча і яго двух сямой князюў Яраславічыў у 1067 г.
- Паўстанне кіёўскіх і ўсталяванне на кіеўскім прастоле полацкага князя Усеслава Бранчыславіча 15 верасня 1068 г.
- Паўход да Кіева князя Ізяслава разам з полацкім князем Бранчыславам II Сямым, выгнанне Усеслава Бранчыславіча 2 мая 1069 г.
- Увадзе Полацкага войскамі кіеўскага князя Ізяслава ў 1069 г.
- Нпад Усеслава Бранчыславіча на Ноўград у 1069 г., выгнанне з Полацка князя Святаслава Ізяславіча ў 1071 г., паход на Смаленск у 1078 г.
- Тры паходы кіеўскіх князёў супраць Полацка ў 1077–1078 гг.
- Паход Уладзіміра Усеславіча на Смаленск, далей да Луцка, Лагожска, на Друцў у 1078 г.
- Паход Уладзіміра Усеславіча Маняха на Менск у 1084 г.

X Бітвы, у якіх атрымалі паражэнне полацкія князі
 1068–1069 Час княжання полацкага князя Усеслава Бранчыславіча ў Кіеве
 1069–1070 Час княжання ў Полацку кіеўскіх князёў
 1071–1069 Месяцы і час княжання Святаслава Ізяславіча

НАЗВЫ
 ПОЛОЦКАЯ дзяржаў і кнстваў-земель
 ЗЯМЛЯ
 літва Паміненіў і этнічных супольнасцяў
 чудзь баўдлага паходжання
 фіна-ўгорскага паходжання

Полацкая земля у военна-політычных подіях XI ст.

«Полоцькі звістки» Лаврентіївського та Іпатіївського літописів за XII ст.

Полоцька земля зберігала певну відособленість у «ментальному просторі» Давньої Русі й протягом наступного століття. Огляд «полоцьких звісток» Іпатіївського¹²² та Лаврентіївського літописів за XII ст.¹²³ засвідчує, що відносини між полоцькими та іншими руськими князями були надзвичайно напруженими. М. Довнар-Запольський дав їм таку характеристику: «Непрерывная борьба, примеров жестокости которой нет в нашей древней истории...»¹²⁴. Варто хоча б назвати дві досить символічні акції, організовані Мстиславом Володимировичем Київським щодо полоцьких князів: похід «на Кривичѣ четьрми путыи» у 6635(1127) р. *Лавр* / 6636(1128) р. *Inam*¹²⁵ та «поточення» полоцьких князів до Візантії у 6637(1129) р. *Лавр* / 6638(1130) р. *Inam*¹²⁶.

Під 6635(1127) р. *Лавр* / 6636(1128) р. *Inam* читаємо про похід синів Мстислава Великого на полоцьких князів: «В то же лѣѣ. посла князь Мстиславъ браѣю свою на Кривичѣ . четьрми пути. Вачеслава ис Турова. Андрѣа из Володимера . а Всеволодка из Городна . и Вачеслава Ирославича исъ Кльчьска . тѣмъ повелѣ ити къ Изаславлю . а Всеволоду Улговичю повелѣ ити с свое ю браѣю на Стрѣжевь к Борисову . и Ивана Воитѣшича ту же посла с Торкы . и сна своего Изаслава ис Курьска . с своиѣ полкоѣ посла и на Логожескъ . а другаго сна своего Рости[сла]ва посла с Смолнаны . на Дрюютескъ . рекъ имъ в одинъ

таксама як забойства Барыса і Глеба, вельмі хутка атрымала характар хрэстаматыйнага прыклада адхіленняў ад прынятых нормаў у палітыцы на тэрыторыі Усходняй Еўропы ў раннім сярэднявеччы», див.: *Семянчук Г.* Усяслаў Брачыславіч, князь полацкі (штрыхі да гістарычнага партрэта). – С. 5.

¹²² Іпатіївський літопис є компіляцією кількох пам'яток (*ПВЛ*, Київський звід та Галицько-Волинський літопис). Київський звід – записи *Inam* за XII ст. (від продовження *ПВЛ* до статті 1197/1198 р.). У науковій літературі цей літопис називають Київським зводом XII ст. На думку О. Толочка, часом його складання слід вважати початок XIII ст., див.: *Толочко А.П.* О времени создания Киевского свода «1200 г.» // *Ruthenica*. – Т. V. – 2006. – С. 73–87.

¹²³ *Вилкул Т.Л.* О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) // *Palaeoslavica*. – Т. XIII. – 2005. – №. 1. – С. 21–81.

¹²⁴ *Довнар-Запольский М.В.* Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия. – С. 96.

¹²⁵ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 297–299; Ипатьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 2). – Стб. 293. У даному місці *Лавр* (6633–6640 рр.) – березневі статті, в *Inam* – ультраберезневі (на одиницю більше), див. також: *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. – С. 43, 47 та ін.

¹²⁶ Вигнання з рідної землі – найгірша кара для давньоруської людини, див. про це: *Лукин П.В.* «Поточи Мстиславъ Полотыский князь». Об одной из форм наказания в Древней Руси // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. – 2007. – № 1 (27). – С. 20–35; *Толочко О.П.* Образ «чужинця» в картині світу домонгольської Русі. – С. 37.

днѣ всѣ^м пустити на воропѣ мѣца . авгу^с . въ .д. (4) днѣ»¹²⁷. Далі детально описується похід, об'єднання військ, облога міст Ізяславля, Логожська, відзначається реакція полочан на ці події: «ки тако [и] Пополочане сътснвшеси выгнаша Дѣвда и с снѣми . и поемше Роговолода . идоша къ Мстиславу просаще и собѣ князе^м и створи волю ихъ Мстиславъ . и поимше Роговолода ведоша и Полотську»¹²⁸.

Опис походу «на Кривичѣ» є ідентичним у *Лавр* та *Inam*. Причини ж висилки полоцьких князів до Візантії літописи витлумачують по-різному. В *Inam* під 6638/1130 р. зазначено: «оу се же лѣто поточи Мьстиславъ . Полотский кнѣзъ съ женами и с дѣтми . въ Грѣкы . еже преступиша хрестьное челование»¹²⁹.

Заслання полоцьких князів з дружинами та дітьми Мстиславом Володимировичем Великим Київським. Мініатюра Радзивилівського літопису.

Під 6648/1140 р. літописець, повідомивши про повернення полоцьких князів з Візантії («взидоста кнажича два . ись Црагорода»), знову зосереджується на поясненні причин їхньої висилки: «заточени били . Мьстиславомъ великымъ . княземъ Киевьскымъ . зане не бахоуть его воли .

¹²⁷ За спостереженнями Т. Вілкул, цей текст є майже ідентичним у *Лавр* та *Inam*. Про те у *Лавр* читаємо «посла на кривичи», тоді як у *Inam* – «посла многы кривичи», що йде в розріз з контекстом літописної статті, див.: *Вилкул Т.Л.* Заимствования из Восьмикнижия у киевских летописцев XII – начала XIII в. – С. 102–116.

¹²⁸ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 299. Т. Вілкул, досліджуючи коло читань з Біблії укладача Київського зводу, помітила, що вираз «не мога поити ни сѣмо ни онамо» є цитатою з Книги Ісуса Навина (оповідання про взяття міста Гая). Тут також докладно описується хід військової операції, повідомляється про те, що мешканці Гая, побачивши дим та опинившись між двох вогнів, «по семъ не имѣяхоу камо бажати . ни сѣмо ни онамо» (Іс. Нав. 8.20.), див.: *Вилкул Т.Л.* Заимствования из Восьмикнижия у киевских летописцев XII – начала XIII в. – С. 106.

¹²⁹ Ипатьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 2). – Стб. 293.

и не слышахоуть его . коли е зовашеть в Роускоую землю в помощь . но паче молвахоу Бонакови шелоудивоу . во здоровье . и про се са и Мьстиславъ . разгнѣваса . на нѣ . и хоташе на на ити . но нѣлзѣ бо башеть ити . зане бахоу бо тогда налегли Половци на Роусь . и томоу стоашеть . бысася . с ними са перемагааса . се бо Мьстиславъ великыи . и наслѣди ѿца своего потъ . Володимера . Мономаха . великаго Володмиръ самъ собою постоа на Доноу . и много пота оутерь за землю Роускоую... и тако избави Бѣ Роускоую землю ѿ поганыхъ и оупорознѣсѣ Мьстиславъ ѿ рати . и поману первѣи посла по Кривитьстѣи кнзѣ по Дѣвда по Ростислава . и Стослава . и Рогъволодича два . и оусажа оу три лодыи . и поточи и . Црѣюградоу за неслоушание ихъ а моужи свои посажа по городомъ ихъ . мы же на преднее възвратимса»¹³⁰.

У *Лавр* відсутня інформація про порушення полоцькими князями обряду хрестоцілування: «в то же лѣтѣ . (6638/1130) поточи Мстиславъ князь Полотьскыѣ Црѣюгороду . с женами и с дѣтьми»¹³¹. Пасажу про висилку князів полоцьких до Візантії в *Лавр* (а також у низці інших літописів – Радзивилівському, Никонівському, Воскресенському літописах, Московському зводі 1479 р.)¹³² передусе оповідання «О си^х же Всеславичи^х сице естъ тако сказа^{ша} вѣдушии пре^х»¹³³.

Цей текст містить виразні паралелі зі сказанням *ПВЛ* під 6486/980 р. про сватання Володимира до Рогнеди та жорстоку розправу над її родичами (перша частина уривку «О сих же Всеславичих...»)¹³⁴. Проте між текстом *ПВЛ* та зазначеним уривком є суттєві розбіжності. Так, поряд з головними героями статті – Володимиром, Рогнедою та Рогволодом, з'являється Добриня – «оуи» Володимира, «воевода и храборъ и нараденъ мужъ»¹³⁵.

У другій частині пасажу «О сих же Всеславичих...» розповідається про долю полоцької княжни за Володимиром Святославичем, згадується їхній син Ізяслав¹³⁶: «и нарекоша еи има Горислава и . роди Изаслава . поа же паки ины жены многы . и нача еи негодовати . нѣколи же ему пришедшоу к неи . и оуснувшоу . хотѣ и зарѣзати ножемъ . и ключиса ему оубудитиса . и га ю за

¹³⁰ Там же. – Стб. 303–304.

¹³¹ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 301.

¹³² ПСРЛ. – Т. 38. Радзивиловская летопись. – Л., 1989. – С. 107 (л. 163 об.); ПСРЛ. – Т. VII. Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856. – С. 28; ПСРЛ. – Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. – (ПСРЛ. – Т. 25). – М.–Л., 1949. – С. 31.

¹³³ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 299–300.

¹³⁴ Там же. – Стб. 75–76.

¹³⁵ Там же. – Стб. 299.

¹³⁶ Ізяслав був другим (за старшинством) сином Володимира Святославича: «...бѣ бо оу него снѣв . вѣ. (12) Вышеславъ . Изасл^авъ . Йрославъ . Стополкъ Всеволодъ . Стославъ . Мьстиславъ . Борисъ . Глѣбъ . Станиславъ . Позвиздъ . Судиславъ»; див.: Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 121.

руку... и повелѣ єю оустроитиса во всю тварь црѣьскую... и сѣсти на постели свѣтлѣ . в храминѣ да пришедѣ потнеть ю. вна же тако створи . и давши же меч сынови своему Изаславу в руку нагъ . и ре^а како внидеть ти шѣь рци выступа . шѣе жеда єдинѣ мнишиса хода . Володимеръ же ре^а. а хто та мнѣль сдѣ . и поверг меч свои . и созва болары . и повѣда и^м. вни же рекоша оуже не оуби єа дѣтати дѣла сего. но въздвѣгни штчину єа . и даи єи с сыно^м своимъ . Володимеръ же оустрои городъ . И да има . и наре^а има городу тому Изаславль . и штолѣ мечь взимають . Роговоложи внуци . противу Йрославли^м внуко^м»¹³⁷.

Спроба дружини Володимира Святославича Київського Рогнеди, доньки князя Рогволода Полоцького, вбити чоловіка. Мініатюра Радзивілівського літопису.

Походження тексту «О сих же Всеславичих...» (його співвідношення зі статтею *ПВЛ* 980 р. зокрема)¹³⁸ залишається і досі не з'ясованим. О. Шахматов зазначав, що перша частина оповідання могла бути перенесена укладачем Початкового літопису з Новгородського зводу XI ст., або ж автор сказання про Рогнеду як джерело використав усну легенду про полоцьку княжну та давній Новгородський літопис¹³⁹. Вагався вчений і щодо визначення мотивів

¹³⁷ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 299–300.

¹³⁸ Дослідники по-різному тлумачать співвідношення уривка про Всеславичів у *Лавр* та тексту *ПВЛ* 980 р., див., наприклад: *Довнар-Запольский М.В.* Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия. – С. 70–71; *Лихачев Д.С.* «Повесть временных лет» (историко-литературный очерк). – С. 17; *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Два рассказа о Рогнеде, дочери Рогволода Полоцкого (К проблеме интерпретации летописного текста) // Раннесредневековый текст: Проблемы интерпретации. – Иваново, 2002. – С. 299–325; *Рукавишников А.В.* Почему полоцкие князья были сосланы в Византию: свидетельства источников // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2003. – № 2(12). – С. 108.

¹³⁹ *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. – С. 181.

створення тексту: рішуче відкидав його «політичний» аспект¹⁴⁰. В іншій роботі наголошував, що призначення оповідання – «об'яснить, почему потомки Рогволода «взывают мечь противу Ярославливи внукомъ»¹⁴¹.

Спроба Володимира Святославича Київського вбити дружину в присутності сина Ізяслава.
Мініатюра Радзивілівського літопису.

На думку сучасного дослідника О. Рукавішнікова, усне сказання про Рогнеду було включене до тексту *Лавр* не раніше кінця XI – початку XII ст. з цілком конкретною метою: пояснити причини ворожнечі між Всеславичами та Ярославичами¹⁴². Історик, аналізуючи цей літописний уривок, слушно зазначив: «есть Ярославичи и есть Рогволодовичи. По сути, мы имеем дело с двумя особыми группами в составе одного рода»¹⁴³.

Ми також дотримуємося думки, що заключний пасаж тексту («и ѿтолѣ мечь взимають. Роговоложи внуци . противу Йрославли^и внуко^и») не може бути помилкою або невдалим коментарем давньоруського книжника¹⁴⁴, який

¹⁴⁰ «Возникновение ее не стоит, во всяком случае в связи с усамицами Изяславлих и Ярославлих внуков; дело в том, что Рогнеда была матерью не одного Изяслава, но также и Ярослава. Следовательно, объяснить вражду обоих княжеских колен обстоятельствами супружества Рогнеды было бы невозможно. И дальнейшее развитие легенды о Рогнеде, рассказ о разладе ее с Владимиром возник, по-видимому, независимо от политических событий первой четверти XII в.», див.: Шахматов А.А. История русского летописания. – Т. I. Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. – Кн. 2. Раннее русское летописание XI–XII вв. – С. 379.

¹⁴¹ Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – С. 180.

¹⁴² Рукавишников А.В. Почему полоцкие князья были сосланы в Византию: свидетельства источников. – С. 108.

¹⁴³ Там же. – С. 109. Див. також: Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С. 31; Литвина А., Успенский Ф. «Отнее имя» в династической практике Рюриковичей // Palaeoslavica. – XII. – 2004. – №. 1. – С. 29–36.

¹⁴⁴ Див.: Шахматов А.А. История русского летописания. – Т. I. Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. – Кн. 2. Раннее русское летописание XI–XII вв. – С. 379.

«заплутався» в численних представниках роду Рюриковичів. Він цілком свідомо розділяє їх на онуків Рогволода та нащадків Ярослава Мудрого. Не випадково в літописному тексті йдеться лише про одного сина Володимира Святославича та Рогнеди, Рогволодового онука, – Ізяслава. Літописець зазначив: «въздвѣгни (Володимир. – *М.Ф.*) отчину еѧ. и даи еи с сыно(м) своимъ»¹⁴⁵.

Про поділ Рюриковичів на Всеславичів (Рогволодових онуків) та Ярославичів свідчить і традиція вибору імен (іменослов) у межах означених князівських ліній. Як зазначають дослідники, серед полоцьких князів з покоління в покоління тримається певна своєрідність іменослова, що відрізняє їх від Ярославичів (прямих нащадків Ярослава)¹⁴⁶. Так, серед князів полоцьких зустрічаються два представники з іменем «Рогволод» (Рогволод-Борис Всеславич, його син Василь-Рогволод), п'ять представників з іменем «Всеслав» (Всеслав Ізяславич, Всеслав Брячиславич, Всеслав Василькович, Всеслав Рогволодич Друцький, Всеслав Микулич Логожський), чотири – з іменем «Брячислав» (Брячислав Ізяславич, Брячислав Давидович Ізяславський, Брячислав Василькович, Брячислав Полоцький, тесть Олександра Невського)¹⁴⁷. Іменослов полоцьких князів був чужим для Володимира Мономаха (і його сина Мстислава), для яких найактуальнішими були, насамперед, ті світські імена, які обирали для своїх дітей Володимир Святий (прадід Мономаха), Ярослав Мудрий (дід Мономаха), Всеволод (його батько),

¹⁴⁵ Лаврентьевская летопись. – Стб. 300–301. Перераховуючи Володимирових синів та волості, розподілені між ними, укладач *ПВЛ* зазначив: «...и посади Вышеслава в Новѣгородѣ . а Изаслава Полотьскѣ . а Стополка Туровѣ . а Ярослава . Ростовѣ . оумершу же старѣишему . Вышеславу Новѣгородѣ . посадиша Ярослава Новѣгородѣ . а Бориса Ростовѣ . а Глѣба Муромѣ . Стослава Деревѣхъ . Всеволода Володимери . Мьстива Тмутаракани», див.: Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 121. Варто звернути увагу на статтю *ПВЛ* 6605/1097 р. про з'їзд князів у Любечі, на який не були запрошені полоцькі князі: «кождо да держити ѡтчину свою . Стополкъ Кыевъ . Изаславль Володимерь Всеволожь . Дѣвь и Улежь . и Ярославь . и Стославъ . а имже роздалъ Всеволодь городы», див.: Там же. – Стб. 256–257.

Наприкінці XII ст. автор «Слова о полку Игореве» зазначить: «Ярославовы все внуки и Всеславовы», див.: Слово о полку Игореве. – М., 1954. – Стб. 390.

Ярославе, и вси внуце Всеслави.

уже понизить стязи свои,

вонзить свои мечи вережени;

уже бо выскочисте изъ дѣдней славь.

¹⁴⁶ Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М., 2006. – С. 15; *Они же*. «Отнее имя» в династической практике Рюриковичей. – С. 29–110; *Рукавишников А.В.* Почему полоцкие князья были сосланы в Византию: свидетельства источников. – С. 110–111.

¹⁴⁷ *Рукавишников А.В.* Почему полоцкие князья были сосланы в Византию: свидетельства источников. – С. 110.

Ізяслав (його старший дядько за чоловічою лінією)¹⁴⁸. Проте означені кола імен не були абсолютно замкнуті та ізольовані: імена з однієї гілки потрапляли в іншу. Існував і загальний фонд імен («князівський антропонімікон»), яким користувалися всі Рюриковичі (наприклад, ім'я «Ізяслав»)¹⁴⁹.

Варто відзначити ще таку особливість сприйняття Полоччини, при-
таманну давньоруським книжникам: на сторінках літописів майже цілковито відсутні згадки про полоцькі храми. Як зазначено вище, в Полоцьку в роки правління Всеслава Брючиславича (1044–1066 рр.; за іншими даними, у 1050–1055 рр.) було зведено один з трьох на Русі величних Софійських соборів¹⁵⁰. Проте згадки про головну полоцьку святиню в літописах належать уже до того часу, коли Полоцька земля ввійшла до складу ВКЛ¹⁵¹. Зокрема, в *НПЛМл* під 6889/1381 р. у повідомленні про облогу князем Скиргайлом Полоцька зазначено: «И заступи Богъ и Святая Софѣя свои домъ, и отъидоша, города не вземше»¹⁵² (для порівняння, в новгородських літописах Новгород – дім Святої Софії)¹⁵³.

¹⁴⁸ Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. – С. 15.

¹⁴⁹ Там же; Рукавишников А.В. Почему полоцкие князья были сосланы в Византию: свидетельства источников. – С. 111.

¹⁵⁰ Архітектурне вирішення Софії Полоцької подібне до однойменних храмів Києва та Новгороду («три Софії») – символ єдності та цілісності Руської землі та Церкви).

¹⁵¹ У давньоруських літописах згадується полоцький єпископ Мина. Під 6613/1105 р. у *ПВЛ* зазначено: «постави (митрополит. – М.Ф.) Мину . Полотьску дека^б . въ гѣ. (13) днь»; під 6624/1116 р. повідомляється про смерть полоцького єпископа: «в то^м же лѣ^т . престависа Мина епп^съ Полотьскыи . мѣ^са . юна . въ .к̄. (20)», див.: Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 281, 291.

¹⁵² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 378.

¹⁵³ Проте, як зазначено вище, літописи під 6574/1166 р. зафіксували інформацію про напад Всеслава на Новгород та пограбування ним Софії Новгородської: «Приде Всѣславъ и взя Новгородъ, съ женами и съ дѣтми; и колоколы съима у Святыхъ Софие. О, велика бѣда въ час тыи; и понекадила съима», див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 17.

Принагідно зауважимо, що на стінах Софії Київської збереглися написи, зроблені мешканцями віддаленого від центру митрополії міста Полоцька (можливо, полоцькими купцями з двору «Брачиславла», що знаходився в Києві (див. згадку про двір Брючислава: Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 171). Текст одного з них, опублікований С. Висоцьким, читається таким чином: «Воинегъ ѱ(а)лъ Жураговиць полоцанинъ» (Воінег писав, Журягович, полочанин) (на підставі палеографічних ознак графіті датується в межах останньої третини XII – початку XIII ст.), див.: *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – Вып. 1. – К., 1960. – С. 59, табл. XXV, 1; XXVI, 1. Інший запис, виявлений та прочитаний В. Корнієнком, містить звернення (молитву) до св. Софії: «Г(оспод)и помози рабу сво[е]му Дьмитру и С(ва)таа Сооие. Гост[а]та ѱ(а)л[ъ] полоцанин» (Господи, помози рабу своєму Дмитру, та Свята Софіє. Гостята писав, полочанин). За формою написання дослідник визначає час написання графіті в межах середини XII ст. (Дякую кандидату історичних наук В'ячеславу Корнієнку за надану інформацію).

Про Полоцьку Софію згадується в «Слове о полку Игореве»:

Тому въ Полотскѣ позвониша заутреню рано

У Святыхъ Софеи въ колоколы:

а онъ (Всеслав. – М.Ф.) въ Киевѣ звонъ слыша, див.: Слово о полку Игореве. – Стб. 420.

Софія Полоцька згадується в «Слове о полку Игореве»¹⁵⁴ та в історико-географічному творі кінця XIV ст. «А се имена всим градомъ Рускымъ далнимъ и ближнимъ». Під заголовком «Асе грады Литовскіи» зазначено: «Полтескъ на Двинѣ и на Полотѣ, деревянь, а святая Софья камена, о семи вѣрсехъ»¹⁵⁵.

В *Inam* під 6667/1159 р., в оповіданні про невдалий замах полочан на полоцького князя Ростислава Глібовича, згадується церква Богородиці Стара: «и начаша Ростислава звати льстью оу братьщину къ стѣи Бѣи къ Старѣи на Петровъ днь да ту имуть и»¹⁵⁶. На думку деяких дослідників, саме цей уривок належить утраченому Полоцькому літопису. Чи не вперше таку ідею висловив С. Соловйов¹⁵⁷. Це положення підтримали В. Пашуто та В. Чемерицький¹⁵⁸. В. Пашуто вважав зазначений текст смоленсько-київською редакцією уривка з Полоцького літопису. На думку Л. Алексеева, текст статті 6667/1159 р. був узятий укладачем Іпатіївського зводу з так званого «Придворного літописця Святослава Ольговича»¹⁵⁹. Проте джерелом деяких інших звісток (які містяться переважно в «Історії Російській» Василя Татіщева) дослідник вважав Полоцький літопис¹⁶⁰.

Дійсно, літописний текст про боротьбу між представниками двох династичних ліній полоцьких князів – Рогволодичів та Глібовичів – відзначається докладністю, про що свідчать хронологічна густота звісток за 6667–6670, 6675 рр. та опис майже винятково внутрішнього життя полоцьких земель. Увага літописця прикута до Святослава Ольговича – брата київського князя Всеволода, представника чернігівської князівської гілки (яка в літописах часто позначається збірним іменем Ольговичі). «Ефект присутності» дозволяє дослідникам вбачати за цими літописними сюжетами «очевидця».

¹⁵⁴ Слово о полку Игореве. – Стб. 420. Про «Слово» див., наприклад: *Зимин А.А.* Когда было написано «Слово»? // Вопросы литературы. – М., 1967. – № 3. – С. 135–153; *Keenan E.L.* Josef Dobrovsky and the origins of the Igor' Tale. – Cambridge, 2003; Энциклопедия «Слова о полку Игореве»: В 5-ти т. / О.В. Творогов (отв. ред.). – СПб., 1995; *Прицак О.* Коли і ким було написано «Слово о полку Игоревім». – К., 2007; Полоцкая княжна Мария Васильковна – автор «Слова о полку Игореве»: исследования тайнописи / [вст. ст. Л.Ф. Данько, А.И. Судника]. – Полоцк, 2008 та ін.

¹⁵⁵ Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – С. 624.

¹⁵⁶ Ипатьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 2). – Стб. 495.

¹⁵⁷ *Соловьев С.М.* История России. – Т. 2. – М., 1960. – С. 113.

¹⁵⁸ *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. – М., 1959. – С. 14; *Чамярыцкі В.А.* Да пытання аб раннім летапісанні Беларусі XII–XIII стст. // Весці АН БССР. – Серыя грамад. навук. – 1965. – № 3. – С. 90–98.

¹⁵⁹ Див.: *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. – С. 51–52; *Лимоннов Ю.А.* Летописание Владимиро-Суздальской Руси. – Л., 1967. – С. 69–91.

¹⁶⁰ *Алексеев Л.В.* Полоцкая земля. – С. 270.

Втім, у *Inam* (Київському зводі) міститься значний блок повідомлень про Святослава Ольговича. Все це дає підстави текстологам вбачати за цим масивом звісток літописець цього князя¹⁶¹. Отже, боротьба навколо полоцького князівського столу цікавить літописця лише тому, що протеже Святослава Ольговича був Рогволод Борисович: «Том желѣ̑ иде Рогъволодъ . Борисовичъ . ѿ Сѣослава ѿ Ѡлговича . искать собѣ волости . поемъ полкъ Сѣославль...»¹⁶². До того ж свої положення про «Полоцький літопис» дослідники будують на «комплексному» залученні всіх оригінальних звісток у літописах, пов'язаних з Полоцьком, насамперед, сюжетів, які містяться в «Історії» В. Татіщева (див. про це нижче).

Повертаючись до згадок (до їхньої відсутності) в руських зводах про полоцькі церкви, зазначимо, що і псковські літописи, що містять значну кількість звісток про Полоцьк за XIII–XIV ст. (Псков у своїй зовнішній політиці робив ставку то на Новгород, то на Литву), не згадують про полоцькі храми. Хоча для псковського літописця було звичайним іменувати столицю того чи іншого князівства домом її головного патрона (Псков – «домъ Святыя Троица», Твер – «домъ Святаго Спаса»)¹⁶³.

Отже, Полоцька земля в сприйнятті руських книжників XII ст. лишалася «чужим» елементом у «культурно-географічному просторі» Давньої Русі¹⁶⁴. Літописи містять і пояснення саме такої її «репутації»: там правлять (вона є отчиною) Рогволодовичі, яких літописці протиставляють прямим нащадкам Ярослава Мудрого, усіяко підкреслюючи «чужорідність» полоцької династії.

Увесь цей матеріал був наведений нами задля предметного (постатейного) з'ясування тієї інформативної бази про Полоцьк, яка була в розпорядженні укладача загальноруської частини першого *БЛЗІ*.

¹⁶¹ *Вилкул Т.Л.* Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII століття // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. II. – К., Львів. – 2004. – С. 63–74; *Лимонов Ю.А.* Летописание Владимиро-Суздальской Руси. – С. 69–91.

¹⁶² *Ипатьевская летопись.* – (ПСРЛ. – Т. 2). – Стб. 493.

¹⁶³ ПСРЛ. – Т. 4. V: Новгородские и Псковские летописи. – СПб., 1848; Псковские летописи (далі – *ПЛ*) / под ред. А.Н. Насонова. – Вып. 1–2. – М.–Л., 1941–1955.

¹⁶⁴ Про культурно-географічний образ «України» в XVI – на початку XVII століття та семантику цих понять див.: *Яковенко Н.М.* Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVII століття. – К., 2012. – С. 44–63. Про природу «культурно-географічних» образів див.: *Замятин Д.Н.* Гуманитарная география: пространство и язык географических образов. – СПб., 2003. – С. 32–54.

РЕЦЕПЦІЯ ІНФОРМАЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСІВ У ПЕРШОМУ ЗВОДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО СЕРЕДИНИ XV СТ.

*Полтескъ на Двинѣ и на Полотѣ, деревянѣ,
а святая Софья камена, о семи вѣрсахъ.
«А се имена всим градом Рускымъ, далним и ближнимъ»*

«Полоцькі звістки» загальноруської частини першого білорусько-литовського зводу

Більшість тексту *БЛЗІ* складає так звана загальноруська частина – охоплює події від 6362/854 до 6954/1446 рр. включно. Літописець ВКЛ, роблячи вибірку зі своїх руських джерел, виписав звістки, що мали відношення й до історії Полоцької землі¹. На перший погляд, у загальній масі звісток загальноруської частини їх небагато. Проте для нас тут є важливою не стільки частота згадок про Полоцьк, а, насамперед, позиція автора й оцінка минулих подій з боку його оточення (їхня детермінація тими суспільно-політичними обставинами, в яких було складено літописний текст).

Спробуємо з'ясувати, яке місце в цьому стислому, «изложенному вкратце» нарисі історії Давньої Русі належить Полоцькій землі. Задля цього розглянемо всі наявні в літописі звістки, пов'язані з Полоцьком.

Загальні принципи та характер редакторської роботи білорусько-литовського книжника детально проаналізував В. Чемерицький. Як слушно зазначив дослідник, автор загальноруської частини *БЛЗІ* робив вибірку зі своїх руських джерел не механічно², а цілеспрямовано: свідомо обирав найбільш важливі звістки, скорочував та опрацьовував текст руських літописів, намагаючись побудувати на основі окремих записів зв'язне оповідання³.

¹ Літописець скорочував свої руські джерела, маючи на меті створити стислий нарис історії Давньоруської держави та пов'язати її з історією ВКЛ, див.: *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помныкі літаратуры. – С. 78.

² Див.: *Сушицький Т.* Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури. – С. 121.

³ *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помныкі літаратуры. – С. 40–78; *Он же.* Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками // *Летописи и хроники.* 1980. – М., 1981. – С. 182–189.

Деякі дослідники відзначають тенденційність підбору звісток літописцем, що нібито було обумовлено подіями, які передували виникненню першого зводу⁴. Йдеться про династичну війну 1432–1438 рр., під час якої частина території ВКЛ відокремилась, утворивши Велике князівство Руське. Його ядром були Полоцька та Вітебська землі. Через те, що ці події ще були свіжими в пам'яті сучасників, згадувати в офіційному літописанні про державність та незалежність Полоцької землі X–XIII ст., на думку істориків, було небажано і навіть небезпечно⁵.

Відштовхнемося від текстологічної гіпотези, за якою текст *БЛЗІ* близький до *Н4* (до 6818/1310), *Троїцького* і *Симеонівського* літописів (до 6896/1388); до *С1* (до 6926/1418). Порівняймо текст загальноруської частини першого зводу з відповідними частинами руських літописів.

1) На відрізку 6362/854–6818/1310 рр. *БЛЗІ* Полоцьк згадується 6 разів. *Н4* за цей період містить 20 згадок про Полоцьк. Книжник ВКЛ повністю відкинув недатовану частину про східнослов'янські племена, якою, зазвичай, відкриваються всі літописи, що містять *ПВЛ* (у *БЛЗІ* відсутня інформація про кривичів-полочан). Під 6370/862 р. літописець, з незначними скороченнями, передає сюжет про запрошення варягів, а отже зафіксував і першу датовану звістку про Полоцьк (згадується у зв'язку з розподіленням Рюриком міст між своїми васалами): «...и приня всю власть в Руси Лирикь, и роздая грады мужемь своимь. И быша перви насильници в Киеве варязи, в Новегороде словене, в Полоцьку кривичи, в Ростове мѣря, на Бѣлезере весь, в Муроме мурома, а всеми обладаша Люрикь» (**Ia**)⁶. Зауважимо, що така ієрархія міст (Київ, Новгород, Полоцьк) була символічною для давньоруських літописців.

Під 6488/980 р. літописець ВКЛ майже повністю виписав зі свого руського джерела повідомлення про Рогволода, сюжет про сватання Володимира Святославича до його дочки Рогнеди⁷ та захоплення ним Полоцька (**IIa**)⁸.

⁴ Див., наприклад: Заяц Ю.А. История белорусских земель X – первой половины XIII в. в отображении летописей и хроник Великого княжества Литовского. – С. 85–91.

⁵ Там же.

⁶ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 37. Літописець опустил інформацію про те, які саме «грады мужемь своимь» роздав Рюрик: «овому дасть Полтескъ, иному Ростовъ, иному же Бѣлозеро и прочимъ», адже ця звістка повторювала зазначену вище, див.: Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – С. 11.

⁷ Далі літописець пише про «блудне» життя Володимира та згадує 5 його дружин, у тому числі й Рогнеду: «и быше йому водимая Рогнеда, яже посади на Лыбѣди, от нея же родиша четыры сыны: Изяслава, Мстислава, Ярѣслава, Всеволядя и двѣ дщери», див.: Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 40.

⁸ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 39. Проте, переповідаючи цей текст, літописець пропустив інформацію про те, що разом з князем Рогволодом «изъ заморія» прийшов князь Тур («отъ него и Туровци прозвашася»). В XV ст. Турів, колись

Під 6496/988 р. літописець виписав сказання про похід князя Володимира на Корсунь, прийняття ним християнства, скинення кумирів та хрещення киян. Після цього літописець, пропустивши перелік Володимирових синів («Бѣ бо оу него сыновъ 12...»)⁹, повідомив про розподіл столів між ними: «По сих же Владимир старшего сына Вышеслава посади в Новгороде, Святослава (помилка переписувача, повинно бути Ізяслава. – М.Ф.) у Полоцку, Святополка в Турове, Ярослава в Ростове» (IIIa)¹⁰.

Наступна згадка про Полоцьк міститься в літописі під 6529/1021 р.: «Приде Брячислав, сынъ Изославль, на Новьгородъ, и в полонь веде самих, имене их разграби, и поиде ко Полоцку. И то слышав Ярославъ с Киева 7 дни посьтиже и победи его, а навгородцем вороти их со имѣниемъ» (IVa)¹¹. Літописець відкинув деякі деталі, зокрема про те, що битва з князем Ярославом відбулася на річці Судомірі, а також інформацію про його угоду з Брячиславом¹². Не згадує літописець і про те, що Брячислав є онуком князя Володимира Святославича.

Далі літописець випустив значну кількість звісток до 6745/1237 р., тобто до самої монголо-татарської навали. Між нашествиям монголо-татар та звісткою, що передує їй, – коротким повідомленням під 6582/1074 р. про смерть Феодосія Печерського – хронологічна лакуна у 163 роки¹³. Зазначена лакуна поглинула всі звістки про полоцького князя Всеслава Брячиславича. Як відомо, саме з Всеславом пов'язана більшість «полоцьких звісток» взагалі в *ПВЛ*. Проминувши всі звістки, пов'язані зі Всеславом та його нащадками, літописець свідомо чи несвідомо відкинув усе те таємниче та містичне, що в свідомості давньоруських книжників поєднувалося з Полоцькою землею. На його час Полоччина була цілком реальною, «зрозумілою», такою мала би бути і її історія.

самостійне місто-держава, втрачає своє значення та опиняється «у тіні» Пінська. Ймовірно тому історія Турова, на відміну від Полоцька, була менш цікавою для літописця ВКЛ.

⁹ Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – С. 89.

¹⁰ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 40.

¹¹ Там же. – С. 41.

¹² Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – С. 110–111. Стаття 6529/1021 р. у більш пізніх зводах викладена повніше, ніж у *ПВЛ*. Невідомо, який вигляд вона мала в руському джерелі *БЛЗІ*.

¹³ Дослідники звертають увагу на цю «особливість» *БЛЗІ*, але не пояснюють її причину, див.: *Чемерицкий В.А.* Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками. – С. 182–189. На нашу думку, літописець – прихильник централізованої держави та сильної великокнязівської влади – навмисне опустив численні літописні звістки про міжусобиці між нащадками Ярослава. До того ж, одна з провідних ідей давньоруських літописів – «нашестя поганих» як Божа кара за князівські уособиці, братовбивство, зраду та інші гріхи (див.: *Данилевский И.Н.* Древняя Русь глазами современников и потомков (XII–XV вв.). – С. 133–180) поступово втрачає свою актуальність, і особливо значення набуває ідея боротьби з монголо-татарами (для літописця ВКЛ ще з «крижаками»-хрестоносцями).

Наступна згадка про Полоцьк міститься у *БЛЗІ* під 6746/1238 р.: «оженися князь Александръ Невъскый во Полотцѣ у Брячислава» (**Va**)¹⁴. Цим записом відкривається серія літописних звісток, пов'язаних з життям та діяльністю Олександра Невського. У *Н4* повідомлення про шлюб князя Олександра Ярославича не виділене в окремий артикул: цим записом закривається велика стаття 6746/1238 р. про боротьбу північно-східних князівств з монголо-татарами (взяття міст Торжка, Козельська)¹⁵. У *С1* повідомлення про шлюб Олександра міститься під 6747/1239 р. та об'єднане в одній статті з пасажем про захоплення Батием Переяславля та Чернігова¹⁶. У *БЛЗІ* ця стаття відокремлена від зазначених вище подій та має самостійне значення. Можливо, і в руському джерелі *БЛЗІ* ця звістка містилася окремо. Літописець, як слушно доводив В. Чемерицький, своєрідно скорочував та опрацьовував текст свого руського джерела: він не випишував, як правило, всіх звісток одного року, а вибирав декілька невеликих і, на його думку, найважливіших та зводив під однією датою статті про різночасові події, якщо вони стосувалися певного героя або були близькі тематично¹⁷. В даному випадку літописець двічі повторив ту саму дату – 6746/1238 р.

Далі, під 6748/1240 р., літописець розмістив опис Невської битви¹⁸. Опис Невської битви містить оповідання «о 6 мужей храбрых» і, зокрема, про Якова полочанина, що «наѣхаль на полкъ с мечемь и мужествовал отыиде, и хвали его князь» (**VIa**)¹⁹.

Зауважимо, що для літописця ВКЛ інформація про Олександра Невського є важливою, а про Полоцьк – побіжною. Проте білорусько-литовський книжник, відкинувши статтю про захоплення монголо-татарами міст Переяслава та Чернігова, свідомо чи несвідомо «поєднав» (скріпив) літописне оповідання про Олександра Невського також і «полоцьким сюжетом»²⁰.

¹⁴ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 43.

¹⁵ Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – С. 222.

¹⁶ Софийская первая летопись старшего извода. – (ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1.). – Стб. 300. У *НПЛ* ця звістка записана під 6747/1239 р. як окрема літописна стаття, див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 289.

¹⁷ *Чемерицкий В.А.* Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками. – С. 182–189.

¹⁸ Літописне оповідання про Невську битву становить поєднання Житійної повісті про Олександра з короткими літописними звітками *НПЛ*. На думку дослідників, така комбінація читалася вже в спільному джерелі *С1* та *Н4*, див.: *Лурье Я.С.* Общерусские летописи XIV–XV вв. – С. 76–77, 91–93.

¹⁹ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 44. Ієрархія зв'язг представників земель (спочатку Новгород, а потім Полоцьк), що мала місце в руському джерелі літописця, збережена білорусько-литовським книжником: «Гаврил же Олексевичь... И другиы же новгородецъ Избыслав Якуновичь... Трети же Ияков полочанинь...», див.: Там же.

²⁰ Сучасні білоруські дослідники розглядають союз Полоцької та Новгородської земель як важливу передумову перемоги над хрестоносцями на Неві (1240 р.) та Чудському

Надалі до 6818/1310 р. у *БЛЗІ* згадки про Полоцьк та полочан відсутні. У *Н4* читаються 3 звістки, пов'язані з Полоцькою землею (6766/1258, 6771/1263, 6774/1266 рр.)²¹. Звістки ці незначні за обсягом, проте дуже важливі за змістом. Вони ілюструють взаємовідносини Полоцька та Литви в другій половині XIII ст. Літописець свідомо починає історію ВКЛ саме від часів великого князя литовського Гедиміна, засновника династії Гедиміновичів (не випадково, перша згадка про Литву в літописі належить до 6850/1342 р.)²². Книжник ВКЛ пропустив звістки, пов'язані з діяльністю князя Міндовга та боротьбу за владу, що розпочалася після його загибелі у 6771/1263 р. Проминувши цілу епоху в історії Литовської держави, літописець пропустив і повідомлення стосовно Полоцьких земель за другу половину XIII ст.²³.

Отже, літописець ВКЛ цілеспрямовано, керуючись певними ідеями та концепціями, відкинув цілі періоди в історії Русі та Литви. А відтак, у загальноруській частині зводу не відобразилися і зазначені періоди в історії Полоцького князівства. Проте ті «полоцькі звістки», які виписав літописець зі свого руського джерела, вирізняються повнотою та певною послідовністю. Ця тенденція спостерігатиметься й надалі.

2) Як було зазначено вище, з 6818/1310 до 6896/1388 рр. текст *БЛЗІ* близький до Симеонівського (Троїцького), а також Никонівського та частково Воскресенського літописів, тобто він все ще має характер «загальноруський». У *БЛЗІ* за цей період Полоцьк згадується тричі. Загальноруські зводи містять 6 звісток, що стосуються Полоцька. Більшість «полоцьких звісток» (5) в руських літописах пов'язані виключно з полоцьким князем Андрієм Ольгердовичем.

Літописець ВКЛ згадує про Андрія, старшого сина великого князя литовського Ольгерда та вітебської княжни Марії, в зв'язку з бурхливою військовою діяльністю Ольгерда. За виразом С. Смольки, Андрій був у цей час «правою рукою» Ольгерда²⁴. Тому літописець не випадково в записках-повідомленнях за зазначені роки завжди згадує Андрія Полоцького поряд з князем Ольгердом. Так, під 6876/1368 р. він повідомляє про похід Андрія Полоцького на терени Смоленського князівства: «Того жь лѣта Андрѣи

озері у 1242 р., див.: *Єрмаловіч М.І.* Старажытная Беларусь. – С. 62; Полоцк (Древнейшие города Беларуси). – С. 16.

²¹ Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – С. 232, 234, 235.

²² Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 46.

²³ Так само у *БЛЗІ* відсутні звістки про те, яким чином Литва поширила свою територію на південь, на українські землі.

²⁴ *Smolka S.* Kiejstut I Jagiełło. – Kraków, 1889. – S. 107–108. Про відсутність можливості та стимулу в Андрія Ольгердовича здійснювати самостійні зовнішньополітичні кроки писав також І. Греков, див.: *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). – М., 1975. – С. 139.

полоцькый воева Хорвачь да Роднѣ...» **(Іб)**²⁵. Під 6885/1373 р. згадує його спільний з князями Кейстутом та Михайлом Тверським похід на Переяславль Залеський: «Тои жь зимы князь Михаило тферьскый подвел рать литовскую втаи на град Переяславль, князь Кестутия да князя Андрѣя полоцького Олгирдовича по пасце на друго недели во вѣторок. Посады пожигоша, а град не взяша, а людеи множество плениша ... Того жь лѣта Олгирѣдь, князь литовьскый, поиде ратию к Москве» **(Іб)**²⁶.

Під 6887/1379 р. *БЛЗІ* містить запис про похід князя Володимира Андрійовича разом з Андрієм Полоцьким на Литву: «Того жь лѣта ходи князь Володимерь Андрѣевичь на Литву и ко Стародубу, а с ним Андреи полоцьки» **(ІІб)**²⁷. Отже, в цей час Андрій Ольгердович перебував на теренах Московії, проте за яких обставин він там опинився, літописець Великого князівства не згадує (див. про це нижче).

3) З 6893/1385 (текст 6896 р. дублюється) до 6926/1418 рр. текст *БЛЗІ* близький до *СІ*. До 6902/1394 р. відомості про Андрія Ольгердовича (про Полоцьк взагалі) в першому зводі відсутні. *СІ* під 6889/1381 р. містить звістку про облогу Полоцька князем Скиргайлом: «Тое же осени стояль князь литовьскый под Полтскомь Скригаило своєю силою, и быс(ть) же с нимъ немецкая сила, и быс(ть) много тягости горажаномъ, и от(ь)идоша, города не возьмше»²⁸.

Під 6902/1394 рр. літописець ВКЛ повідомляє про приїзд Андрія Ольгердовича до Новгороду: «Приездиль в Новѣгород князь Андреи полоцькый» **(Ів)**²⁹ (порівняємо з *СІ*: «Приѣздиль в Новѣгородъ кн(я)зь Андрѣи Олгердович») ³⁰. А під 6906/1398 рр. – про загибель князя Андрія Полоцького та його брата Дмитра Брянського в битві на річці Ворсклі: «А се имена избиеных князем литовьских: князь Андрѣи полоцькый Олигирдовичь, брать его Дмитрии бряньскый...» **(ІІв)**³¹.

Літописець ВКЛ, як і його руські джерела, завжди титулує Андрія князем полоцьким. Проте відомості, пов'язані з його діяльністю в Полоцьку, в загальноруській частині зводу відсутні.

²⁵ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 48. У 50-х роках XIV ст. Ольгерд включився в боротьбу за Смоленськ.

²⁶ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 49.

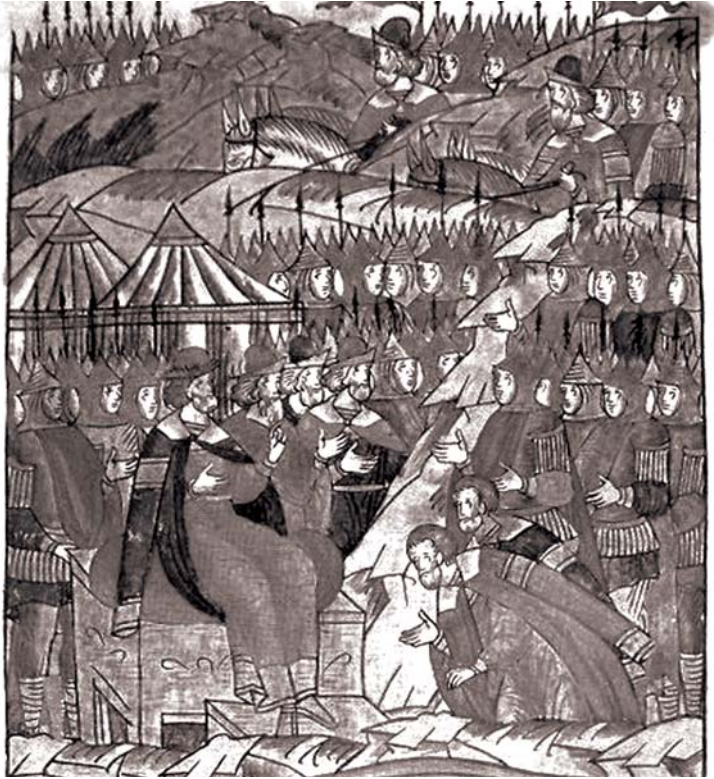
²⁷ Там же.

²⁸ Софийская первая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1). – Стб. 471.

²⁹ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 51. Порівняємо з *СІ*: «В лѣт(о) 6902. Приѣздиль в Новѣгородъ кн(я)зь Андрѣи Олгердович. Ходиша новгородци со кн(я)земъ Романомъ и съ кн(я)земъ Костянтиномъ и стояша под городомъ подъ Псковомъ недѣлю, а в городѣ бѣше тогда кн(я)зь Ондрѣи Олгирдович и с(ы)нь его кн(я)зь Иванъ», див.: Софийская первая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1). – Стб. 511.

³⁰ Софийская первая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1). – Стб. 511.

³¹ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 52.

Уклін Андрія Ольгердовича Полоцького та Дмитра Ольгердовича Брянського великому князю московському Дмитру Івановичу. Мініатюра Лицевого зводу XVI ст.

Руські літописи, в яких відбилося спільне з *БЛЗІ* джерело, знають іншого князя Андрія: Андрія – учасника Куликовської битви³²; князя Андрія, син якого загинув у боротьбі з ворогом великого князя Дмитра Івановича Олегом Рязанським³³; Андрія, несправедливо позбавленого полоцького, а також великокнязівського столу. Про це, зокрема, свідчить титулатура,

³² «И в лѣто 6889, мѣсяца Сентября, пришедшу великому князю Дмитрею Ивановичю на мѣсто, нарицаемое Березуй, за двадесять и три поприща до Дону, и ту придоша къ нему Литовѣстїи князи поклонитися и послужити: князь Андрѣй Олгердовичъ Полотскїй со Псковичи, да брать его князь Дмитрей Олгердовичъ Брянскїй съ воинствы своими; сїи же князи помощи о Бозѣ сѣтвориша много великому князю Дмитрею Ивановичю», див.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью*. – (ПСРЛ. – Т. XI). – М., 2000. – С. 55.

³³ «Того же лѣта (6893/1385 р. – *М.Ф.*) князь велики Дмитрей Ивановичъ собра воинства много отвсюду и посла ратью брата своего изъ двоюродныхъ князя Володимера Андрѣевича на великого князя Олга Рязанскаго и на всю землю его. И тогда на томъ бою убиша бояръ многихъ Московскихъ и лутчихъ мужей Новгородскихъ и Переславскихъ; убиша же тогда и крѣпкаго воеводу великого князя Дмитрея Ивановича князя Михаила Андрѣевича Полотцкаго, внука Олгердова, правнука Гедиманова», див.: Там же. – С. 86.

яку йому присвоюють руські літописи, описуючи події 1377–1378 рр., – «князь Литовський Одрѣи Олгердович»³⁴. У цей самий час літописці «приписують» йому і титул «великого» князя полоцького³⁵. Білорусько-литовські літописи, як зазначено вище, іменують його просто «Андреи Ольгирдович полоцькы»³⁶.

Задля кращого розуміння логіки викладу літописця ВКЛ пропонуємо інформативний матеріал про останнього полоцького князя з інших джерел. Андрій Ольгердович розпочав свою діяльність у Пскові. В 1342 р. псковичі запросили князя Ольгерда на допомогу в боротьбі з Орденем. У *НПЛ* повідомляється, що до Пскова Ольгерд приїхав із сином, не названим на ім'я, та «повелѣ крестити сына своего, и наркоша имя ему въ святомъ крещении Андрѣй, и посади его въ Плесковѣ, а самъ поѣха в Литву»³⁷. Згідно з компілятивною «Литовською та Жмоїтською Хронікою» XVII ст., його язичницьким ім'ям було Вонгут³⁸. Укладач московського зводу кінця XV ст. зазначив, що ім'я новоприбулого князя було Андрій: «так бо бѣ ему имя, но еще бяше не крещень»³⁹.

Коли Андрій перебрався до Полоцька, точно невідомо. На думку дослідників, це сталося після загибелі князя Гліба (Наримунта) в 1348 р. у битві на річці Стреві⁴⁰. У цей час псковичі докоряли князеві: «индѣ собѣ княжишь, а Псковъ поверг, то уже самъ лишилъ Пскова; а намѣстникъ твоихъ не хотимъ»⁴¹. Це спричинило погіршення литовсько-полоцько-псковських відносин і вилилося в низку збройних нападів на полоцькі та псковські землі⁴².

³⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 375; Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – С. 307.

³⁵ ПЛ. – Вып. 2. – М., 1955. – С. 107. До наших часів збереглося послання до Риги [весна 1387 – осінь 1389 рр.] невідомої на ім'я дружини Андрія Ольгердовича та їхніх синів Семена та Івана. Полоцька княгиня звернулася до ризької міської ради з проханням видати належні їй хутра купцям Проньку та Кільцю. До грамоти було привішено дві печатки. Від однієї з них зберігся фрагмент з лінійним написом: ПЕЧАТЬ КНАГИНИ ВСЛИКО АНЪДРС, див.: Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. (далі – ПГ): в 6 вып. / состав. А.Л. Хорошкевич. – М., 1977–1989; Вып. 1. – М., 1977. – № 11. – С. 54–55.

³⁶ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 51.

³⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 354.

³⁸ Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – (ПСРЛ. – Т. 32). – М., 1975. – С. 63.

³⁹ Московский летописный свод конца XV века. (ПСРЛ. – Т. 25). – С. 174.

⁴⁰ Гліб (Наримунт) – син великого князя литовського Гедиміна; князував у Полоцьку в 1337/1338–1345 рр. та 1347–1348 рр. Загинув у битві на річці Стреві між військами Тевтонського Ордену та ВКЛ (2 лютого 1348 р.).

⁴¹ Новгородские и псковские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 4. IV. V). – С. 190.

⁴² «...посемъ же что бяше гостей Псковскихъ въ Полотскѣ, или въ Литвѣ, тѣхъ переимаше Олигердъ и сынъ его Андрѣй, и товаръ ихъ всѣ отняли и кони, и на самыхъ окупъ помаше, и отпустили прочъ; и посемъ Андрѣй съ Полочаны изъ своєю украины пригнавшѣ,

За даними «Хроніки Литовської та Жмоїтської», уділом Андрія був Трубецьк, а «Полоцка и Лукомля добыл мечем»⁴³. Як відомо, Хроніка поряд з оригінальними містить багато фантастичних звісток та історичних недоречностей. Її автор, слідом за своїм основним джерелом, «Кройнікою Польською, Литовською, Жмудською та всієї Русі» Мацея Стрийковського, послідовно розвиває теорію про насильницьке захоплення Литвою руських земель і Полоцька зокрема.

Як було зазначено вище, в 1379 р. Андрій Ольгердович не знаходився в Полоцьку, а перебував на теренах Московського князівства. Проте за яких обставин Андрій Полоцький тут опинився, літописець ВКЛ не зазначає. Після смерті Ольгерда в 1377 р. Андрія Полоцького було усунено від влади⁴⁴. Новим великим князем литовським став Ягайло, син Ольгерда від другої дружини Уляни Тверської. У 1377–1378 рр. військо Ягайла підійшло до Полоцька та змусило Андрія втікати до Пскова. *НПЛМл* та псковські літописи

безь вѣсти повоеваше нѣколько сель Вороночской волости; сей перове нача войну»), див.: Новгородские и псковские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 4. IV. V). – С. 190–191.

⁴³ Хроніки: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – (ПСРЛ. – Т. 32). – С. 63.

⁴⁴ На думку інших дослідників, князь Андрій потрапив у немилість до великого князя литовського Ольгерда незадовго до його смерті (1377 р.). Причиною опали вважають причетність Андрія Ольгердовича до загальнокнязівського з'їзду в Переяславлі-Залеському (кінець листопада 1374 р.) і прийнятої на ньому програми антиординських дій, а також договір з князем московським Дмитром Івановичем (1374–1375 рр.), див.: *Черепнин Л.В.* Русские феодальные архивы XIV–XV веков. – Ч. I. – М.–Л., 1948. – С. 50–52; *Он же.* Духовные и договорные грамоты Дмитрия Донского как источник. – Из. – Т. 24. – М.–Л., 1974. – С. 250; *Шабундо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 111–113. На жаль, джерела відносно позиції Андрія Ольгердовича до 1377 р. даних не зберегли. Між тим, на думку дослідників, зацікавленість князя Дмитра Івановича Донського в налагодженні контактів з полоцьким князем могла бути в цей час найбільшою, див.: *Хорошкевич А.Л.* Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – М., 1980. – С. 143. «Хроніка Литовська та Жмоїтська» до 1375 р. (але після Куликовської битви) відносить спробу московського князя повернути до складу свого князівства ряд західно- та південно-руських земель, що входили до складу ВКЛ: «...Дмитрий, великий князь московський... умыслил под Литвою Киевское, Витебское и Полоцкое князство войною доходити. Послал до Ольгерда послы бучные з голым мечем и огнем, обѣцуючи его в Вилню на велик день привитати з красным яйцем, а Литву всю огнем и мечем звоевати...», див.: Хроніки: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – (ПСРЛ. – Т. 32). – С. 60. У цей час від владнання відносин з Московським князівством Андрія Полоцького відволікали напружені стосунки з Лівонією, в яких Московське князівство за обставин, що склалися в Північно-Східній Русі, не могло надати реальної допомоги Полоцькому князівству, див.: *Шчарбакоў А.* Барацьба беларускага народа супраць нямецкай агрэсіі у XIII–XIV стст. // Весці АН БССР, серыя гум. навук, 1966. – № 1. – С. 60–69.

під 6886/1378 р. повідомляють: «На ту же зиму прибу́жа во Псковь князь Литовський Ондрѣи Олгердович, и цѣлова крестъ ко псковизицамъ; и поиха на Москву из Новаграда къ князю к великому къ Дмитрию, князь же прия его»⁴⁵.

Повернення Андрія до Полоцька близько 1382 р. на деякий час вивело місто з-під влади Ягайла. Проте всі спроби Андрія Ольгердовича протистояти своєму супротивнику не мали успіху. Руські літописні зводи повідомляють, що в 1387 р., коли Ягайло ще перебував у Польщі (в літописах – в Угорській землі), литовське та союзне німецьке війська на чолі з Скиргайлом захопили Полоцьк⁴⁶. Псковський літописець зазначив, що Полоцьк було взято в результаті якогось обманного маневру: «Тогда же яль князя Андрѣя брат его Скирыгайло лестью въ Полотскѣ»⁴⁷. Під час оборони міста загинув син Андрія Полоцького, самого ж полоцького князя було відправлено до Литви⁴⁸, а згодом до Польщі. В Щецинському замку він провів 7 років, до березня 1394 р.

Інформацію про облогу Полоцька та протидію полочан князю Скиргайлу знаходимо в оригінальній частині *БЛЗІ* в «Літописці великих князів литовських». Згідно з «Літописцем», напередодні боротьби Кейстута з Ягайлом, Андрія Ольгердовича на столі в Полоцьку не було: «князь великий Ягайло далъ былъ Полтескъ брату своему Скиригайлу, и они его не приняли»⁴⁹. Тоді на Полоцьк було спрямовано збройне військо на чолі з князем Скиргайлом, до якого приєдналися й союзні німці. Місто було взято в тривалу облогу. На результат події вплинули перипетії боротьби між Ягайлом та Кейстутом. Взяття останнім Вільна та арешт Ягайла супроводжувалися відкликанням військ з-під Полоцька. Скиргайло змушений був тікати «у Немьци у Лифянты с малыми слугами»⁵⁰.

Втім у «Літописці» інформація про ці події не має самостійного значення і згадується літописцем задля того, щоб підкреслити поведінку головних героїв: неправомірні дії Ягайла по відношенню до Кейстута та тривалі спроби останнього переконати в цьому свого сина Вітовта (див. про це нижче).

⁴⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 3). – С. 375; Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – С. 306.

⁴⁶ Відомості про облогу Полоцька князем Скиргайлом разом з німецькими силами містять Воскресенський та Никонівський літописи (крім Симеонівського) під 6889/1381 р., див.: Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – (ПСРЛ. – Т. 8. VII). – СПб., 1859. – С. 42. («Тое же осени стояль князь Литовский подъ Полотскомъ Скиригайло съ всею силою своею, бысть же съ нимъ и Нѣмецкая сила, и много бысть тягости гражаномъ, а града не взя»); Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – (ПСРЛ. – Т. XI). – С. 70. («Того же лѣта князь Литовский Скиригайло со всею силою Нѣмцекою стояль подъ Полтескомъ и много тягости учини граду Полотску, и, не вземъ, отъиде»).

⁴⁷ Новгородские и псковские летописи. – (ПСРЛ. – Т. IV. V). – С. 193.

⁴⁸ Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1). – С. 347.

⁴⁹ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 62.

⁵⁰ Там же.

«Літописець великих князів литовських» містить повідомлення про збройний напад князя Андрія Полоцького на Литовську землю «с немьци лифлянти и со всею латыголою» в той час, коли Владислав Ягайло ще перебував у Кракові. Це був уже другий виступ полоцького князя проти Вільна⁵¹. Його союзником став смоленський князь Святослав. Утім цілі в них були різні⁵². «Літописець» повідомив: «Тои же зимы князь Свещьслав смоленський совет сотвори со князем Андрѣемь полоцькымь: он в Литву, а князь Светислав ко Орши»⁵³. Вдаючись до біблійних паралелей у розповіді про страшні наслідки цих виступів, літописець ніби «забуває» про Андрія Полоцького та повністю переключається на Святослава, якого і вважає врешті-решт винним у всіх цих гріхах. Характерним є завершення опису подій: «...граду же Орши ничего не вспѣша и пакы возовратися восвоياسي»⁵⁴. Цю невідповідність (виступ спільний, а винний один) помітить та виправить укладач другого білорусько-литовського зводу (далі – *БЛЗ2*): «Таковых мук ни Анътиох сирский а ни Ульян законопреступник, и тые поганьцы таковых мук над хрестияны не чинили, а городом не могли ничего учинити и вернулись опят у свою землю»⁵⁵.

Далі «Літописець» розповідає про похід Святослава Івановича на Мстиславль та його боротьбу з литовськими князями і вже не згадує про Андрія Ольгердовича⁵⁶. Згодом поряд з Полоцьком у літописі знову згадується Скиргайло: «Тогда бо Скиригаилу отехавши к Полоцьку...»⁵⁷.

⁵¹ Н. Яковенко виступ Андрія Ольгердовича розглядає як першу хвилю опозиції політичному аспекту Кревської унії; друга хвиля – спротив у 1389 р. знаті Литви та Чорної Русі на чолі з Вітовтом, див.: *Яковенко Н.М.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2009. – С. 142.

⁵² Святослав був невдоволений втратою частини мстиславльських земель.

⁵³ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 64.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Там же. – С. 157.

⁵⁶ Смоленському війську на чолі з князем Святославом Івановичем вдалося повернути Мстиславль, захоплений литовцями, див. про це: Симеоновская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 18). – М., 2007. – С. 74; Рогожский летописец. Тверской сборник. – (ПСРЛ. – Т. 15). – М., 2000. – С. 152–153; Московский летописный свод конца XV века. – (ПСРЛ. – Т. 25). – С. 213–214. Проте успіх був нетривалим. Скиргайло з великим загоном литовських військ розбив смоленців у битві на річці Вехрі. Князь Святослав загинув, а його діти Юрій та Гліб опинилися в полоні. Зрештою Юрія Святославича незабаром було посаджено на столі в Смоленську. Він, згідно зі своєю грамотою від 16 вересня 1386 р., зобов'язався «со Ондреем и с полочаны миру не держати, а ни слатися»; див. про це: Смоленские грамоты XIII–XIV веков. – М., 1963. – С. 72.

⁵⁷ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 64. 25 квітня 1387 р. дослідники формально датують завершення князювання Андрія Ольгердовича в Полоцьку. В жалуваній грамоті Владислава Ягайла князю Скиргайлу зазначається, що Скиргайлу передано його «место» Полоцьк, див.: ПГ. – Вып. 1. – № 10. – С. 50–54.

Таким чином, у загальнооруській частині *БЛЗІ* не відобразилася збройна боротьба старшого Ольгердового сина⁵⁸. Образ Андрія Ольгердовича, створений літописцем, є цілком нейтральним. Імовірно, літописець навіть співчував йому, адже прослідкував його життєвий шлях до кінця. Згадку про його виступ у 1386 р. дослідники розглядають як першу хвилю опозиції політичному аспектові Кревської унії⁵⁹ (отже, виходить, цілі Андрія Полоцького та Вітовта збігалися; можливо, цим пояснюється своєрідне замовчування-виправдання літописцем наслідків його дій).

Наступна звітка у *БЛЗІ*, що має відношення до Полоцька, зустрічається під 6924/1416 рр. (Шв). Під цим роком літописець розмістив повідомлення про висвячення митрополитом «Київським і всієї Русі» болгарина Григорія Цамблака собором білорусько-українських владик: «По Божию попущению князь великий Витовтъ умышливъши ему по своему хотению, собрав епископи руския, иже во области его живущи: Федосии полоцькой, гречинь, Исакии черъниговъскы, Деонисеи луцькыи, Харатонъ володимеръски, Евхимеи туровъскыи, и теми епископи постави Киеву митрополита Григория больгарина Цамивлика месяца ноября 15»⁶⁰ (15 листопада 1415 р. відбувся

⁵⁸ Про заперкий характер полоцько-литовської війни також свідчать ленна грамота Андрія Ольгердовича магістру Лівонського Ордену Робіну фон Ельтцу від 9 жовтня 1385 р. та послання гофмейстеру Тевтонського (Німецького) Ордену Конраду Цольнеру фон Ротенштейну від 11 жовтня 1385 р. Ленна грамота передбачала передачу Полоцького князівства лівонському магістру, перехід самого князя і його нащадків під протекторат Ордену та надання допомоги князю Андрію тоді, коли в цьому буде необхідність, див.: ПГ. – Вып. 1. – № 8. – С. 45–48. В інтитуляції першої грамоти князь Андрій називає себе «королем» у Полоцьку («гех in Ploskovia»), див.: Там же. – С. 45. Ольгерда він також називає «королем Литви». А. Хорошкевич зазначає, що існував міцно укорінений звичай: князі руських та литовських земель під час листування з представниками лівонської влади користувалися більш високими титулами, ніж у себе на батьківщині. Але очевидним є також намагання Андрія продемонструвати свою незалежність від Ягайла. Незважаючи на складні зовнішньополітичні обставини, він не бажав поступатися своїми позиціями у ВКЛ. Андрій Ольгердович підкреслював, що Полоцьке королівство «... наш батько Ольгерд, колиш король Литви, за свого життя дали та закріпили за нами, а після смерті нашого батька дали та закріпили за нами наш брати, що засвідчують відкриті грамоти тих наших братів...», див.: Там же. – С. 45–47. В адресованому гофмейстеру Лівонського Ордену посланні він додавав: «... ми маємо відкриті грамоти тих самих наших братів та володіємо зазначеним вище королівством за договором», див.: Там же. – № 9. – С. 48–50. Тут також конкретизувалися умови договору, викладені в попередній грамоті. Зокрема підкреслювалося, що там йшлося про надання лівонському магістру прав сюзерена; полоцький князь та його нащадки продовжували володіти князівством як васали Ордену, про що й зазначено в грамоті.

⁵⁹ Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 144–149.

⁶⁰ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 55. Як було зазначено вище, текст *БЛЗІ* за 1385–1418 рр. збігається (але не є тотожним) з *СІ*. В артикулі *СІ*, на відміну від першого зводу, не повідомляється, що Феодосій був «грѣчин». Під 6923/1415 р. читаємо: «На ту же осень Б(о)гу попущешу, кн(я)зю великому Витовту тако изволшу по своему хотѣнью, собравъ еп(и)с(ко)пы кр(е)стьяньскыя, иже въ области его живущи, Феод(о)сии

четвертий собор західноруських єпископів у Новоградку та «поставление» Григорія Цамблака в київські митрополити)⁶¹.

Єпископом полоцьким Феодосій став у 1392 р. Московський літописний звід кінця XV ст. повідомляє: «В лѣто 6900. Пресвященни Киприянь митрополить постави Полотску єпископа Феодосья»⁶². У 1406 р. Феодосій був литовським кандидатом на митрополію, у зв'язку з чим відвідав Константинополь⁶³.

Серед єпископів руських полоцький єпископ згадується першим не випадково: це відповідає статусу полоцької єпархії у ВКЛ. Полоцька єпархія у XIII – на початку XIV ст. була головною православною єпархією у Великому князівстві та охоплювала територію північної і центральної Білорусі, а саме Новоградок, Мінськ, Слуцьк, Оршу та деякі сусідні землі, зокрема Тверського князівства⁶⁴. Проте її роль зменшилася з утворенням митрополічної кафедри в Новоградку (1316 р.).

4) Четверта частина літопису – 6927/1419–6954/1446 рр. є найбільш оригінальною: вона включає під 6939/1431 р. Смоленську хроніку, Похвалу великому князю Вітовту та короткі смоленські записи про події 1432/6940–6953/1445 рр.⁶⁵ За схемою О. Шахматова, ця частина є близькою до Никонівського літопису⁶⁶ (за цей період Никонівський літопис містить дві звістки про Полоцьку землю – 6936/1428, 6948/1440 рр.)⁶⁷.

полотескыи, Исакии черниговскыи, Деонисии луческыи, Герасимъ володимерскыи, Харитонъ холмскыи, Еуфимии туровскыи, и тѣми еп(и)с(ко)пы постави Киеву митрополита Григорья болгарина м(еся)ца ноября 15 д(е)нь», див.: Софийская первая летопись старшего извода. – (ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1). – Стб. 536.

⁶¹ *Бегунов Ю.К.* Творческое наследие Григория Цамблака. – Новые издания и переиздания по славистике / под ред. К.Д. ванн Схоневельда; № 3 (367). – Женева: Буй Турь; Велико Тырново, 2005. – С. 573.

⁶² Московский летописный свод конца XV века. – (ПСРЛ. – Т. 25). – С. 219.

⁶³ Акты исторические, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. 1. – СПб., 1841. – № 19. – С. 32. У вірчій грамоті священику церкви Святого Миколая в Ризі Феодосій титулується «архієпископом», див.: ПГ. – Вып. 1. – № 14. – С. 62–63. Точно визначити час відправлення грамоти неможливо, тому послання Феодосія до Риги датується часом його єпископства (1392–1415 рр.?), див.: *Хорошкевич А.Л.* Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 164–166. Дослідники висловлюють сумнів, чи носив він титул архієпископа на законних підставах. Полоцька єпархія (заснована в 992 р. у складі Київської митрополії) отримала статус архієпископії у 1511 р., див.: Там же. – С. 165.

⁶⁴ *Шэйкін Г.* Полацкая правослаўная архієпархія // ВКЛ. Энцыклапедыя. – Т. 2. – С. 451.

⁶⁵ Такий склад першого білорусько-литовського літопису вперше був визначений польським істориком С. Смолькою, див.: *Smolka S.* Pomniki dziejopisarstwa Rusko-Litewskiego. Rozbiór krytyczny. – Kraków, 1889. – S. 1–55.

⁶⁶ *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. – С. 838–839.

⁶⁷ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – (ПСРЛ. – Т. XII). – М., 2000. – С. 8, 36.

Перша згадка про Полоччину під 6929/1421 р. пов'язана з діяльністю митрополита Фотія (1408–1431): «И оттоле поехалъ (митрополит – М.Ф.) ко Борисову и ко Друцьку и к Тетерину»⁶⁸ (Іг). Звістку під 6929/1421 р. та ряд інших, як зазначалося вище, дослідники відносять до так званого митрополичого зводу⁶⁹. Як слушно відзначають дослідники, вся увага літописця в даних статтях спрямована на митрополита Фотія: відзначаються не лише від'їзди митрополита з Москви, але і його дії під час цих поїздок. Смерть (у лютому 1420 р. в Києві під час епідемії моровиці)⁷⁰ чи залишення кафедри⁷¹ Григорієм I Цамблаком та переорієнтація Вітовта на союз з Москвою вичерпали конфлікт між великим князем литовським та митрополитом Фотієм⁷². Вітовт більше не вимагав поділу митрополії, а Фотій, зі свого боку, посилив увагу до західних епархій, зокрема до Полоцької, та відвідав ВКЛ у 1420–1421 рр. (а також у 1423 та 1430 рр., напередодні невдалої коронації великого князя литовського Вітовта).

Між звістками загальноруської частини, датованими 6935/1427 та 6954/1446 рр., у *БЛЗІ* містяться місцеві (смоленські) літописні матеріали, початок яких відокремлений від руської частини гідрографічною заміткою: «Река Днепр течеть у море Понешьскои...». Літописець ВКЛ, як слушно зазначають дослідники⁷³, навмисне розташував їх поміж руськими звістками задля того, щоб не порушувати хронологічну послідовність викладу історії, адже місцеве джерело охоплювало події 1430–1445 рр., а останній запис руського літопису належав до 1446 р. Це місцеве джерело має назву «смоленське» на тій підставі, що воно, найвірогідніше, виникло в Смоленську; події, про які там розповідається, також переважно пов'язані саме з цим містом.

⁶⁸ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 56. Порівняємо з Никонівським літописом, текст якого в частині за 1419–1446 рр. є близьким до тексту *БЛЗІ*. У літописі під 6931/1423 р. зазначено: «а Фотѣй митрополить всяя Руси у Витоота же былъ, а пошель напередъ великіа княгини Соѡѡи», див.: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – (ПСРЛ. – Т. XI). – С. 238–239.

⁶⁹ Див.: *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. – С. 842–845; *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 70–71.

⁷⁰ *Бегунов Ю.К.* Творческое наследие Григория Цамблака. – С. 573.

⁷¹ А. Яцимирський на початку XX ст. висунув гіпотезу про добровільне залишення Григорієм Цамблаком митрополії, його подальше життя в Молдові в 1420–40-х роках та його ідентичність з молдавським монахом-книжником Гавриїлом, див.: *Яцимирский А.И.* Григорий Цамблак: Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. – СПб., 1904; див. також: *Дончева-Панайотова Н.* Григорий Цамблак и болгарские литературни традиции в Источна Европа XV–XVII в. – Велико Търново, 2004.

⁷² *Лурье Я.С.* Две истории Руси XV в.: ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства. – СПб., 1994.

⁷³ *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 78–79.

У центрі уваги автора Смоленської хроніки – перипетії династичної війни 1432–1436 рр. між нащадками Ольгерда та Кейстута. Боротьба за престол стала фактично неоголошеною війною литовського центру з руською (білоруською та українською) знаттю⁷⁴. Владу Сигизмунда Кейстутовича визнали в Литві, Жемайтії і Чорній Русі. Головною опорою Свидригайла стало так зване «Великое княжение Руское» – Смоленська, Полоцька, Вітебська, Чернігово-Сіверська, Київська землі, частина Волині та східне Поділля.

На думку дослідників, хроніка була створена в Смоленську русином з оточення митрополита Герасима⁷⁵. Відтак на сторінках літопису відбилися властиві митрополиту та його оточенню інтереси та погляди. Ідеальна держава для них – сильна та централізована, така, як за часів великого князя Вітовта. Найкраще політичні уподобання літописця ілюструє заключна фраза Смоленської хроніки: «Нача князь велики Жигимонтъ княжити на великомъ княженіи на Литовскомъ и Рускомъ»⁷⁶ (порівняй: «И Литва же посадиша великого князя Жигимонта Кесьтутевичъ на великое княжение на Вилни и на Троцехъ... и князи руськыи и бояре посадиша князя Швитригаила на великое княжение на Руское»)⁷⁷.

У центрі уваги автора Смоленської хроніки події, що відбувалися, насамперед, на теренах Смоленщини, Полоччини та Вітебщини. У династичній війні полочани підтримували Свидригайла (літописець пише не лише про боротьбу Сигизмунда Кейстутовича зі Свидригайлом, але й про його боротьбу зі смоленцями, полочанами та вітебцями)⁷⁸. Саме до

⁷⁴ Див.: Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 144–149.

⁷⁵ Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы. – С. 78–85.

⁷⁶ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 58.

⁷⁷ Там же. – С. 57.

⁷⁸ До нашого часу дійшло небагато письмових свідчень стосовно внутрішнього становища Полоцька в 30-х роках XV ст. Згідно з активними джерелами, важливе місце в житті Полоцька, навіть не будучи його намісником, посідав «пан» Василь Дмитрович Корсак. Так, наприклад, він відігравав таку значну роль у зовнішніх відносинах Полоцька, що лівонський ландмаршалок, незважаючи на полоцького воєводу, писав особисто до Корсака (воєводою в цей час був Михайло). Відоме послання, написане від імені Василя Корсака та «от бояръ полоцких и от местичовъ и ото всх моужъ полочанъ всего посполства» ризькій міській раді з проханням надати допомогу полоцьким біженцям з Жемайтії та звільнити полонених, див.: ПГ. – Вып. 1. – № 51. – С. 132 [зима 1435–1436 рр.]. У коментарях до «ПГ» А. Хорошкевич уточнює час написання грамоти – кінець серпня 1435 – 31 серпня 1436 рр., див.: Хорошкевич А.Л. Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 210–211; див. також: Русско-ливонские акты, собранные К. Напьерским. – СПб., 1868 (далі – РЛА). = Russisch-livländische Urkunden / Gesammelt von K.E. Napiersky. Herausgegeben von der Archäographischen Commission. – СПб., 1868. – № 280; Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch (далі – LECUB) – Bd. VIII. – № 997. – P. 508 (середина жовтня 1435 р.). А також послання, складене від імені Василя Корсака, полоцького воєводи Михайла та усіх полочан ландмаршал-

Полоцька змушений був утікати князь через дворцевий переворот, що стався у вересні 1435 р.⁷⁹ Полоцьк та Вітебськ стали місцями і тих трагічних подій, що відбулися під час цієї війни (страта митрополита Герасима та князя Михайла Гольшанського)⁸⁰. Під час війни на теренах Полоччини перебувало Свидригайлове військо⁸¹. Вітебськ витримав шеститижневу облогу військами Михайла Сигизмундовича, Полоцьк – тижневу облогу військами Сигизмунда Кейстуовича⁸². Полоцьк та Вітебськ залишалися останньою опорою Свидригайла і ще в 1435 р. відбивалися від Сигизмунда Кейстуовича, однак уже наступного року визнали його владу: «полотяне и видбляне, не чюя собе помощи ниоткуля, и дашася князю великому Жикгимоньту Кестутевичь»⁸³.

Варто зазначити, що задля того, щоб міцніше прив'язати до себе землі, що піддалися йому, Сигизмунд Кейстуович надав їм різноманітні «добровольства», зобов'язуючись тримати їх по-давньому, як було за часів великого князя Вітовта⁸⁴. До того ж Сигизмунд Кейстуович взяв активну участь у врегулюванні полоцько-ризьких відносин (у зв'язку з ускладненням зовнішньополітичних обставин у результаті утвердження влади Сигизмунда Кейстуовича торгівля по Двіні тимчасово була повністю

ку, в якому йшлося про те, що литовські війська взяли в облогу Вітебськ і великий князь Сигизмунд Кейстуович примушує полочан до участі у військових діях на його боці, див.: *Ibidem.* – № 998. – Р. 610 (17 жовтня 1435 р.).

⁷⁹ *Летописи белорусско-литовские.* – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 57.

⁸⁰ Там само. («И придоша ко Борисову, и ту изымаша князя Михаила Ивановичь Голшенского и на рѣце на Березине. И посылаша его ко городу к Витебску, а тамо повели его втопити в рѣце во Двине под городом под Витебском, а няша его невинно»); див.: Там само. – С. 58. («На трете лѣто князь велики Швитригаило сожъже Герасима митрополита у Витебску»). Причина – підозра в зраді; див.: *Любавский М.К.* *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.* – СПб., 2004. – С. 95; *Он же.* *Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства.* – М., 1900. – С. 83–85.

⁸¹ «Князь Швитригаило возовратися во свою землю... и распусти силу свою, князеи бояр в Полоцьку...», див.: *Летописи белорусско-литовские.* – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 58.

⁸² *Летописи белорусско-литовские.* – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 58.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Згадки та натяки на це маємо в пізніших привілеях Полоцькій землі. Зокрема, в уставній грамоті великого князя литовського та короля польського Сигизмунда I Старого Полоцькій землі від 23 липня 1511 р. зазначено: «Били нам чолом бояре полоцькїи и мешчане и весь город, вся земля Полоцкая и клали перед нами листы отца нашего Казимира и брата нашего Александра, королев и великих князеи их милости, што ж их милость перво сего пожаловали их и дали им права вольная добрая хрестианская, как в короне Польскои, как же и перво того которое добровольство мели от предков наших великих князеи, от великого князя Витовъта и Жикгимонта и Скиргаила, и просили нас, абыхмо им вси тыи права и добровольства нашим привилъем потвердили», див.: ПГ. – Вып. 2. – М., 1978. – № 323. – С. 85–92.

закрита)⁸⁵. У січні 1439 р. до Риги прибуло посольство великого князя литовського Сигизмунда Кейстутовича, яке досягло домовленості про відновлення союзу між великим князем литовським, ризьким архієпископом та лівонським магістром. 5 лютого 1439 р. в Троках було підписано угоду про політичний союз та підтверджено Кописький мир (1406 р.)⁸⁶.

Отже, аналіз загальноруської частини *БЛЗІ* засвідчив, що ті «полоцькі звістки», які виписав літописець зі своїх руських джерел, вирізняються певною послідовністю і відносною повнотою. У вибірці з руських джерел літописця ВКЛ («Избрании лѣтописания изложено въкратце») зникає той різкий контраст між звістками про Полоцьк та звістками, пов'язаними з іншими містами. У тексті загальноруської частини першого *БЛЗІ* міститься інформація про діяльність головних героїв полоцької історії – полоцького князя Андрія Ольгердовича, литовського князя Скиргайла (на думку деяких дослідників, першого полоцького намісника) та полочан. Образ Андрія Полоцького, створений укладачем загальноруської частини, є цілком нейтральним: відсутні будь-які свідчення про його збройні виступи проти литовського центру, натомість його життєвий шлях прослідковано білорусько-литовським літописцем до кінця. Так само стримано зображені літописцем полочани (в Смоленській хроніці зокрема). А отже, не знаходять підтвердження згадані вище твердження дослідників (історична міфема) про те, що згадки про Полоцьк були свідомо приховані літописцем ВКЛ.

Образ Полоцька в свідомості літописця ВКЛ (а через нього – тих кіл, з якими він був безпосередньо пов'язаний) був абсолютно іншим, ніж образ цього міста в свідомості давньоруських книжників. Давньоруські літописці позиціонували Полоцьку землю через різні легенди та перекази містичного та напівмістичного характеру як «чужу» та «невідому», осередок дії надзвичайних сил. Літописець ВКЛ вивів цей вектор уявлень про Полоцьку землю за межі тексту, розглядаючи її як «свою», одну із земель Великого князівства. Все це було наслідком зміни зовнішніх та внутрішніх політичних реалій: від середини XIII ст. Полоцька земля потрапляє до сфери впливів Литовської держави, а наприкінці XIV ст. стає її складовою. Замість відособленого управління замкнутої династії полоцьких князів Рогволодичів відбувається утвердження влади однієї литовської династії – Гедиміновичів, що перетворює Полоччину з «чужої» землі на «свою» землю. Додаткові аргументи на користь нашої думки знаходимо в «Літописці великих князів литовських».

⁸⁵ До нашого часу дійшло лише кілька полоцьких послань до Риги, див.: ПГ. – Вып. 1. – № 50–53. Пізніше великий князь литовський та король польський Казимир IV у своєму посланні гданській міській раді (з проханням розв'язати торговельний конфлікт полоцького міщанина Івана Булавіна та мешканця Гданська Германа Рое) зазначить, що «ці землі перебували в такому сум'ятті, що ніхто не міг пройти через Лівонію з Полоцька, а також через Лівонію до їх країни», див.: Там же. – № 55. – С. 141–143.

⁸⁶ LECUB. – Bd. IX. – № 415–416. – P. 287–289; ПГ. – Вып. 1. – № 52а. – С. 134–139.

Полоцька земля в «Літописці великих князів литовських»

Оригінальна частина першого білорусько-литовського зводу, «Літописець великих князів литовських», не становить цілісний твір, а складається з кількох частин⁸⁷. Ядро «Літописця» починається з перелічення синів Гедиміна та завершується повідомленням про втечу Вітовта з Кревського замку. Ця частина «Літописця», до того часу як отримала продовження та увійшла до складу *БЛЗІ*, мала свою власну історію побутування⁸⁸. На думку дослідників, ядро «Літописця» було створене в момент найбільш напружених відносин між Вітовтом та Владиславом Ягайлом, у 1392 р., з метою обґрунтувати законні права Вітовта на велике князівство⁸⁹. Цей твір є світським за змістом і вирізняється лаконічністю та динамічністю оповідання.

Друга частина «Літописця» є більш фрагментарною і складається з коротких оповідань про політичне життя ВКЛ останньої чверті XIV ст., насамперед, про діяльність великого князя Вітовта. Продовження «Літописця» створене напередодні невдалої коронації Вітовта, у 1430 р. Перша частина «Літописця» виникла в колі інтелектуалів, близьких до самого великого князя Вітовта. Автор другої частини – особа духовного сану, яка, на думку В. Чемерицького, належала до середовища, близького до смоленського єпископа Герасима⁹⁰. «Літописець», написаний з нових загальнодержавних позицій, є першою спробою створити стислу (коротку) історію Великого князівства.

Період, що розглядається в «Літописці», є надзвичайно важливим в історії Полоччини. У цей час відбулися три збройні виступи Андрія Ольгердовича (в 1377 р. разом з Дмитром Ольгердовичем Брянським, у 1386 р. самостійно та в 1387 р. спільно зі смоленським князем Святославом); повстання полочан 1381 р. проти князя Скиргайла. Врешті, у 1392 р. Вітовт ліквідував Полоцьке князівство та почав керувати Полоцьком через своїх намісників⁹¹.

⁸⁷ На це вперше звернув увагу С. Смолька, див.: *Smolka S. Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. Rozbiór krytyczny // Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. – Kraków, 1890. – Т. VIII. – С. 34–53.*

⁸⁸ Це, зокрема, засвідчує текст «*Origo regis*» – твір, оригінал якого було написано старобілоруською мовою, див.: *Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 103–111.*

⁸⁹ *Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 111.*

⁹⁰ Там же. – С. 114–115. На думку Я. Якубовського, місцем виникнення другої частини «Літописця» є Орша чи Мстиславль, див.: *Jakubowski J. Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unją Lubelską. – Warszawa, 1912. – S. 21.*

⁹¹ Одним з перших полоцьких намісників був Семен (Лингвеній) Ольгердович (у 1392 р.), див.: ПГ. – Вып. 1. – № 17, № 19. – С. 64–69.

У загальноруських зводах звістки про Полоцьк за цей час нечисленні та уривчасті. З'ясуємо, як відобразилась у першій літописній історії ВКЛ історія Полоцької землі. Важливо підкреслити, що ядро «Літописця» не становить широкопанорамної картини політичного життя відповідного періоду ВКЛ. Увага літописця сконцентрована на подіях певного характеру – боротьбі за владу між князями Кейстутом та Ягайлом.

Літописець детально описує, як Кейстут намагається переконати Вітовта в тому, що Ягайло є зрадником. Але Вітовт відкидає його доводи: «не веруи тому, ач того неть, зань же со мною гораздо живеть, ачеи бы мне явил»⁹². Згодом доказ Ягайлової зради проявляється як «знак згори»: «Потомь пакь учинилося великое знамение: князь великий Ягаило даль былъ Полтескъ брату своему Скиригаилу, и они его не приняли. И князь великий Ягаило послеть рать свою всю литовскую и рускую со братомъ своимъ, князем Скиригаилемъ, и к Полоцьку, и оступячь город»⁹³. Тоді Кейстут знову звертається до Вітовта: «За и Воидила сестру даль, мою братанну, а из Немець ми явлено, что немьци записалися на нас, а се пак третее: с кимь мы ся воюемь? С немьци. Они с ними Полоцька добывають. Уже то проявилось, што они на нас полно стали с немьци»⁹⁴.

Але навіть такі безперечні докази не переконали Вітовта. Остаточо Кейстутіві вдалося переконати сина лише після того, як він здійснив збройний напад на Вільно та знайшов там грамоти, де Ягайло «з немьци записался». Віленський стіл посів Кейстут. Ягайло отримав вотчину свою, Вітебськ та Крево, та «правду дал» Кейстуту «николи противу его не стояти, а все у воли его быти во всемь»⁹⁵. Проте не дотримав свого слова та, скориставшись відсутністю Кейстута, захопив Вільно.

Далі літописець уже втретє перераховує всі докази Ягайлової зради, виправдовуючи необхідність збройної боротьби проти нього: «И се перьво: лихвянты рать на помощь приходили князю Скиригаилу к Полоцьку, а потомь с маршалкомъ пруская рать к Трокомъ приходила, а то вже в третие лихвянская рать и с нимь же приходила; то уже знакы тые вышли, што с нимь заодно стояли противу великого князя Кестутия. И выступить на бои князь великы Кестутей со сыномъ своимъ, княземъ великимъ Витовтомъ, противу великого князя Ягаила»⁹⁶.

Отже, роль згадок про Полоцьк у тексті є очевидною. Вони допомагають втілити авторський задум: переконати читача в правомірності дій Кейстута та Вітовта проти Ягайла, захистити права Кейстута і Вітовта на великокнязівський стіл та, нарешті, виправдати поведінку Вітовта перед

⁹² Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 62.

⁹³ Там же.

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ Там же. – С. 63.

Ягайлом, доводячи, що Вітовт ніколи не виступав проти нього за власною ініціативою. Знову згадка про Полоцьк допомагає літописцю стверджувати важливі історичні ідеї та концепції, відтінити образи литовських князів.

Ще один яскравий епізод підкреслює нашу думку. Літописець повідомляє: «А какъ сяде князь великий во Вилни, Кестутеи пошлетъ 2 человеки к Полоцьку, одного у рать, а другого к городу. И полочане возрадовалися, кликнули на рать, и люди ратьни отступили от Скиригаила и пошли к Вильни к великому князю Кестутию»⁹⁷. На відміну від новгород-сіверського князя Корибута, що не захотів підкоритися Кейстуту, та «местичь виленских», які допомогли Ягайлу знову посісти віленський стіл, полочани одразу стали на бік Кейстута, який до того ж позбавив їх від небажаного князя Скиргайла⁹⁸.

Автор другої частини «Літописця» зберіг тенденцію свого попередника. Згадка про Полоцьк підкреслює успішність дій Вітовта в боротьбі за великокняжий стіл: «И уже взялъ былъ Литовскои земли по Велию реку, а и Польтескъ вдася ему. И узриль корол и князь великий Скиригаило, яко вже невозможно удержати земли Литовьския пред великимъ княземъ Витовтом...»⁹⁹.

Літописець, як було зазначено вище, повідомляє про боротьбу полочан з насильно нав'язаним їм князем Скиргайлом: «...князь великий Ягаило даль былъ Полтескъ брату своему Скиригаилу, и они его не приняли»¹⁰⁰. У цій частині «Літописця» Скиргайло разом з Ягайлом опиняється «по той бік барикад»: він разом з Ягайлом порушив присягу, дану Вітовту і Кейстуту, та очолив литовські війська в боротьбі з Вітовтом. Скиргайло, на відміну від Андрія, який у *БЛЗІ* завжди згадується з приставкою «полоцький», не називається полоцьким князем.

У продовженні «Літописця» він – «чюдный князь Скиригаило, добрый», який трагічно загинув, як припускав літописець, від руки ченця Фоми Ізуфова, намісника митрополита у Святій Софії¹⁰¹.

Задля того, щоб зрозуміти логіку викладу літописця ВКЛ, пропонуємо розглянути інформацію, пов'язану з діяльністю князя литовського Скиргайла, з інших джерел. У жалуванні грамоті короля польського Владислава Ягайла князю Скиргайлу на Троцьке, Мінське та Полоцьке князівства (25 квітня 1387 р.) зазначено: «А нинечи Б(ог)ъ намъ даль городъ

⁹⁷ Там же. – С. 62.

⁹⁸ Там же.

⁹⁹ Там же. – С. 64–65.

¹⁰⁰ Там же. – С. 62.

¹⁰¹ Відтепер Скиргайло та Вітовт не противники, а союзники.

Полтескъ, а братъ нашъ кн(я)зь Скирикгаило Б(ож)ьею помочью и нашею оузаль свое место оу свои руки, што еще ш(те)ць ему | оуделиль, тако ж и мы ему даемъ и дали есмы тотъ городъ Полтескъ, а иному никому оу Полтескъ не оуступатиса, толко кн(я)зю Скирикгаилу володети | городом Полоцкомъ и оусеми тыми мести и городаы и волостми и людми, оусею тою землею, што коли тягло и тагнетъ к городу Полоцку»¹⁰².

Скиргайло Ольгердович. Гравюра з видання «Опис Європейської Сарматії» (1581 р.) О. Гваньїні. Таке саме зображення використане укладачем як портрет легендарного князя Кракуса.

Ленна грамота князя Скиргайла королю польському Владиславу Ягайлї та королевї польській Ядвізі (від 18 червня 1387 р.) містила «нові» умови володіння Скиргайлом містом Полоцком та Полоцькою землею. Скиргайло дає згоду на включення Полоцького князівства до Польського королівства в тому випадку, якщо в нього не буде нащадків чоловічого роду. Таким чином, передача йому Полоцького князівства розглядалася як спадкова. Проте Скиргайла не можна вважати власне полоцьким князем: Полоцька земля була лише однією серед численних територій, якими управляв цей князь (у той час фактичний намісник Ягайла у ВКЛ)¹⁰³.

Зазначена грамота підкреслює різницю в становищі між князями Скиргайлом та Андрієм, де Скиргайло – лише «господин» (*dominus*) Полоцька, одночасно й «князь литовський»¹⁰⁴. Андрій Ольгердович у грамотах лівонському магістру та гофмейстеру Німецького Ордену називав себе «королем Полоцька», а Полоцьку землю – «королівством Полоцьким»¹⁰⁵. Скиргайло ж не користується титулом «полоцький князь», хоча по відношенню до Полоцької землі він вживає термін «князівство». Всупереч жалуваній грамоті Владислава Ягайла, він зазначає, що отримав Полоцьке князівство саме від Ягайла та вже не посилається при цьому на волю Ольгерда¹⁰⁶.

¹⁰² ПГ. – Вып. 1. – № 10. – С. 53.

¹⁰³ Див.: Воронин В.А. Полоцк в составе Великого Княжества Литовского // Полоцк (Древнейшие города Беларуси). – С. 223.

¹⁰⁴ ПГ. – Вып. 1. – № 12. – С. 55–59.

¹⁰⁵ Там же. – № 8–9. – С. 45–50.

¹⁰⁶ Там же. – № 10. – С. 50–55; № 12. – С. 55–59.

Відомостей про діяльність князя Скиргайла в Полоцьку збереглося небагато. Як зазначають дослідники, Скиргайло не користувався підтримкою полочан¹⁰⁷. Зокрема, вельми непопулярною була його політика щодо полоцько-ризьких відносин¹⁰⁸. І все ж таки, століття потому полочани в своїх спірних питаннях посилалися на ім'я цього литовського князя. Так, у [1499 р.] полоцькі бояри та міщани під час конфлікту з полоцьким та вітебським єпископом Лукою щодо приналежності сіл Долчани, Весничани, Путилковичі посилалися на Скиргайла, який нібито передав спірні території собору Святої Софії¹⁰⁹: «И бояре и воит, и мещане мовили к тому перед нами, што ж деи княз(ь) Скиръкаило тыи села и люди прыдал на церков Бож(ь)ю Светое Софеи, крылошаном, и што с tych людеи дани идеть, тую дань всю велели давати на крылос церкви Божое, издавна деи тыи люди роботу робливали, церьков Светое Софии крывали и цвиньтар горожьвали...»¹¹⁰. У жалуваній грамоті Скиргайла, принаймні в тому вигляді, в якому вона збереглася в привілеї 1511 р., цього не значилося¹¹¹. Проте, згідно з ленною грамотою польському королю Владиславу Ягайлі, за Скиргайлом залишалось право надавати землі Церкві, причому ці пожалування не повинні були скасовуватися самим королем¹¹². Отже, не можна виключати, що такого роду пожалування князем Скиргайлом Святій Софії дійсно мали місце¹¹³.

Посилання на ім'я князя Скиргайла містяться і в текстах пізніших привілеїв Полоцьку – 1511 р. Сигизмунда I Старого та 1547 р. Сигизмунда II Августа: «Били нам чолом бояре полоцькии и мещчане и весь город, вся

¹⁰⁷ *Хорошкевич А.Л.* Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 161–162. Існує думка, що в 1381 р. полочани вигнали Скиргайла з князівського столу через те, що він був язичником, див.: *Пазднякоў В.* Скіргайла // ВКЛ. Энцыклапедыя. – Т. 2. – С. 582; *Nikodem J. Rola Skirgiełły na Litwie do 1394 roku* // Scripta minora. – Poznań, 1998. – Т. 2. – S. 83–129.

¹⁰⁸ Так, відомо, що в 1393 р. за ініціативою Скиргайла в Полоцьку були заарештовані ризькі купці. Посол лівонського магістра Герман Дасберг приїжджав до князя Скиргайла, який почав вимагати спеціальної грамоти відносно спірного питання (сутність суперечки невідома). Див. про це: *Хорошкевич А.Л.* Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 176; див. також: *LECUB.* – Bd. VI. – Riga, 1873. – № 1604, d. – P. 77.

¹⁰⁹ Документ містить ймовірну дату (в квадратних дужках). Обґрунтування датування див.: *Хорошкевич А.Л.* Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 141–143.

¹¹⁰ ПГ. – Вып. 2. – № 229. – С. 160. У Полоцьку (як і в Новгороді) існувала різниця між власне владичними землями, наданими чи купленими архієпископом, та фондом державних земель, що були у віданні собору Святої Софії, див.: Там же. – Вып. 5. – С. 129; *Греков Б.Д.* Новгородский дом святой Софии // Избранные труды. – Т. IV. – М., 1960. – С. 152.

¹¹¹ Там читаємо: «Напервеи в церкви Бож(ь)и и в ыменья церковньные нам не вступатися, в дом Божии Св(я)того Софея и в дом Божии Святого Спаса и в иные дома церковньные нам не вьступатися», див.: ПГ. – Вып. 3. – № 323. – С. 86.

¹¹² ПГ. – Вып. 1. – № 12. – С. 58.

¹¹³ Див.: *Хорошкевич А.Л.* Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 141–143.

земля Полоцкая и клали перед нами листы отца нашего Казимира и брата нашего Александра, королев и великих князеи их милости, што ж их милость перво сего пожаловали их и дали им права вольная добрая христианская... как же и перво того добровольство мели от предков наших великих князеи, от великого князя Витовъта и Жикгимонта и Скиргайла...»¹¹⁴.

Як видається, таке суперечливе ставлення до князя Скиргайла (зміни його політичного курсу) і відобразилося на сторінках «Літописця великих князів литовських», складові якого писалися в різний час різними авторами.

Важливо зазначити, що в «Літописці» згадка про непокору мешканців міста власному князю (в даному випадку, полочан ставленику Ягайла, князю Скиргайлу) єдина в своєму роді. Перед нами, власне, свідчення про збереження в Полоцьку давніх вічових традицій¹¹⁵. Подібні звістки в «Літописці» відсутні. У загальноруській, запозиченій, частині *БЛЗІ* є прямі згадки про віче в Новгороді¹¹⁶ (під 1418 р.), про спротив смоленців Вітовту в 1401 і 1404 рр.¹¹⁷, а в оригінальній смоленській – про віче в Смоленську (під 1440 р.)¹¹⁸. А отже, Полоцьк, визнаючи верховенство Ягайла, зберігав внутрішнє самоуправління.

Вітовт, який прийшов до влади 1392 р. (у зв'язку з Островською угодою 1392 р.), призначив у Полоцьк своїх перших намісників¹¹⁹ – князя Семена-Лингвенія Ольгердовича (після 1392 р.), Монтигирда (з 1396 р.), князя Івана Семеновича (Друцького?) (1409 р.)¹²⁰. *БЛЗІ*, на відміну від *БЛЗ2*, не містить згадок про полоцьких намісників. Проте варто зазначити, що особи, які обіймали посаду полоцького намісника, згадуються в першому зводі ВКЛ – Семен-Лингвеній Ольгердович як князь мстиславський та Андрій Сакович як воєвода смоленський.

Ключовою фігурою «Літописця» є великий князь литовський Вітовт. Які ж відносини були між ним та Полоцьком? У літописі полочани, як було зазначено, виступають проти нав'язаного Ягайлом князя Скиргайла та підтримують Вітовта в його боротьбі за владу. Власне, й цілі Андрія

¹¹⁴ ПГ. – Вып. 3. – № 323. – С. 85–92.

¹¹⁵ Див.: Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского. – Основные черты социального и политического строя. – СПб., 1993; Вилкул Т.Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. – М., 2009.

¹¹⁶ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 56.

¹¹⁷ Там же. – С. 53–54.

¹¹⁸ Там же. – С. 60.

¹¹⁹ Власне, першим полоцьким намісником можна вважати князя Скиргайла (оскільки він не був удільним князем).

¹²⁰ ПГ. – Вып. 1. – № 17. – С. 64–65; № 19. – С. 67–69; № 21. – С. 72–73; № 39–40. – С. 114–118.

Ольгердовича та Вітовта Великого збігалися: обидва були в опозиції щодо Вільна (центрального правління). У 1392 р. Вітовт ліквідував Полоцьке князівство та почав керувати Полоцькою землею через своїх намісників¹²¹. Але будь-які натяки на це в літописі відсутні, тоді як літописець детально розписав, як це відбувалося з іншими руськими удільними князівствами (Київським та Подільським).

Уявний портрет великого князя Вітовта. Гравюра з видання «Опис Європейської Сарматії» (1581 р.) О. Гаваньні

Для того, щоб зрозуміти, чому саме в такому ракурсі літописець ВКЛ подає відносини полочан з Вітовтом, знову звернемося до актового матеріалу.

У 1392–1399 рр. Вітовт закріпив політично-правові традиції та автономний статус Полоцької землі привілеєм (установою грамотою), який був компромісом між великим князем литовським та позбавленим державності у вигляді удільного князівства полочанами (артикули якого дослідники виділяють у тексті привілею Полоцьку 1511 р.)¹²². У полоцькій підтвердній грамоті Кописького мирного договору від 14 травня 1407 р. Вітовт уперше названий князем литовським та «нашим осподарем»¹²³. А отже, полочани,

іменуючи Вітовта «нашим осподарем», повністю визнавали його владу над своєю землею. Згадана вище підтвердна грамота також і наступників Вітовта називає «осподарями»: «ныне ж бы князь великый Витовтъ, осподаръ наш, а любо его послѣдкове, кто коли будетъ осподаръ полоцки оу Полоцку»¹²⁴.

¹²¹ Фактично Полоцьке князівство припинило своє існування в 1387 р., див.: *Łowmiański H.* Geneza ziemi połockiej // *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 3: Historia. – Warszawa, 1968. – S. 7–24; *Maciejewska W.* Dzieje ziemi Połockiej w czasach Witolda (1385–1430) // *Ateneum Wileńskie*. – Wilno, 1931–1932. – R. VIII. – S. 1–57; *Варонін В.* Полацкае княства // ВКЛ. Энцыклапедыя. – Т. 2. – С. 448–449.

¹²² *Ясинский М.Н.* Уставные земские грамоты Литовского-Русского государства. – К., 1889; *Якубовский И.В.* Земские привилегии Великого княжества Литовского // ЖМНП. – Ч. 1. – 1903. – Апрель. – С. 239–279; Ч. 2. – 1903. – Июнь. – С. 276–278; *Пичета В.И.* Полоцкая земля в начале XVI в. // *Белоруссия и Литва XV–XVI вв.* – М., 1961. – С. 213–162; *Макараў М.Д.* Полацкае права // ВКЛ. Энцыклапедыя. – Т. 2. – С. 449–450.

¹²³ ПГ. – Вып. 1. – № 38. – С. 108–114.

¹²⁴ Там же.

Самостійність Полоцька в сфері зовнішньополітичних відносин за часів Вітовта була суттєво обмежена¹²⁵. Політика Вітовта щодо полоцької зовнішньої торгівлі (як і його стосунки з Орденом в цілому) вирізнялася непослідовністю¹²⁶. Проте саме завдяки активному втручанням Вітовта в 1399 р. були остаточно врегульовані полоцько-ризькі відносини¹²⁷. Великий князь литовський від імені Полоцька уклав торговий договір з Ригою в м. Кописі від 2 липня 1406 р.¹²⁸ Таким чином, політика Вітовта стосовно відносин Полоцька та Риги, незважаючи на свою непослідовність, створила тверде підґрунтя для подальших полоцько-ризьких торговельних стосунків¹²⁹.

Відносини Вітовта з Полоцьком стали основою наступних взаємовідносин полочан з «осподарями», великими князями литовськими. У пам'яті полочан він перетворився на символ закону й справедливості – певну точку відліку «доброї старовини», з якої розпочалося впорядкування держави¹³⁰.

¹²⁵ Так, 23 січня 1397 р. великий князь литовський надіслав ризькій міській раді послання, в якому оголосив, що його полоцькі намісники – Монтигїрд та князь Семен-Лингвеній, який уклав з Ригою договір 5 років потому, не мали повноважень ні підтверджувати, ні укладати такого роду договір, див.: ПГ.– Вып. 1. – № 17. – С. 64–65; № 19–21. – С. 67–73. Про листування Вітовта з ризькою міською владою щодо неправомочності полоцьких намісників укладати договір від імені Литви див.: Там же. – № 21. – С. 72–73.

¹²⁶ Досить показовими відносно позиції Вітовта щодо полоцької зовнішньої торгівлі є наступні події. Під час свого візиту до Полоцька в 1399 р. (достовірно відомо про три візити Вітовта до Полоцька – у березні 1399, серпні 1411 та червні 1426 рр.). Вітовт попросив у ризьких купців сукна в кредит та отримав відмову, адже, згідно з ризьким торговельним уставом, товари можна було продавати лише за готівку. У відповідь на відмову великий князь литовський розпорядився надіслати до Риги грамоту, в якій він погрожував заборонити ризьким купцям поїздки далі Полоцька («нам соромно та шкода, що нас у нашій країні розцінюють так само, як наших підданих та селян, що нам не довіряють так само, як їм, невелику кількість товарів на незначний термін», див.: ПГ. – Вып. 1. – № 27. – С. 83). Конфлікт вдалося загасити. Вітовт пішов назустріч мешканцям Риги, які просили його не застосовувати щодо них будь-яких санкцій, див.: Там же. – № 31. – С. 88–89.

Відомі послання великого князя Вітовта до ризької міської ради від 23 жовтня [1399–1400 рр.] з розпорядженням про те, щоб вагами в Полоцьку завідували лише особи, які принесли присягу, див.: ПГ.– Вып. 1. – № 27. – С. 82–85. А також його наказ полочанам цілувати хрест на тому, що вони будуть «чинить право во всех торговых делах и в весе», див.: Там же. № 31. – С. 88–89. У 1406 р. Вітовт надав німецьким купцям право на зведення католицької церкви в Полоцьку, див. жалувану грамоту Вітовта рижанам на ділянку землі в Полоцьку під зведення церкви від 23 лютого 1406 р., див.: Там же. – Вып. 1. – № 36. – С. 98–99.

¹²⁷ Головним предметом суперечок були порядок зважування товарів у Полоцьку, розміри закупівель, а також право роздрібної торгівлі ризьких підмайстрів. Полочани зі свого боку вимагали скасувати посули під час клеймування воску в Ризі, намагалися обмежити гостьову торгівлю.

¹²⁸ ПГ. – Вып. 1. – № 37. – С. 100–108.

¹²⁹ Див.: *Rohdewald S. "Vom Polocker Veneding". Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa (Mittelalter, frühe Neuzeit, 19. Jh. Bis 1914).* – Stuttgart, 2005. – P. 522–523.

¹³⁰ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 143.

Отже, як бачимо, літописець ВКЛ, ставлячи перед собою зовсім інші цілі, зумів досить вірно передати характер відносин полочан з великим князем литовським (Вітовтом Великим).

Підсумовуючи, зазначимо, що образ Полоцька, який постає на сторінках *БЛЗІ*, суттєво відрізняється від образу Полоцька, створеного давньоруськими книжниками («чужий», «ворожий», «невідомий»). Полоцька земля в свідомості літописця ВКЛ втрачає свій «таємничий статус» та стає «своєю», однією з руських земель Великого князівства.

Автор «Літописця великих князів литовських», вдаючись до «приймів» давньоруських книжників, за допомогою згадок про Полоцьк намагається підкреслити поведінку головних героїв: неправомірні дії Ягайла по відношенню до Кейстута і Вітовта, вимушений характер дій Вітовта та закономірність наступної його боротьби за великокнязівський стіл. А отже, Полоцька земля слугувала певним символом для розгортання загальних ідей літописця щодо історії ВКЛ.

БЛЗІ містить важливу інформацію про діяльність ключових персонажів полоцької історії – останнього полоцького князя Андрія та, власне, першого полоцького намісника – литовського князя Скиргайла. В оригінальній частині *БЛЗІ* містяться згадки і про самих полочан. Так, у «Літописці великих князів литовських» повідомляється про непокору полочан небажаному їм князю Скиргайлу, що свідчить про збереження в Полоцьку давніх традицій взаємовідносин полочан та князя.

Укладач «Літописця великих князів литовських», втілюючи «свій», авторський, задум, описує події, які відбувалися напередодні втрати Полоцьким князівством його удільного статусу. Літописцю ВКЛ, на нашу думку, вдалося досить точно передати як характер самої фінальної події (компроміс між Вітовтом і полочанами), так і, в цілому, характер відносин між Полоцьком та Вітовтом Великим, що стали основою наступних відносин між полочанами та великими князями литовськими.

ПОЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ В БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКІЙ ЛІТОПИСНІЙ ТРАДИЦІЇ XVI ст.

*...Кієвъ, Полтескъ, Витебскъ и иные города
государя нашего отчину Жигимонтъ король держить
за собою неправдою, и онъ бы тѣхъ городовъ государю нашему поступилъ.*
Посольство короля польського та великого князя литовського Сигизмунда I Старого
до великого князя московського Василя III Івановича (промова московських бояр)

Полоцька земля в другому та третьому літописних зводах Великого князівства Литовського

У третьому розділі нашого дослідження розглянемо всю пов'язану з Полоцьком інформацію в другому та третьому зводах ВКЛ, зважаючи на кардинальні зміни зовнішньополітичної кон'юнктури (політичне протистояння між Вільно та Москвою з останньої третини XV ст. переросло у відкриту війну) та враховуючи еволюцію літописної традиції Великого князівства.

Поява другого та третього білорусько-литовських зводів («Хроніки Биховця») була викликана новими суспільно-політичними тенденціями – потребою зміцнити міжнародне становище ВКЛ, історично обґрунтувати його права на «руські землі», довести високе походження правлячої князівської династії та литовських магнатів¹.

Зауважимо, що методи дешифрування «полоцької» інформації в другому та третьому зводах ВКЛ будуть іншими, ніж ті, що застосовувалися нами для аналізу полоцьких звісток *БЛЗ1*. Це обумовлено значними змінами, що відбулися з літописним текстом. У XVI ст. літописи втрачають свій «загальноруський» характер: історія ВКЛ подається не як органічна частина та продовження історії Русі, а як окреме та самодостатнє історичне явище. Відбувається активна белетризація історичного оповідання: до тексту включаються легенди та перекази, впроваджується літературний вимисел.

¹ *БЛЗ2*, на думку більшості дослідників, виник у Вільно, в осередді литовських магнатів, див., наприклад: *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 136.

Ядро другого білорусько-литовського зводу (далі – *БЛЗ2*), «Хроніка Великого князівства Литовського та Жмоїтського», на думку дослідників, виникло у 20-х роках XVI ст.² Приблизно в цей же час її було об'єднано в одному зводі з «Літописцем великих князів литовських» та іншими частинами *БЛЗ1*³.

Заключним етапом розвитку офіційного білорусько-литовського літописання стала «Хроніка Биховця» (далі – *ХБ*) – третій, найбільш повний літописний звід ВКЛ⁴. Її джерелами були «Хроніка Великого князівства

² У «Хроніці Великого князівства Литовського та Жмоїтського» викладається легендарна історія Литви від князя Палемона до великого князя литовського Гедиміна. В її основі – легенда про походження литовських князів, магнатів та аристократів від римської знаті. До часу включення до складу білорусько-литовських літописів легенда пройшла тривалий період розвитку. Чи не вперше вона була викладена польським хроністом Яном Длугошем. Про витоки та мотиви утворення легенди див., наприклад: *Jučas M.* Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów // *Przegląd Wschodni.* – Т. 4. – 1997. – *Zesz.* 2 (14). – S. 289–297; *Chodynicki K.* Geneza dynastji Giedymina // *Kwartalnik Historyczny.* – Т. 40. – 1926. – *Zesz.* 4. – S. 541–566; *Kulicka E.* Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // *Przegląd Historyczny.* – 1980. – Т. 71. – *Zesz.* 1. – S. 1–21; *Мильников А. С.* Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века. – СПб., 1996; *Семянчук А.* Роля рымсай легенды ў фармаванні дзяржаўнай ідэалогіі Вялікага Княства Літоўскага // *BZH.* – 2002. – № 18. – С. 178–184; *Gudmanas K.* Lietuviu kilmės iš romėnu teorijos genezė ir ankstyvosios Lietuvos vardo etimologijos // *Senoji Lietuvos literatūra.* – 2004. – Кн. 17. – Р. 245–268.

³ *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 158; *Семянчук А. А.* Беларускія-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000. – С. 47–53.

Зауважимо, що *БЛЗ2* зберігся у трьох редакціях: короткій 1520-х років (літопис Красинського), поширеній 1540-х років (літописи Ольшевський, Румянцевський, Патріарші уривки та ін.), та повній, від другої половини 1550-х років (літописи Рачинського, Євреїнівський), див.: *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 158–161; *Ён жа.* «Хроніка Вялікага княства Літоўскага» // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т. 2. – С. 720.

⁴ Текст див.: Западнорусские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 17). – СПб., 1907. – С. 473–572; Хроніки: Литовская и Жмоитская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырно-го. – (ПСРЛ. – Т. 32). – С. 128–173; Хроніка Быховца / [предисл., комент. и перевод Н. Н. Улащика; отв. ред. М. Н. Тихомиров]. – М., 1966; Беларускія летапісы і хронікі. – Мінск, 1997.

Відомий лише один список цього літописного зводу, представлений власне «Хронікою Биховця» (до 30-х років літопис знаходився в маєтку Могилевці Слонімського повіту Гродненської губернії, що належав Олександру Биховцю). Певний час Хроніка вважалася фальсифікатом, що вийшов з-під пера дослідника Литви Т. Нарбута; див., наприклад: *Chodynicki K.* Ze studjów nad dziejopisarstwem Rusko-Litewskim // *Ateneum Wileńskie.* – Т. III. – Wilno, 1926. – S. 387–401. Т. Нарбут вперше видав її в серії «Pomniki do dziejów litewskich» (Wilno, 1846 р.); після цього рукопис без сліду зник. Переважна більшість дослідників визнають її автентичність, див.: *Флоря Б. Н.* О «Летописце Быховца» // *Источники и историография славянского средневековья. Сборник статей и материалов.* – М., 1967. – С. 135–144; *Ochmański J.* Nad Kroniką Bychowca. *Studia źródłoznawcze. Commentationes.* – Т. XII. – Warszawa, 1967. – S. 158–159; *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 162–186; *Lietuvos metraštinis: Bychovco kronika / Vertė, įvadą ir paaiškinimus*

Литовського та Жмоїтського», Галицько-Волинський літопис (складова *Inam*), *БЛЗІ* (нова редакція зводу, представлена Слуцьким списком), а також різні історичні та сімейні легенди (насамперед, про литовських магнатів Гаштовтів та князів Олельковичів і Гольшанських), свідчення очевидців, власні спостереження автора тощо⁵.

ХБ має складний та суперечливий характер. Дослідники розійшлися у визначенні часу⁶ та авторства літопису (серед його ініціаторів називають князів Олельковичів⁷, князів Гольшанських⁸ та магнатів Гаштовтів⁹). І все ж таки переважна більшість дослідників сходяться на тому, що заключна, оригінальна частина *ХБ* (кінець XV – початок XVI ст.) виникла в колі слуцьких князів Олельковичів у першій половині XVI ст.)¹⁰.

Перш ніж перейти до розгляду «полоцьких звісток» «Хроніки Великого князівства Литовського та Жмоїтського», розглянемо запозичену частину *БЛЗ2* та *ХБ*, а також заключну частину більшості списків *БЛЗ2* (так звану «Хронічку»). Запозичений текст у другому зводі ВКЛ зазнав мовностилістичного опрацювання, певних скорочень та поповнився невеликими вставками. Події, що описуються в «Літописці великих князів литовських» та в інших частинах *БЛЗ1*, віддалені від укладача *БЛЗ2* значним проміжком часу. Тому в списках другого зводу ВКЛ зустрічається значна кількість смислових відмінностей, які відрізняють його від першого зводу. Зокрема, літописець зробив своєрідні помилки стосовно сюжетів про Полоцьк (історії Полоцька). При цьому такі помилки, що надали зовсім

parašė R. Jاسas. – Vilnius, 1971. (Lituainistinė biblioteka; 10); *Ючас М.А.* Хроника Быховца // *Летописи и хроники.* 1973. Сборник статей. – М., 1974. – С. 220–231; *Драгун Ю.И.* О «Хронике Быховца» // *История СССР и БССР. Древний мир и средние века.* – Минск, 1981. – Вып. 8. – С. 20–28; *Морозова Н.* К вопросу о времени создания Хроники Быховца // *Kalbotyra.* – 49 (2). – Vilnius, 2000. – P. 137–140; *Семянчук А.А.* Беларуская-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000. – С. 47–53.

⁵ *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 162–186; *Ён жа.* Хроніка Быхаўца // ВКЛ: Энцыклапедыя. – Т. 2. – С. 720.

⁶ Як ймовірний час створення *ХБ* дослідники називають: 50-60-ті роки XVI ст. (Т. Сушицький); 20-ті роки (Р. Ясас); 30-ті роки (М. Ючас); середина XVI ст. (Я. Якубовський, М. Улащик); 1530-ті роки (В. Чемерицький) та ін.

⁷ Див.: *Jakubowski J.* Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unją Lubelską. – Warszawa, 1912. – S. 42, 90; *Улащик Н.Н.* Предисловие // *Хроника Быховца.* – С. 24–28.

⁸ *Ючас М.А.* Хроника Быховца // *Летописи и хроники.* – 1973 г. – М., 1974. – С. 223.

⁹ *Флоря Б.Н.* О «Летописце Быховца». – С. 135–144; *Ochmański J.* Nad Kroniką Buczowca. – S. 158–159; *Семянчук А.А.* Беларуская-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – С. 49–50.

¹⁰ Див., наприклад: *Флоря Б.Н.* О «Летописце Быховца». – С. 135–144; *Ochmański J.* Nad Kroniką Buczowca. – S. 158–159; *Ючас М.А.* Хроника Быховца. – С. 220–231; *Чамярыцкі В.А.* «Хроніка Быховца» // ВКЛ: Энцыклапедыя. – Т. 2. – С. 720.

іншого звучання історичним подіям. Так, літописець замість «лихвянты рать на помощь приходили князю Скиригаилу к Полоцьку», записав «на помоч князю Скиригаилу полоцькому»¹¹. Як відомо, *БЛЗ1* та загальноруські літописи знали лише одного князя полоцького другої половини XIV ст. – Андрія Ольгердовича, а Скиргайла не наділяли титулом полоцького князя цілком усвідомлено.

Князь Михайло Іванович Гольшанський, воєвода київський (той самий, якого Свидригайло втопив «невинно» в Двіні під Вітебськом), під пером літописця другого зводу перетворився на князя «Михаила Івановича Полочанского»¹² (завинятком більш правильного читання зі списку Красинського).

У списках *БЛЗ2* окремі частини тексту, що мали вигляд самостійних оповідань, отримали підзаголовки. Так, з'явився підзаголовок «О князи Андрѣи полоцком»¹³ (в Ольшевському списку додано «великий»¹⁴, втім у підзаголовках зазначеного списку всі князі мають у своєму титулі означення «великий»). Це оповідання має суттєву смислову відмінність від тексту *БЛЗ1*. Як було зазначено вище, автор «Літописця», повідомивши про змову полоцького та смоленського князів, «забуває» про Андрія Ольгердовича та свій гнів спрямовує на Святослава Івановича. Укладач другого зводу ВКЛ виправив «помилку» свого попередника, надавши літописному оповіданню нового звучання: «Тое ж опяť зимы князь Свѣтослав смоленский учинит собѣ съем и раду с князем Ондрѣем полоцким: князь Ондрѣи в Литву, а Свѣтославль к Орши. И съѣхавъшися много лиха хрестияном учинили, не по-хрестиянски ни по-человѣчески мучили люди немилостивно... Таких мук ни Антиох законопреступник чинил, как тые поганцы хрестияном чинили, а городом не могли ничего учинити и вернулись поять в свою землю»¹⁵. До того ж, у цілому, літописець по-іншому, ніж його попередник, трактує і сам виступ Андрія Полоцького: «Потом паки сталося новина: приидет князь Андрѣи полоцкии и с воиском немецким, с вифлянты, со всею латыголою...»¹⁶.

¹¹ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 63, 134, 158, 183, 225.

¹² Там же. – С. 164, 189, 210, 232.

¹³ Крім списків Красинського та Євреїнівського, див.: Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 15, 204–205.

¹⁴ Там же. – С. 184.

¹⁵ Там же. – С. 204–205 (літопис Румянцевський); див. також: Там же. – С. 136 (літопис Красинського), с. 157 (літопис Рачинського), с. 184 (літопис Ольшевський), с. 226 (літопис Євреїнівський).

¹⁶ Там же. – С. 204. В Євреїнівському списку: «И потом пришла вѣсть, что пришол князь Андрѣи полоцкои с воиском немѣцким и лифлянты и со всею латыгалюю...», див.: Там же. – С. 226. Пор.: «Тои же зимы будужи королю (Владиславу Ягайлу. – *М.Ф.*) во Кракове со всеми князьми литовскими и бояре литовскими, князь Андрѣи полоцькыи приде с немьци лифлянты и со всею латыною на Литовску землю...», див.: Там же. – С. 64.

Наступна яскрава відмінність тексту *БЛЗ1* від тексту *БЛЗ2* – поява в списках третьої редакції другого зводу, в тексті «Літописця», переліку синів великих князів литовських Ольгерда та Кейстута. Причому списки синів великих князів значно різняться між собою в межах літописів третьої редакції. Так, у списку Рачинського перелік Ольгердових синів відповідає дійсності: «У великого князя Ольгирда сынов было дванадцать: от первое жоны пять, а от другое, твераньки, сем. А то суть имена их: Анъдреи, Дмитреи, Константин, Володимер, Федор, Корубут, Скрыгаило, Якеило, Коругаило, Лукгвени, Швитрыгаило»¹⁷. В Євреїнівському списку Андрій Полоцький відсутній серед перерахованих синів Ольгерда. Його ім'я знаходимо серед синів Кейстута: «У брата ж великого князя Олгирдава Кестутія, ktoroi был на Троцѣх, было шесть сынов: первой Витовт... другой брат его князь Андрѣи Горбатой, иже княжил в Полоцку; третей Жикгимонт, того в Троцѣх зарезали; а три в молодости своеи без плоду и без удѣлов померли»¹⁸. Руським літописцям, які містять достатньо інформації про діяльність Андрія Ольгердовича, не відомо про його фізичну ваду – «горбатість».

Історія походження Євреїнівського літопису надзвичайно складна та заплутана. На думку В. Чемерицького, текст Євреїнівського списку свідчить про існування якогось окремого, невідомого нам варіанту другого літописного зводу¹⁹. Найбільш близький за своїм складом до літопису Рачинського, він, разом з тим, в окремих місцях подібний до списку Красинського. А деякі додаткові його звістки можна знайти лише в *ХБ*. Зокрема, в Євреїнівському літописі та *ХБ* збігається перелік Кейстутових синів: «U brata że welikoho kniazia Olgierda w Kestutia... synow było szest. Pierwy Witolt... Druhi kniaź – brat ieho Andrey Horbaty, szto kniaźył na Połocku (курсив наш. – *М.Ф.*); tretij Zygmont; czetwerty Patrykey; piaty Towtywił; szosty Woydat...»²⁰. У *ХБ* серед синів Ольгерда також згадується князь з ім'ям Андрій: «Czetwerty Wingolt Andrey udeł ieho Trubczesk»²¹. Проте автор *ХБ* вважав Андрія Полоцького сином Кейстута. Відтворюючи вже відомий нам з «Літописця» діалог Кейстута з Вітовтом, автор *ХБ* додав: «...a ce wże treteie z nim wojuiem, z Nemcy, y oni s nimi Połocka dobywaiut pod synom moim, a pod twoim bratom pod kniazem Andrejem Horbatym...»²².

¹⁷ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 154. У тексті літопису перераховано лише одинадцять імен, далі – пропуск.

¹⁸ Там же. – С. 224.

¹⁹ *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 160–161; Прим. 215.

²⁰ Западнорусские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 17). – С. 501.

²¹ Там же. – С. 501.

²² Там же. – С. 502.

На думку В. Данилевича та М. Улащика, такого роду інформація була помилкою автора *ХБ*²³. М. Єрмалович вважає ці звістки свідомою фальсифікацією фактів на користь жемайтійської знаті, якій приписувалася в *ХБ* головна роль в утворенні держави. На думку дослідника, особливо важливим було показати підкорення Полоцька жемайтійськими князями, отож Андрія й було перетворено на сина великого князя Кейстута²⁴. Убудь-якому разі автор Євреїнівського списку вніс певні свідомі зміни до тексту «Літописця великих князів литовських». З'ясувати мотиви цих змін (вимислу) на даному етапі вивчення історії тексту хроніки Євреїнівського списку неможливо.

Такого роду вимисел є більш органічним для *ХБ*, ніж для літопису Євреїнівського списку. Автор *ХБ*, використавши як джерело літопис, близький до літопису за Євреїнівським списком, розвинув далі цю версію. Так, перераховуючи імена загиблих князів у битві на річці Ворсклі, літописець записав ім'я по-батькові Андрія Полоцького – Кейстутович: «Se imena uzbitych kniazey litowskich: kniaz Andrey połocki Kestutewich; brat jeho kniaz Dmitley branski...»²⁵.

Версія літописів Євреїнівського та *ХБ* є цілком оригінальною. Вона була використана Мацеєм Стрийковським у його «Кройніці Польській, Литовській, Жмудській та всієї Русі». Польський хроніст намагався узгодити цю інформацію з переліком синів великих князів, які були в текстах його попередників (Я. Длугоша, М. Кромера, М. Бельського). Перелік синів він запозичив у своїх «колег по цеху» (вони називали Андрія братом Ягайла, а отже – сином Ольгерда)²⁶. Але за Андрія, майбутнього князя полоцького, Стрийковський прийняв шостого сина великого князя Кейстута – Войдата²⁷. Слідом за ним цю версію виклав і О. Гваньїні в своїй «Хроніці Європейської Сарматії»²⁸.

²³ Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – С. 158; Прим. 31; Хроника Быховца. – С. 133, 135.

²⁴ Ермалович М.І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. – Мінск, 2000. – С. 204.

²⁵ Западнорусские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 17). – С. 517.

²⁶ Strykowski M. Kronika Macieja Strykowskiego niegdyś w Królewcu drukowana teraz znou z przydaniem historyi państwa Rossyiskiego przedrukowana // Zbiór dzieiopisow Polskich we czterech tomach zawarty. – Warszawa, 1766. – Т. 2. – S. 425.

²⁷ Ibidem. – S. 429.

²⁸ «Однак за порадою свого сина Вітовта так довго прикидався незнаючим (Кейстут), поки Ягайло не розпочав війну проти полоцької русі, гетьманом якої був Андрій Горбатий, син Кейстута», див.: Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. – 2-ге вид. – К., 2009. – С. 319–320. Відомий діяч православної церкви, Спиридон-Сава в своєму «Посланні», в якому звеличувалася династія московських князів та принижувалася династія Гедиміновичів, називав Андрія старшим сином Ольгерда та тверської княжни Уляни: «И роди от нея перваго сына Андрея, то Потскыи...», див.: Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских. – М.–Л., 1955. – С. 169.

Ще одну описку (для нас показову), пов'язану з Полоцьком, містить у своїй заключній частині Євреїнівський список. Під 1548 р. переписувач Євреїнівського літопису в повідомленні про смерть Сигизмунда I Старого помилково зазначив: «На самый Велик день умер корол старои Жикгимонт Казимеровичь... Пановал на корунѣ Полотцкои (отже, слід розуміти Польській. – *М.Ф.*) и Великом княжествѣ Литовском и Руском, Прусском, Жемоитцком и иных 42 лѣта»²⁹. Всі ці в цілому незначні зміни, пов'язані з історією Полоцької землі, свідчать про актуальність «полоцького питання» у відносинах між ВКЛ та Московією.

Списки другої та третьої редакцій другого зводу ВКЛ містять і реальні свідчення про боротьбу за Полоцьк між Литовською та Московською державами. Так, в Євреїнівському списку під 1534 р. читаємо: «Тое ж зимы приходила москва к Полоцку и к Витебску и от Долгинова воротилися, все повоевали, а городом ничего не учинили»³⁰. Під 1535 р. у цьому самому літописі зазначено: «Того лѣта князь Юре Семеновичь Слуцкии со всѣми людми своими и пан Николаевич Радивил, и староста жемоицкии со всею землею Жемоицкою, и пан Ян Глѣбович, воевода полотцкии, со всѣми полочаны, и воевода витепскии пан Матвѣи Воитехович Яновича с витябляны, лежали в Полотцку для бережения от Москвы *тоє украины*» (курсив наш. – *М.Ф.*)³¹. Зауважимо, що в першій половині XVI ст. військово-стратегічне становище Полоцька кардинально змінилося. Після підкорення Москвою Новгороду в 1478 р. та Пскова в 1510 р. північний кордон Полоцької землі став межувати з Великим князівством Московським.

Румянцевський список містить інформацію про взяття в 1563 р. московським військом Полоцька: «Мѣсяца февраля в 15 день, заговѣвши мясом на масленои недѣли, в понедѣльник из за великого короля полского Жикгимонта Августа, князя литовского, а за воеводы полоцкого Станислава Станиславовича Давоины, при нареченном архиепископѣ владыцѣ полоцком Арсении Шисце, изволением Отца и поспешением Сына и совершением Святаго Духа, царь и великии князь Иван Василевичь московскии взял град великии Полотеск, и воеводу полоцкого Довоину взял и з женою его с панею, и владыку Арсения, и князеи и бояр з женами и з дѣтми всѣх наголову вывел полоном, простых людей всѣх побил и в полон побрал на корень, з женами и з детми выпленил»³².

²⁹ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35.) – С. 238.

³⁰ Там же. – С. 236.

³¹ Там же. – С. 237.

³² Там же. – С. 213.

Полоцька оборона 1563 р. Західноєвропейська гравюра.

Ці звістки є складовою так званої «Хронічки» – ряду лаконічних записів про події XIV – другої половини XVI ст., яку в своїй заключній частині містять списки Ольшевський (польський переклад)³³, Археологічного товариства та Румянцевський поширеної (другої) редакції *БЛЗ*³⁴. «Хронічка» складається з коротких однотипних записів, де зазначено подію та рік, коли вона відбулася. Одна з перших звісток «Хронічки» – унікальний запис під 1307 р. про взяття Полоцька Литвою: «Litwa wzięli Poltewsk pot laty bożego narodzenia tysiącz trzysta siodmego»³⁵. Вона є особливо цінною з огляду на майже цілковиту відсутність свідчень про Полоцьку землю за другу чверть XIII – початок XIV ст. (на етапі поступової інтеграції Полоччини до складу нового державного утворення – ВКЛ)³⁶.

³³ Польський переклад її має заголовок «Wielkiego Księstwa Litewskiego Kroniczka krótko pisana». Ольшевський список є найбільш раннім (належить до 40-х років XVI ст.) серед літописів поширеної (другої) редакції *БЛЗ*, див.: *Чамярыцкі В.А.* Беларуска літаратура як помнікі літаратуры. – С. 159–160.

³⁴ *Вахевич Б.А.* Западнорусская летопись по списку Румянцевского музея // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. 1902. – Т. XXIV. – Отд. I. – С. 221–222; *Варонін В.А.* «Wielkiego Księstwa Litewskiego Kroniczka krótko pisana» // БГА. – 2004. – Т. 11. – Сш. 1–2 (20–21).

³⁵ *Летописи белорусско-литовские.* – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 192.

³⁶ *Данилевич В.Е.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. – С. 133–171; *Дворниченко А.Ю.* Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI ст.).

Як буде розглянуто нижче, оповідання про завоювання Полоцька Литвою дійшло до нас у легендарній формі. Разом з тим літописи поширеної редакції другого зводу ВКЛ поряд з легендарним сказанням містять і конкретну, вже названу, дату захоплення Полоцька Литвою – 1307 р. Польським хроністам, за винятком М. Стрийковського, дата ця невідома. Я. Длугош у своїй «Історії Польщі» наводить брєве папи Климента V, яке містить звинувачення, висунуті мешканцями Риги Ордену³⁷. У цьому документі є згадка про описані події. Проте не вказується час, коли вони відбулися. М. Стрийковський використав у своїй «Кройніці» свідчення білорусько-литовських літописів: «Nalazłem też w starych Latopiszczach Ruskich z ktorych mam kilka Exemplarzów, iż Litwa roku 1307 Połocko wzięła, ale iako u pod kim nie piesze»³⁸.

Питання це підіймалося в історіографії, але так і залишилося остаточно не розв'язаним. Думки істориків розійшлися. Певна група дослідників (спираючись на послання ризького архієпископа Фрідріха фон Пернштейна від 14 вересня 1305 р., папи Климента V від 19 червня 1310 р. та на матеріали слідства, проведеного папою Климентом) вважає, що Полоцьк близько 1305 р. потрапив у залежність від ризького архієпископа³⁹. За цією версією, невідомий литовський князь у третій чверті XIII ст. посів полоцький стіл⁴⁰. Він дуже зблизився з німцями та прийняв католицтво. Не маючи нащадків, князь заповів Полоцьку землю Ризькій архієпископії. Невдоволені політикою німців, що почали насаджувати католицтво⁴¹ та чинити утиски населенню, полочани в 1307 р. звернулися за допомогою до литовського

Основные черты социального и политического строя. – СПб., 1993; *Ермалович М.І.* Белорусская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. – Мінск, 2000; *Насевіч В.Л.* Пачаткі Велікага княства Літоўскага: падзеі і асобы. – Мінск, 1993.

³⁷ *Długosz J.* *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście.* – Kraków, 1868. – Т. 3. – Р. 64.

³⁸ *Strykowski M.* *Kronika.* – S. 335. М. Ермалович, незважаючи на заяву М. Стрийковського про те, що в його джерелах відсутні будь-які подробиці подій 1307 р., сумнівався в правдивості самої звістки та в існуванні таких літописів взагалі, див.: *Ермалович М.І.* Белорусская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. – С. 114–115.

³⁹ *Антонович В.Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // *Моя сповідь. Вибрані історичні твори.* – К., 1995. – С. 660; *Данилевич В.Е.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – С. 152–154.

⁴⁰ На думку В. Антоновича, це був Ерден (Гердень) або один з його нащадків; див.: *Антонович В.Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского. – С. 660. М. Дашкевич вважав, що Полоцьк був переданий німцям ще Товтвілом, див.: *Дашкевич Н.* Заметки по истории Литовско-русского государства. – К., 1885. – С. 35. В. Пашуто припускав, що це був якийсь князь Костянтин, можливо, син Товтвіла, див.: *Пашуто В.Т.* Образование Литовского государства. – С. 391–392.

⁴¹ У Длугоша єпископії названі: одна *Zeloviensis*, інша *Ruthenensis*, див.: *Długosz J.* *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście.* – Т. 3. – Р. 64.

князя Вітеня і разом з ним звільнили місто⁴² (свою роль у цьому відіграли запеклі суперечки між ризьким архієпископом та лівонськими лицарями).

На думку ж інших дослідників, легенда ця заснована на непорозумінні: в посланні ризького архієпископа Фрідріха фон Пернштейна від 14 вересня 1305 р. та в папському листі від 19 червня 1310 р. йшлося не про Полоцьк, а про прикордонний замок⁴³. Перетворення невеликого прикордонного пункту на Полоцьк відбулося завдячуючи прокуратору Німецького Ордену, що виправдовувався у втраті прикордонних замків.

Як слушно зазначив сучасний білоруський дослідник В. Воронін, автор «Хронічки» «запозичив» інформацію про захоплення Полоцька з польських хронік. Проте визначити з якої (яких) саме хроніки була взята ця інформація, важко: у польських хроніках такого роду повідомлення відсутні. Натомість, під 1324, 1337 та 1368 рр. у хроніках Я. Длугоша, М. Меховського та деяких інших джерелах зафіксовані напади литовців на Мазовію, об'єктом яких було місто Пултуск (у латинській транскрипції – «Polthowsko»). На думку В. Вороніна, інформація про захоплення Полоцька Литвою була наслідком неправильного прочитання автором «Хроніки» відповідних звісток його польських джерел⁴⁴, як, власне, і сама дата цієї події: різні списки літописів, що мають у своєму складі «Хронічку», містять неоднакову дату: 1307 р. (Ольшевський), 1360 р. (Румянцевський)⁴⁵.

Думки білоруського дослідника були б цілком справедливими в тому випадку, якщо б це була лише єдина в своєму роді «помилка», пов'язана

⁴² Зазначені документи по-різному освітлюють ці події. З послання архієпископа виходить, що німецькі лицарі продали Полоцьк литовцям. Згідно з іншими документами, лівонські лицарі поступилися за 300 марок близько 1305 р. Дінабургом (що полегшило згодом Вітеню завоювання Полоцька), див.: LECUB. – Bd. II. – № 616. – Р. 27. На звороті папського листа сказано, що лицарі пригноблювали місцеве населення, через що останні й покликали литовців на допомогу, див.: LECUB. – Bd. II. – № 630. – Р. 50; № 638. – Р. 64–65, див. також: *Бережков М.Н.* О торговле русских с Ригию в XIII и XIV веках // ЖМНП, 1877. – С. 314.

⁴³ Див.: *Хорошкевич А.Л.* Комментарий // ПГ. – Вып. 3. – С. 124–125; *Bonnel E.* Russisch-livländische Chronographie von der Mitte des IX. Jahrhundert bis zum Jahre 1410. – SPb., 1862. – S. 101; *Ермаловіч М.І.* Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. – С. 114–115; *Сагановіч Г.Н.* Інфлянцкія немцы ў Полацку ў сярэдзіне XIII і пачатку XIV ст. // БГА. – 2000. – Т. 7. – Сш. 1 (12). – С. 104–105; *Сэларт А.* Полацкі князь Канстанцін і гісторыя Інфлянтаў у трэцяй чвэрці XIII ст. // БГА. – 2004. – Т. 11. – Сш. 1–2 (20–21).

⁴⁴ «Не вельмі добра падрыхтаванаму аўтару было зусім няцяжка прыняць Пултуск за Полацк, бо назву апошняга старарускія і старабеларускія крыніцы перадаюць як «Полтескъ», «Полотескъ» і нават «Полотъско» ды «Полотеско», див.: *Воронін В.А.* «Wielkiego Księstwa Litewskiego Kroniczka krótko pisana». – С. 14–22.

⁴⁵ В. Воронін підкреслює, що «мы дакладна не можам сказаць, пад якім годам у праграфа «Хронічки» быў унесены запіс пра захоп Полацка: 1307 ці 1360. Нельга выключыць ні адзін, ні другі варыянт. Аўтар «Хронічки» мог прыняць зафіксаваную ў польскіх хроніках дату «1337» за «1307», а «1368» за «1360», див.: Там жа.

з Полоцьком. Як було зазначено вище, такого типу «помилки-описки» на тему Полоцька є взагалі характерними для літописів *БЛЗ2*. До того ж звітка про захоплення Полоцька Литвою не єдина в літописах другого зводу: легендарна частина літописів, «Хроніка Великого князівства Литовського та Жмоїтського», містить розгорнуте оповідання про захоплення Полоцька литовськими князями. А отже, автор «Хронічки» міг спиратися не лише на польські джерела, а відштовхуватися також і від цієї (офіційної) версії про завоювання Полоцька Литвою.

Як було зазначено на початку, до літописів *БЛЗ2*, крім вимислу, потрапляє й актовий матеріал (зокрема, матеріали віленської великокнязівської канцелярії). Літописи третьої редакції містять інформацію про діяльність великих вальних сеймів у ВКЛ. Євреїнівський список під 1528 р. містить інформацію про засідання великого Віленського сейму (1528–1529) (про його склад зокрема)⁴⁶. На сеймі були присутні всі пани-рада ВКЛ, князі, пани-рада землі Руської – кияни, смоленці, полочани, новгородці, вітебці та жмудь. У тексті зазначено порядок місць в раді господарській (в тій її частині, яка мала назву «передня» чи «найвища рада»), що займали пани-рада. Так, воєвода полоцький, державця переломський пан Петро Станіславович Кішка займав у раді місце в «лавиці» вище воєвод вітебського та підляського, але нижче воєводи новгородського, державці мерецького та вовковийського пана Яна Яновича Заберезинського⁴⁷. У літописі також зазначено порядок місць представників земель Великого князівства. Зокрема, полочани згадуються після киян та смоленців, але вище ніж новгородці та вітебці⁴⁸.

У літописах другого зводу згадуються імена полоцьких воєвод. В Євреїнівському літописі під 1528 р. – пан Петро Станіславович Кішка⁴⁹ (1521–1532), під 1535 р. – пан Ян Юрійович Глібович⁵⁰ (1532–1542); у Румянцевському літописі під 1563 р. згадується пан Станіслав Станіславович Довойна⁵¹ (1542–1573). У третьому, найповнішому літописному зводі ВКЛ *ХБ* також згадуються полоцькі воєводи. Автор *ХБ*, що високо підносив роль литовських магнатів та аристократів в історії ВКЛ, описує найбільш значні та героїчні моменти їхнього життя (на відміну від скупих документальних звісток списків *БЛЗ2*). Згадки про них знаходимо в

⁴⁶ Див.: Любавский М.К. Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. – М., 1900. – С. 246.

⁴⁷ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 235.

⁴⁸ Там же. – С. 236.

⁴⁹ Там же. – С. 235.

⁵⁰ Там же. – С. 235, 237.

⁵¹ Там же. – С. 213.

оригінальній частині «Хроніки» (друга половина XV – початок XVI ст.). Хроніст відзначає особливу участь у житті ВКЛ полоцьких воєвод Олехни Судимонтовича, Яна Заберезинського та Станіслава Глібовича. Так, полоцький намісник, пан Олехна Судимонтович, під час війни Польщі та Чехії входив до складу особистої охорони великого князя литовського та короля польського Казимира IV і врятував його від неминучої загибелі після поразки польського війська під Вроцлавом: «У pak Olechno Sudymontowicz, chotiaczy korola ratowaty, zaklikał na swoich towarzyszow: «Bratia miłaiia, ratuymo toho rycera»; у żołniery Irykowy uslyszali to, у korola opustyli za rycera, а mnimali korolem pana Olechna Sudymontowicza abo meży tych towarzyszey ieho, у kinulisa do nich, у wsich poranili у poymali, а korol w tot czas uiechał...»⁵².

Ян Юрійович Заберезинський входив до складу посольства, що прибуло до Москви за майбутньою дружиною великого князя Олександра, великою княжною Оленою⁵³. Станіслав Глібович входив до складу посольства до Московської держави (разом з ленчицьким воєводою паном Петром Мишковським, подільським воєводою паном Яном Бучацьким, писарем, намісником браславським Іваном Сапегою) та «у wziali peremirnie na szest let, а horody у wolosty, kotoryie pobral weliki kniaz moskowski, to wse on oderzał, у wiazni litowskiie wsi zaderżany na Moskwi»⁵⁴.

Серед зазначених полоцьких воєвод не було полочан⁵⁵. На сторінки *ХБ* вони потрапили тому, що своїм соціальним статусом (а можливо, і вчинками) відповідали історичній концепції автора *ХБ*, який високо підносив роль литовських магнатів та аристократів в історії ВКЛ, в обороні її державних інтересів. З іншого боку, полоцькі воєводи є невід’ємною частиною полоцької історії. Для Полоцька вони були зв’язком зі столичним Вільно та навколишнім світом, адже всі вони в різний час входили до складу великокнязівської ради, були членами посольств до Криму та Московської держави, виконували дипломатичні доручення великих князів литовських та королів польських.

У тексті *ХБ* також згадуються особи, які були пов’язані з Полоцьком безпосередньо або через своїх родичів, – князі Друцькі (Семен Дмитрович Друцький, Михайло Болобан, Путятичі), вітебські бояри Глібовичі (Миколай Юрійович Глібович, Станіслав Глібович); пани Монтигірдовичі (Петро Монтигірдович), що ведуть свій рід від намісника великого князя

⁵² Западнорусские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 17). – С. 547.

⁵³ Там же. – С. 553.

⁵⁴ Там же. – С. 560.

⁵⁵ Полоцькі намісники Олехна Судимонтович, Ян Заберезинський – литовські пани, Станіслав Глібович – вітебський боярин, див. про це: *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм. – С. 102, 120–122, 141, 144, 149, 176–177, 328–329, 331, 333–334, 336 та ін.

Вітовта Монтигірда, пани Немировичі, пани Саковичі (як смоленський воєвода – Андрій Сакович та Богдан Андрійович Сакович), пани Кішки (Станіслав Петрович Кішка), Довойни та Гаштовти.

Заключна частина *ХБ* містить цікаві факти з життя Полоччини кінця XV – початку XVI ст. Так, у літописі повідомляється про відвідування Полоцька великим князем литовським Олександром та його дружиною, великою княгинею Оленою, взимку 1495 р.: «У на tuiu zimu kniaź weliki Alexandro, z welikoіu kniahineіu Olenoіu y z pany iezdył u w objezd po zemli Ruskoj, y był u Smoleńsku y w Witebsku, y w Połocku, y k wesne paki wozwratysia k Wilni»⁵⁶. Достовірно відомо про три візити великого князя Олександра Казимировича до Полоцька (квітень 1497 р., вересень – перша половина 1499 р. та друга половина вересня – початок 1500 р.). З огляду на те, що хронологія *ХБ* не відрізняється достовірністю, можна припустити, що в тексті йдеться про один з перших візитів великого князя до Полоцька. Під 1499 р. (після розповіді про поразку війська московського в битві на р. Ведроші) «Хроніка» повідомляє про третій візит Олександра до Полоцька: «...kniaź weliki že Alexandro... so wsimi ludmi ide k Połocku, y w Połocku stoiał mal ne wsiu oseń, y osadyw y wkrepiw horod Połtesk y Witebsk, y Smolensk wozwratyłsia k Litwe»⁵⁷.

ХБ (на жаль, у своїй дефектній частині)⁵⁸ містить повідомлення про напад на землі ВКЛ, у тому числі й на терени Полоччини, перекопських татар на чолі з сином перекопського царя Менглі-Гірея царевичем Махмет-Гіреєм: «...y w zemli Litowskoj y w Połocku, y w Witebsku, y w Drucku mnoho zła sotworył, požoh y ropnenił mało ne wsiu zemlu...»⁵⁹.

Отже, на сторінках літописів другого та третього зводів ВКЛ зростає загальна кількість «полоцьких звісток»: 1) реальних свідчень про Полоцьк (інформація про боротьбу за Полоцькі землі між Вільно та Москвою; про полоцьких воєвод, про візити до Полоцька Олександра Казимировича; про татарські напади на терени Полоччини та ін.; 2) своєрідних «помилок-описок», пов'язаних з Полоцьком; 3) звісток, що містять свідомий вимисел/ вигадку (унікальна звістка про захоплення Полоцька «Литвою» в 1307 р. «Хронічки»; перетворення полоцького князя Андрія Ольгердовича на сина Кейстута).

⁵⁶ Западнорусские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 17). – С. 554.

⁵⁷ Там же. – С. 561.

⁵⁸ Початок цих подій є у М. Стрийковського. Польський хроніст зазначає, що літописець містить дату 1505 р., а М. Кромер, М. Меховський та інші (до неї схиляється Стрийковський) пропонують 1506 р., див. про це: *Улащик Н.Н.* Предисловие // *Хроника Биховца.* – С. 119–120.

⁵⁹ Западнорусские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 17). – С. 567.

TABLA MODERNA SARMATIE EVR SIVE HNGARIE POENIE RVSSIE PRSSIE ET VALCHIE

«Сучасна карта Польщі, Угорщини, Богемії, Німеччини, Русі, Литви» М. Беневентана (Б. Ватовського). 1507 р.

Все це було наслідком того, що «полоцьке питання» у ВКЛ, в осередді його інтелектуальної еліти, набуло особливої актуальності в зв'язку зі всезростаючим протистоянням між двома претендентами на «збирання» руських земель – Литовською та Московською державами.

Літописець ВКЛ XVI ст., зберігаючи тенденцію свого попередника, літописця XV ст., який розглядав Полоцьку землю як «свою», одну із руських земель Литовсько-Руської держави, позиціонує її як *невід'ємну частину* ВКЛ, здобуток великих князів литовських з давніх часів.

Особливого вираження такої «погляд» на історію Полоччини отримав у складовій «Хроніки Великого князівства Литовського та Жмоїтського» – «Повісті про Полоцьк».

«Повість про Полоцьк» у легендарній частині білорусько-литовських літописів

Легендарна частина білорусько-литовських літописів містить невелике сюжетне оповідання про Полоцьк⁶⁰. За легендою, син новгородського

⁶⁰ У літописі читаємо: «Собравши войска свои и поиде (Мингаило. – М.Ф.) на город Полтеск и на мужи полочане, которыи вech справовалися, яко Великии Новгород и Псков. И напервей пришли к городу их, реченому Городецъ, и мужи полочане, опольчившися полки своими, и стрѣтили их под Городцом. А великии бои и сѣчу межи собою вчинили, и поможе Бог великому князю Минкгаилу, и побил мужов полочан наголову, и город их Городецъ сожже, и город Полтеск возьметъ, и остал великим князем полоцким. И пановал || много лѣт и умре. И оставить по себе двух сынов своих, одного Шварна, а другого Кгинвила, и Шварн почне княжити на Новегородце, а Кгинвил на Полоцку. И поиметь Кгинвил дочку у великого князя тверского Бориса именем Марью, для которе жь окрился в руску вѣру, и дали ему имя тѣстя его, князя тверского, Борис. И тот Кгинвил, нареченный Борис, вчинил город на имя свое на рецѣ Березыни и назвал его Борисов. И будучи ему русином, был велми набожен и вчинил церков каменую в Полоцку Святое Софии, другую святого Спаса, девич монастырь уверх реки Полоты от града у полумили, третию церков на Белници святых Бориса и Глѣба монастырь. И пануючи ему в Полоцку был ласкав на подданных своих и дал им, подданным своим, волности и вѣчо мѣти и в звон звонити, и по тому ся справовати, яко у Великом Новѣгородѣ и Псковѣ. И тот князь Борис с тою жоною мел двое дѣтеи, сына Глѣба а дочку Парасковгию. И сам умре, а по себе на Полоцку зоставить сына своего Глѣба. А дочка Парасковгия обѣцала девитство свое заховати в целости до живота своего и пострыглася в черници у Святого Спаса в монастыри над Полотою, и мешкала там сем лѣт, Богу служечи и книги пишучи на Церков. А потом забралася до Рима, и в Риме служила Богу пилне, и мешькала || колко годов, и окрестилася, которую называють святаа Пракседыс, а по-рускии Парасковгия, которой же в Риме и костел збудовали на имя ее святое, там же ее и положили. А брат ее, князь Глѣб полоцкии, в молодых лѣтех своих, княживши немного лѣт в Полоцку, и умре, и положен бысть у Святое Софии

(новогородського) князя Ердивіла-Скирмонта Мингайло походом пішов на Полоцьк, розбив полочан та посів полоцький стіл. Після смерті Мингайла князем полоцьким став його син Гінвіл. Одружившись на дочці тверського князя, він став «русином», тобто охрестився за православним обрядом, у зв'язку з чим прийняв ім'я Борис. У Бориса були син Гліб та дочка Параскева. Гліб помер молодим, не залишивши після себе нащадків⁶¹. За літописами Румянцевським, Ольшевським та Рачинського, у Гінвіла був син Рогволод-Василь, а в того – син Гліб та дочка Параскева⁶².

Сказання про Полоцьк є однією зі вставок до легендарної частини літописів, про що, зокрема, свідчать слова, якими завершується оповідання: «И възвратимся воспак»⁶³, але вставкою, що органічно увійшла до складу цієї частини.

За своїм ідейним змістом легенда про Полоцьк абсолютно узгоджується з текстом «Хроніки Великого князівства Литовського і Жмоїтського»: «Повість про Полоцьк»⁶⁴, як і «Хроніка» загалом, стверджує права Литовської держави на землі колишньої Русі.

Напружена боротьба між Литовською та Московською державами наприкінці XV–XVI ст. за землі колишньої Русі точилася не лише шляхом військових дій та дипломатичних суперечок⁶⁵. Одним з її інструментів

в Полоцьку со отцом своим во одном гробе. А полочане потом почали за ся вечом справоватися, как у Вѣликом Новегороде и Пѣсковѣ, а пана над собою не мели. И възвратимся воспак», див.: *Летописи белорусско-литовские*. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 130 (літопис Красинського).

⁶¹ *Летописи белорусско-литовские*. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 130 (літопис Красинського), див. також: Там же. – С. 216 (літопис Євреїнівський).

⁶² Там же. – С. 147 (літопис Рачинського), С. 175 (літопис Ольшевський), С. 195 (літопис Румянцевський).

⁶³ Там же. – С. 130 (літопис Красинського); див. також: Там же. – С. 147 (літопис Рачинського), с. 175 (літопис Ольшевський), с. 195 (літопис Румянцевський).

⁶⁴ Варто зазначити, що назву «Повість про Полоцьк» вперше вжив М. Улащик. Аналізуючи легендарну частину білорусько-литовських літописів, дослідник зазначив, що «повість о Полоцке стоит как-то в стороне от всего остального сказания», див.: *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С. 163.

⁶⁵ Після захоплення у 1514 р. Смоленська Василь III розпочав боротьбу за Київ, Полоцьк та Вітебськ, див. матеріали дипломатичних відносин ВКЛ та Московського князівства – посольства короля польського та великого князя литовського Сигизмунда I Старого до великого князя Василя III з панами Яном Щитом і Богушем Боговитиновичем для переговорів через посередництво імператорського посла Сигизмунда Герберштейна щодо укладення миру: «...а которые города государя нашего отчина отъ прародителей его, Киевъ, Полтескъ, Витебскъ и иные города государя нашего отчину Жигимонтъ король держитъ за собою неправдою, и онъ бы тѣхъ городовъ государю нашему поступился...», див.: *Сборник Императорского Русского исторического общества* (далі – *РИО*). – Т. 35. – СПб., 1882. – № 85. – С. 509. «...и доставати намъ своей отчины, русскихъ городові: Киева, Полтеска, Витебска и иныхъ городовъ Русскіе земли...», див.: Там же. – С. 512.

було створення та поширення офіційних за своїм походженням творів публіцистичного характеру, що доводили велич та давнє походження власної правлячої династії та принижували династію свого супротивника⁶⁶. На теренах Московського князівства поширення легенди про походження литовських князів від «Гегиминика», який був рабом «Витенца» (васал князя Ростислава Мстиславича Смоленського), пов'язано з ім'ям православного діяча Спиридона-Сави та його «Посланням»⁶⁷. У «Посланні» родовід литовських князів протиставлявся родоводу князів руських, і обидва в своєму протиставленні служили звеличенню великокнязівської влади.

Спиридон-Сава не був автором самої легенди про походження литовських князів від конюха Гегімініка. Як відзначають дослідники, ця легенда виникла ще на початку XV ст. у Пруссії та пов'язана з діяльністю Тевтонського Ордену. В середовищі Ордену, ймовірно, після його поразки в Грюнвальдській битві, було створено цю легенду про походження Гедиміна з метою принизити династію литовських князів⁶⁸. На думку Р. Дмитрієвої, Спиридон-Сава запозичив цю легенду не прямо, а через польські хроніки. У нього ж вона отримала своє літературне оформлення.

Пізніше родовід литовських князів у версії Спиридона-Сави було відхилено урядом Івана IV. Виникла офіційна переробка «Послання», відома під назвою «Сказання про князів володимирських» (перша редакція; 1520-ті рр.)⁶⁹. Перероблена друга частина «Послання» отримала назву «Родство великих князей литовських». «Родству» було надано характер літописного оповідання. Все, що мало відношення у посланні до тверських князів як до великих, було замінено фактами, пов'язаними з діяльністю князів московських. «Сказання» дещо піднімало престиж литовських князів: Гедимін тут вже «муж храбр зело и велика разума»⁷⁰. Тим не менш, родовід литовських князів досить широко розповсюджувався на території Московської держави як у редакції «Послання» Спиридона-Сави, так і в редакції «Сказання про князів володимирських».

⁶⁶ Дув.: Chodynicki K. Ze studijów nad dziejopisarstwem Rusko-Litewskim (T. zw. Rękopis Raudański) // Ateneum Wileńskie. – R. 3. – № 10-11. – 1925/26. – S. 387–401; Byczkova M. E. Legenda o pchodzeniu wielkich książąt litewskich. Redakcje moskiewskie z końca XV i XVI wieku // Studia Źródłoznawcze. – T. 20. – 1976. – S. 183–199; Флоря Б.Н. Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 320–328; Łatyszonek O. Od rusinów do białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej. – Białystok, 2006. – С. 280–286.

⁶⁷ Дмитрієва Р.П. Сказание о князях владимирских. – М.–Л., 1955. – С. 87–88; Ульяновський В.І. Митрополит Київський Спиридон: образ крізь епоху, епоха крізь образ. – К., 2004. – С. 28–35, 333–335.

⁶⁸ Wolff J. Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł hr. Stadnickiego «Synowie Gedymina». – Kraków, 1886. – S. 41.

⁶⁹ Дмитрієва Р.П. Сказание о князях владимирских. – С. 100, 154.

⁷⁰ Там же. – С. 202.

Поряд з подібними генеалогіями на теренах Московського князівства існували й інші генеалогії правлячої литовської династії, зокрема, рід литовських князів виводився від князів полоцьких⁷¹. Такі вигадані родоводи служили свого роду ідеологічним обґрунтуванням та виправданням територіальних претензій Московської держави на землі Давньої Русі, що увійшли до складу ВКЛ. Вагомим контраргументом таким версіям були «Хроніка Великого князівства Литовського та Жмоїтського» і «Повість про Полоцьк» зокрема.

Сюжетом про Полоцьк у білорусько-литовських літописах зацікавилися історики, що вивчали соціальний та політичний устрій середньовічного міста: на основі літописних свідчень вони робили абсолютно різні висновки стосовно організації влади в Полоцьку в XII–XIV ст.⁷² Дослідники білорусько-литовського літописання у своїх роботах звертали увагу на цей літописний сюжет про Полоцьк, проте його ґрунтовний аналіз виходив поза рамки їхніх досліджень. Як було зазначено вище, М. Улащик, аналізуючи легендарну частину літописів, обмежився зауваженням, що «повість о Полоцке стоит как-то в стороне от всего остального сказания»⁷³. В. Чемерицький зазначив, що наявність у «Хроніці» звісток про полоцьку черницю, що сама переписувала книги, про князів Бориса та Гліба, повідомлення про полочан, що «вечом справовалися, яко Великии Новгород и Псков», свідчить про те, що автору були відомі деякі матеріали з історії Полоцька⁷⁴.

Сучасний дослідник Ю. Заяць висловив думку про те, що автор «Повісті про Полоцьк» використав як своє джерело втрачені полоцькі літописи⁷⁵. Основними аргументами дослідника на користь цього є:

1) збіг імен міфічних Гінвіловичів та реальних полоцьких князів Всеславичів (традиційних та хрещальних); 2) наявність оригінальних свідчень про заснування князем Борисом міста Борисова на річці Березині та Борисоглібського монастиря в Бельчицях. Безпосереднім джерелом під час описування походу князя Мингайла на Полоцьк міг бути, на його думку, або Іпатіївський літопис, або загублений полоцький⁷⁶.

⁷¹ *Летопись по Воскресенскому списку.* – (ПСРЛ. – Т. 7). – С. 253–256. Родовід, що міститься у Воскресенському літописі, використовує іншу легенду, в якій відсутні вказівки на низьке походження литовських князів.

⁷² *Тихомиров М.Н.* Древнерусские города. – СПб., 2008. – С. 267–276; *Дворниченко А.Ю.* Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). – СПб., 1993; *Рукавишников А.В.* Об организации власти в Полоцке в конце XII – середине XIII века // *Вопросы истории.* – № 3. – С. 116–123; *Флоря Б.Н.* Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка // *Отечественная история.* – 1995. – № 5. – С. 110–116.

⁷³ *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С. 163.

⁷⁴ *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 154.

⁷⁵ *Заяц Ю.А.* История белорусских земель X – первой половины XIII в. в отображении летописей и хроник Великого княжества Литовского. – С. 88–89.

⁷⁶ Дослідник підкреслює, що здобута легендарним князем перемога над полочанами біля Городця має паралелі в сюжеті про побиття війська полоцького князя

Як окремий сюжет легендарного оповідання про Полоцьк, дослідник розглядає Житіє св. Параскеви – сестри останнього Гінвіловича Гліба. Перша його частина, як зазначає Ю. Заяць, увібрала окремі елементи Житія прп. Єфросинії та її двоюрідної сестри Євпраксії. Наявність цього джерела в літописах, на думку історика, є свідченням фальсифікаторської діяльності осіб, що готували церковну унію⁷⁷.

Думка, висловлена білоруським дослідником стосовно полоцьких літописів як джерела «Повісті», є надзвичайно привабливою, проте, попри наведені ним дані, не безсумнівною. Виходить, що оповідання про Полоцьк легендарної частини другого зводу ВКЛ акумулювало в собі цілий ряд джерел, таких як Іпатіївський літопис, гіпотетичний Полоцький літопис та Житіє прп. Єфросинії Полоцької. Отже, невеличка «Повість про Полоцьк» є твором, складнішим за саму «Хроніку Великого князівства Литовського та Жмоїтського».

Одним з основних аргументів історика на користь версії про полоцькі літописи є наявність у «Повісті» оригінальної інформації про заснування князем Борисом Всеславичем міста Борисова. В давньоруських літописах м. Борисів згадується вперше під 1128 р. як прикордонний, імовірно, невеличкий пункт (згадується побіжно для визначення напрямку руху Ольговичів на місто Стрежів)⁷⁸. Інформація про діяльність легендарного князя Бориса «Повісті про Полоцьк» знаходить відповідність в «Історії Російській» В. Татищева. В «Історії» під 1102 р. повідомляється, що «Борись Всеславичь Полоцкій ходиль на Ятвягъ и побѣди ихъ, возвратясь поставиль градъ Борисовъ во свое имя и людьми населиль»⁷⁹. Наводячи звістку про похід князя Бориса Всеславича на ятвягів та заснування ним міста Борисова, В. Татищев не документує її посиланнями на своє джерело, що він, зазвичай, робить у своїй «Історії»⁸⁰.

Унікальні звістки «Історії Російської» В. Татищева є предметом наукових дискусій, що тривають вже понад два століття. У цілому до монументальної

Рогволода Борисовича в 1162 р. під Городцем князем Володарем Глібовичем (останній використовував союзні чи наймані литовські загони), див.: Заяць Ю.А. История белорусских земель. – С. 89; *Latyszonek O. Od rusinów do białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej.* – Białystok, 2006.

Пор. також: Іпатъевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 2). – Стб. 355.

⁷⁷ Заяць Ю.А. История белорусских земель. – С. 90.

⁷⁸ «Того же лѣта . посла князь . Мъстиславъ съ братьею своею . многы Кривичи . четырьми путыи... а Всеволоду . Вльговично . повелѣ ити съ своею братьею на Стрѣжевь къ [Борисовоу]...», див.: Іпатъевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 2). – Стб. 292. Див. також: Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. – Минск, 2009. – С. 77, 282.

⁷⁹ Татищев В.Н. «История Российская». – Кн. 2. – М., 1773. – С. 199.

⁸⁰ Там же.

роботи Татищева сформувалося ставлення і як до першого власне історичного твору, написаного російським дослідником, і як до унікального джерела, фактично останнього літописного зводу⁸¹. Проте склалася історіографічна традиція, яка до значної міри відмовляє «татищевським звіткам» у достовірності. Найбільш ґрунтовно критика унікальних звісток «Історії Російської» представлена в монографії О. Толочка. На думку дослідника, всі джерела, які мав у своєму розпорядженні В. Татищев та які вважаються нині втраченими, можуть бути досить добре реконструйовані та співставлені з літописами, що збереглися до нашого часу. Як стверджує О. Толочко, у В. Татищева не було жодних джерел, невідомих сучасній науці, а вся інформація, що перевищує обсяг відомих літописів з'явилася завдяки авторській активності власне Татищева⁸².

Згідно з твердженнями самого В. Татищева, він тримав у руках Полоцький та Смоленський літописи, що до нашого часу не дійшли. О. Толочко, порівнявши дві існуючі версії та численні списки «Історії Російської», помітив, що її автор весь час плутався у посиланнях на свої джерела. Так, у розділі «О последовавших Нестору летописателях» В. Татищев стверджував, що літописець Єропкина був складений у Полоцьку («в Полоцьку» при цьому виправлено з «в Києве»), а Хрущова – в Смоленську⁸³. В іншому місці зазначено, що літопис Єропкина виник на Волині, а Хрущова – у Полоцьку. Також ці літописи не були детально описані в сьомому розділі «Історії» («О списках или манускриптах»). На думку О. Толочка, таке скромне місце, що відводиться характеристиці цих літописів у сьомому розділі, відображає їхній вторинний характер в очах В. Татищева⁸⁴.

Остаточо не зрозуміло також, як саме В. Татищев користувався цими літописами. За його словами, він користувався виписками з рукописів П. Єропкина та О. Хрущова⁸⁵. Але з іншого місця «Історії Російської» виходить, ніби виписки зі свого рукопису Татищеву запропонував сам Хрущов: «Сие же точно выписано из древняго летописца у Хрущева, из которого он многие статьи здесь дополнил»⁸⁶.

⁸¹ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. – М., 1963; Он же. Татищев и летописи XII в. // История СССР. 1971. – № 12. – С. 91–109; Кузьмин А.Г. Об историко-ведческой основе «Истории Российской» В.Н. Татищева // Вопросы истории. – 1963. – № 9. – С. 214–218; Он же. Был ли Татищев историком? // Русская литература. – 1971. – № 1. – С. 53–63.

⁸² Толочко А.П. «История Российская Василия Татищева»: источники и известия. – М.–К., 2005. – С. 21.

⁸³ Татищев В.Н. История Российская. – Кн. 4. – СПб., 1784. – С. 47.

⁸⁴ Толочко А.П. «История Российская Василия Татищева». – С. 170, 179.

⁸⁵ Татищев В.Н. История Российская. – Кн. 4. – С. 261.

⁸⁶ Он же. История Российская. – Кн. 3. – М., 1774. – С. 414.

Створена О. Толочком картина відрізняється стрункістю та логічністю, і все ж таки в його монографії надзвичайно скромне місце відведене розгляду Полоцького літопису, на відміну від інших джерел «Історії Російської». Так, істориком не враховуються всі наявні (і такі різні!) «полоцькі звістки» «Історії Російської», натомість головну увагу автор приділяє розгляду біографії власників полоцького та смоленського «манускриптів» – Єропкину та Хрущову. Саме тому питання про Полоцький літопис як джерело «Історії Російської» В. Татіщева і досі залишається відкритим.

На нашу думку, згадка про заснування міста Борисова князем Борисом не може сама по собі бути аргументом на користь того, що літописець та автор «Історії» як джерело використали Полоцький літопис. Версія про заснування м. Борисова могла бути «вигадана» як білоруським книжником, так і В. Татіщевим. Подібних прикладів достатньо у легендарній частині другого і третього зводів білорусько-литовських літописів (*ХБ*)⁸⁷.

«Історія» та «Повість», сходячись у тому, що князь Борис звів одноіменне місто, по-різному подають цю інформацію. Таку важливу деталь, що полоцький князь побудував місто на річці Березині, можна було б прийняти за свідчення гіпотетичного полоцького літопису. Але така деталь (разом з інформацією «Повісті» про полоцькі храми) може бути свідченням того, що автору «Повісті» було добре відоме саме місто та його околиці.

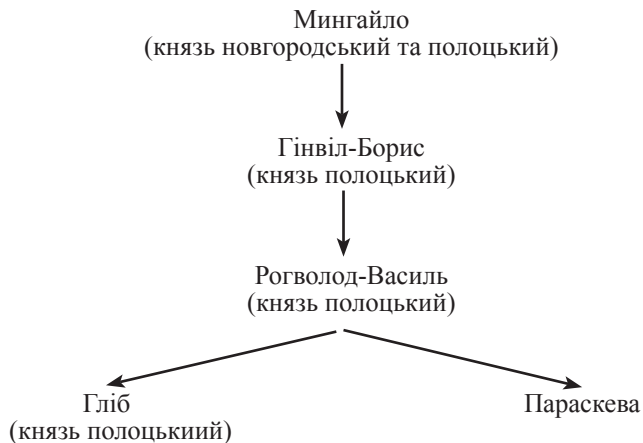
У «Повісті про Полоцьк» відсутні будь-які явні текстологічні збіги із зазначеними джерелами (з давньоруськими літописами, Житієм прп. Єфросинії, «татішевськими звістками»). Проте цього недостатньо, щоб стверджувати, що подібні джерела не були відомі літописцю. На думку сучасних учених, свідчення Галицько-Волинського літопису (який побутував лише як складова більшого Іпатіївського зводу, включно з *ПВЛ* та Київським літописним зводом XII ст.) були доволі використані укладачем легендарної частини *БЛЗ*⁸⁸.

Свідчення про Бориса Всеславича, його сина Рогволода та онука Гліба є в давньоруських зводах. Але звістки про Полоцьк у літописах нечисленні, уривчасті та, як правило, відділені одна від одної масою інших звісток. Автору «Повісті про Полоцьк» було б надзвичайно складно зібрати їх в одному невеличкому творі (якщо прийняти версію про те, що літописець як своє джерело використав літопис типу Іпатіївського).

⁸⁷ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 128–129 (літопис Красинського), с. 146 (літопис Рачинського). Див., наприклад: «A seredni syn Kunos przszol na ustie reki Newiazu... i toy wcznił horod, i nazwał ieho imenem swoim Kunosow horod» (Западноруські летописи. – (ПСРЛ. – Т. 17). – С. 475).

⁸⁸ *Чамярыцкі В.А.* Беларуска літаратура як помнікі літаратуры. – С. 153–154. Див. також: *Кириченко К.В.* Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського // УІЖ. – 2012. – № 6. – С. 111–129.

Друга редакція «Повісті» подовжує рід литовських князів ще на одну особу – на князя Рогволода Борисовича⁸⁹ (така деталь, разом з іншими, відрізняє в цілому першу редакцію «Хроніки» від другої)⁹⁰:

Саме другий варіант генеалогії прийдешніх литовських князів, який, як кальку, можна накласти на реальну генеалогію полоцьких Всеславичів, і є черговим аргументом на користь полоцького літопису як джерела «Повісті про Полоцьк». До того ж, у тексті «Повісті» з'являється дуже важлива деталь – хрещальне ім'я князя Рогволода – Василь («и што князь Борыс мѣл с тою жоною сына Рогволода, нареченого Василя»)⁹¹. Залишається незрозумілим, чому такий варіант відразу не було включено до тексту «Повісті про Полоцьк».

На нашу думку, джерелом цієї інформації необов'язково могли бути пам'ятки наративні. Пам'ять про князя Бориса Всеславича, якому полочани зобов'язані були своїми вольностями, його сина Рогволода та їхніх нащадків століттями зберігалася на теренах Полоччини. До того ж, імена

⁸⁹ Див.: *Летописи белорусско-литовские*. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 147 (літопис Рачинського), с. 175 (літопис Ольшевський), с. 195 (літопис Румянцевський). «И што князь Борис с тою женою имѣл сына Рогволода (у літописі Рачинського – Рогволода), названого Василем. И по нем начне княжити сын его Василей в Полоцку, а сам умре. И князь Василей, княжачи на Полацку, имѣл сына Глѣба а дочку Парасковью» (літопис Румянцевський).

⁹⁰ Згідно з *ХБ*, «Кройнікою» М. Стрийковського та «Хронікою Литовською та Жмоґтською», християнське ім'я Гінвіла було не Борис, а Георгій. Див.: *Западнорусские летописи*. – (ПСРЛ. – Т. 17). – С. 479 («А роумет Гинвіл дочку у великоho князiа twersкого w Borka, imenem Maryiu, dla kotoroie z ochrystylsia w ruskuu wiru, y dali imia jemu Jurij»).

⁹¹ *Летописи белорусско-литовские*. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 175 (літопис Ольшевський), с. 195 (літопис Румянцевський).

цих полоцьких князів (як мирські, так і хрещальні) були увічнінені на великих валунах, що знаходилися в стародавніх межах Полоцької землі – шести так званих «Борисових каменях» та одному «Рогволодовому камені»⁹².

2-й Борисів камінь

В історіографії по-різному вирішувалося питання стосовно призначення цих валунів з великими урочистими написами. Їх розглядали як надгробок полоцькому князю (Д. Рішардот)⁹³, як прикордонні знаки князівства (Є. Канкрін)⁹⁴, як сакральні об'єкти (Є. Канкрін, О. Сапунов, Л. Алексеев, Б. Рыбаков)⁹⁵. Є. Канкрін найпершим висловив припущення, що камінь з ім'ям

⁹² Таранович В.П. К вопросу о древних лапидарных памятниках с историческими надписями на территории Белорусской ССР // СА. – Т. 8. – 1946. – С. 249–260. Три Борисові камені мали написи: «Г(оспод)и помози рабу своему Борису». Рогволодів камінь містив напис: «Въ лѣ[то] 6679 (1171) м(ѣса) мая въ 7 д(е)нь доспень кр(ест)ъ сии. Г(оспод)и помози [р]абу своему Василию в кр(е)щениі іменемъ Рогволоду с(ы)ну Борисову», див.: Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. // Свод археологических источников. – Вып. Е1-44. – С. 26–27, 33.

⁹³ Алексеев Л.В., Богданов В.П. Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. – С. 48.

⁹⁴ Є. Канкрін висував кілька версій щодо призначення цих каменів (з послання М. Румянцеву від 24 жовтня 1818 р.): «все они служили одним знаком или владения, или памяти для истребления языческого суеверия, которое могло обратиться иногда на сии камни в воде, при проходе судов и рыболовстве». Послання опубліковане в уривках О. Сапуновим, див.: Сапунов А.П. Двинские или Борисовы камни. – Витебск, 1890; Алексеев Л.В., Богданов В.П. Западные земли домонгольской Руси. – С. 49–55.

⁹⁵ Сапунов А.П. Двинские или Борисовы камни. – Витебск, 1890; Алексеев Л.В. Археологические памятники эпохи железа в среднем течении Западной Двины // Труды Прибалтийской экспедиции. – Т. 1. – М., 1959. – С. 300; Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. – С. 26–27; Он же. Календарь IV в. из земли полян // СА. – 1962. – № 4. – С. 82.

Рогволода Борисовича був присвячений Борису та Глібу саме тому, що «отец Рогволода назывался Борисом, а сын – Глебом. Сие подтверждается и тем, что... прежде с самих отдаленных времен в день сих угодников ежегодно отправлялось на камне сем молебствие»⁹⁶. За спостереженнями О. Сапунова, камені були пов'язані з давнім аграрним святом перших яркових сходів, до якого ще в XII ст. віднесли день святих Бориса та Гліба (2 травня)⁹⁷. Цю думку розвинув Б. Рыбаков, який прийшов до висновку, що написи на каменях та хрести з Голгофою символізували перетворення язичницьких олтарів (якими вони були за часів Всеслава Чародія) на християнські та були зроблені під час страшного голоду, в дні борисоглібських аграрних свят («Борисові камені»)⁹⁸. Про безпосередній зв'язок імені полоцького князя Бориса з аграрними обрядами та культом Бориса і Гліба, на думку дослідника, також свідчить випинання імені цього князя на найвиднішому місці біля хреста («Рогволодів камінь»). А також те, що, незважаючи на ім'я самого замовника напису (Василь), хрест мав назву Борисоглібський, і над ним було збудовано каплицю на честь свв. Бориса та Гліба⁹⁹.

Рогволодів камінь

«Борисові камені» були відомі польському хроністу М. Стрийковському. Він у своїй «Кройніці» використав інформацію про камінь та напис на ньому як аргумент на користь князювання у Полоцьку Бориса Гінвіловича (слідом за білорусько-литовськими літописами Стрийковський вважав, що написи належали не Борису Всеславичу, а Борису Гінвіловичу)¹⁰⁰. Один з цих каменів Стрийковський оглянув сам, проте напис повідомив так, як йому сповістив «якийсь купець із м. Дісни». Саме таким чином польський хроніст XVI ст. за допомогою давніх пам'яток намагався пояснити «темні» моменти історії Полоцької землі.

⁹⁶ Алексеев Л.В., Богданов В.П. Западные земли домонгольской Руси. – С. 54.

⁹⁷ Сапунов А.П. Двинские или Борисовы камни. – Витебск, 1890.

⁹⁸ Ім'я Бориса, пов'язане з весняним аграрним молінням про врожай, нібито повинно було спокутувати гріхи полочан та забезпечити їм майбутній врожай, див.: Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. – С. 27.

⁹⁹ Там же. – С. 33.

¹⁰⁰ Strykowski M. Kronika. – S. 241. М. Стрийковський намагався пояснити його призначення. Він вважав, що полоцький князь вибив напис «Вспомози Господи раба своего Бориса сына Гинвила» на камені, що лежав у гирлі річки Двіни, в пам'ять про безперешкодну доставку матеріалу для побудови церкви свв. Бориса та Гліба в 1217 р. Див. також: Семеновский А.М. Белорусские древности. – СПб., 1890. – С. 92.

Отже, пам'ять про полоцьких князів Бориса (Рогволода) Всеславича та Рогволода (Василя) Борисовича серед полочан зберігалася і завдяки існуванню на теренах Полоччини цих матеріальних пам'яток.

З ім'ям полоцького князя (Бориса Всеславича) історична традиція пов'язувала і створення першої полоцької «конституції» – «ряду» між князем та полочанами, сліди якого дослідники виявляють в тексті привілею короля Сигизмунда I Старого Полоцькій землі 1511 р.¹⁰¹ На думку Б. Флорі, легенда не випадково пов'язувала полоцький Софійський собор та Спасо-Єфросиніївський монастир з ім'ям князя Бориса. Собор Святої Софії та жіночий монастир ще в першій половині – середині XVI ст. перебували під колективним патронатом Полоцької землі, що мала право призначати старост – «опікунів» для нагляду за станом їхнього майна. Встановлення такого патронату, на думку дослідника, могло пов'язуватися з відповідним пожалуванням князя Бориса¹⁰². Орієнтацією полоцької історичної традиції на особу князя Бориса Всеславича, зазначає Б. Флоря, необхідно пояснювати і збереження в історичній пам'яті суспільства Полоччини свідчень про його нащадків¹⁰³.

Проте, як було зазначено, в першому варіанті «Повісті про Полоцьк» не згадується князь Рогволод-Василь. Якщо автор «Повісті» дійсно користувався полоцьким літописом, тоді незрозумілою є відсутність інформації про нього в початковому варіанті легенди (як і поява свідчень про нього у другому). Поява імені Рогволода в другій редакції «Повісті» (поширену редакцію другого зводу дослідники датують 40-ми роками XVI ст.)¹⁰⁴ могла бути відповіддю на поширені на теренах Московської держави генеалогії литовських князів, рід яких виводився саме від князів полоцьких. Існувало декілька версій подібних генеалогій. В одній з найбільш ранніх («Родство великих князем Литовских») рід литовських князів виводився від сина Володимира Святого Ізяслава: «У великаго князя Володимира Святославича другої сынъ Изяславъ, у Изяслава сынъ Брячиславъ, у Брячислава сынъ Всеславъ, у Всеслава сынъ Борисъ, у Бориса сынъ Рагволодъ, у Рагволода сынъ Ростиславъ, у Ростислава сынъ Давиль, у Давила сынъ Видъ, егоже люди Вольком звали, у Вида сынъ Троень, у Троена сынъ Видень, у Витеня сынъ Гедиманъ, у Гедимана 7 сынъвъ...»¹⁰⁵ (далі слідував текст «Літописця великих князів литовських»).

¹⁰¹ Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – К., 1889; Якубовский И.В. Земские привилеи Великого княжества Литовского. – С. 276–278; Пичета В.И. Полоцкая земля в начале XVI в. // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. – С. 213–263; Макараў М.Д. Полацкі і Вітецэбскі земскія прывілеі. – С. 5–32.

¹⁰² Флоря Б.Н. Историческая традиция об общественном строе средневекового. – С. 110–116.

¹⁰³ Там же. – С. 114.

¹⁰⁴ Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 159–160.

¹⁰⁵ Западнорусские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 17). – С. 573.

Інший варіант цієї легенди («Начало государем Литовскихъ») містить загальноруський звід XVI ст. Воскресенський літопис: «В лѣто 6637. Прииде на Полотцкие князи на Рогволодовичи князь великий Мстиславъ Володімеровичъ Манамашъ и Полотецькъ взялъ, а Рогволодовичи забежали в Царьградъ. Литва в ту пору дань дааше княземъ Полотцкимъ, а владома своїми гедманы, а города Літовские тогда, іже суть ныне за кралемъ, обладаны князями Киевскими, іные Смоленскими, іные Полотцкими. І оттоле Вільна приложися дань даяти королю Угорскому за страхованье великого князя Мстислава Володімеровича, і Вильняне взяша собѣ іс Царяграда князя Полотцкого Ростислава Рогволодовича дѣтеи: Давила князя да брата его Мовколда князя. І тои на Вильне первыи князь Давиль, братъ Мовколдовъ большой, а дѣти его: Видъ, егоже люди Волкомъ звали, да Ердень князь... А у Мовколда князя сынъ Миндовгъ. У Миндовга князя дѣти: Вышлегъ да Домантъ... И по великомъ князе Миндовге седе на великому княженіи Литовскомъ Давиловъ сынъ Видъ... А по немъ седѣ... Видовъ сынъ Проидень... А потомъ седѣ... Проиденевъ сынъ Вітень... А Витеневъ сынъ Гедіманъ князь великий...»¹⁰⁶.

Полоччина називається «Рогволодовщиною і в «Посланні» Спиридона-Сави»: «Строи (великий князь тверський Олександр Михайлович. – М.Ф.) Луки Велие, и Видбеск, и Ротвогодовщину, и иныя многиа пожженыя грады имеи опустевшая тамо, даже и до самага Києва»¹⁰⁷.

Таким чином, у генеалогіях литовських князів, що були поширені на території Московії та широко застосовувалися в її політичній практиці, Полоцька земля завжди була пов'язана з князем Рогволодом та його нащадками. Ця традиція сягає давніх часів. Саме тому продовження родоводу литовських князів Гінвіловичів у «Повісті про Полоцьк» на Рогволода-Василя повинно було стати важливим контраргументом подібним версіям.

Генеалогія початкового варіанту «Повісті» має наступний вигляд: Гінвіл-Борис і його діти Гліб та Параскева. Оповідання про княжну, що постриглася в «черниці у Святого Спаса в монастири над Полотою», де вона «мешкала... книги пишучи на церков», безперечно, має на

¹⁰⁶ Летопись по Воскресенскому списку. – (ПСРЛ. – Т. 7). – С. 253–256; Западнорусские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 17). – С. 593–600. Р. Дмитрієва пов'язує останній варіант легенди з політичними поглядами Олени Глинської, див.: *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. – С. 167. Ця легендарна версія спирається на цілком реальні події, що описуються в давньоруських зводах: заслання полоцьких князів до Візантії у 1128 (1129) р.: «... поточи Мстиславъ князь Полотъскыѣ Прѣюгороду . с женами и с дѣтьми» (Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 301); «оу се же лѣто поточи Мъстиславъ . Полотъскый кнѣзь, съ женами и с дѣтми . въ Грѣкы . еже преступиша хрестъное человање...» (Ипатьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 2). – Стб. 293).

¹⁰⁷ *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. – С. 167.

увазі полоцьку княжну Єфросинію († 1173 р.), доньку вітебського князя Святослава Всеславича, онуку Всеслава Брячиславича, вшанування пам'яті якої на теренах Полоччини розпочалося ще в домонгольські часи.

Прп. Єфросинія Полоцька. Фресковий розпис Спасо-Преображенської церкви.

У «Повісті про Полоцьк» вона, проте, названа іншим ім'ям – Параскева. Тут повідомляється про її від'їзд до Риму та поховання її в цьому місті. Згідно з Житієм, Єфросинія померла під час паломництва до Єрусалима та була похована поблизу нього в монастирі прп. Феодосія Великого, біля паперті церкви Пресвятої Богородиці¹⁰⁸. На думку О. Сапунова, поява такої легенди стала наслідком того, що Єфросинія була помилково ототожнена

¹⁰⁸ Текст Житія див.: Памятники старинной русской литературы / изд. Г. Кушелевым-Безбородко. – Т. 4. – СПб., 1862. – С. 172–179; *Дубровский М.* Житие преподобной Евфросинии Полоцкой. – Полоцк, 1877; Книга Степенная царского родословия. – (ПСРЛ. – Т. 21). – Ч. 2. – СПб., 1913. – С. 206–220; Житие преподобной Евфросинии Игуменьи Полоцкой, изложенные по Руководству Четьихъ-Миней св. Димитрия Ростовского. – СПб., 1992; Житие преподобной Евфросинии, игумени Полоцкой. Перенесение мощей. Современные чудеса. – Минск, 1998. Див. також: *Сапунов А.П.* Житие преподобной Евфросинии, княжны Полоцкой (по трем редакциям). – Витебск, 1888; *Мельников А.А.* Путь непечален: исторические свидетельства о святости Белой Руси. – Минск, 1992; *Архиепископ Антоний (Мельников).* Преподобная Евфросиния Полоцкая // Богословские труды. – Сборник девятый. – М., 1972. – С. 5–15; *Воронова Е.М.* Житие Евфросинии Полоцкой // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV в. – Л., 1987. – С. 147–148; *Chomik P.* Święta Eufrozyna Połocka i początki monastycyzmu na ziemiach białoruskich // ВЗН. – 2010. – №. 33. – С. 5–16.

зі своєю двоюрідною сестрою Євпраксією. А остання, вочевидь, з ранньохристиянською мученицею Праксидою (II ст.), яка дійсно була похована в Римі, де на її честь було побудовано храм¹⁰⁹. Виникнення легенди дослідники пов'язують з католицькою громадою Полоцька, що утворилася після заснування в ньому кляштору бернардинів¹¹⁰. У 1498 р. великий князь литовський Олександр оселив у Полоцьку католицьких монахів ордену бернардинів та відвів їм у Заполотті місце під монастир. Поселення бернардинів, у свою чергу, поєднують зі спробами Олександра провести церковну унію¹¹¹.

Логічно припустити (зауважуючи і відсутність прямої текстологічної відповідності), що автор «Повісті» як своє джерело використав не Житіє прп. Єфросинії Полоцької, а вже готову легенду про св. Параскеву.

Як вірно відзначали дослідники, весь текст легендарної частини вирізняється байдужістю до релігійних питань¹¹². Легенда не засуджує язичницькі звичаї литовців, не реагує на те, що в православному Новгородку століттями сидять князі-язичники. Така індиферентність уповні узгоджується з ситуацією у ВКЛ першої половини XVI ст. З огляду на це, текст «Повісті про Полоцьк» іде в розріз із текстом усієї «Хроніки». Серед усіх нащадків Палемона лише Гінвіл, який осів у Полоцьку, став «русином». І цей факт особливо підкреслюється автором «Повісті»: «И поиметь Кгинвил дочку у великого князя тверського Бориса именем Марью, для которое жь окрился в руску вѣру, и дали ему имя тестя его, князя тверського, Борис... И будучи ему русином, был вельми набожен и вчинил церков каменную в Полоцку Святое Софии, другую Святого Спаса, девич монастырь уверх реки Полоты от града у полумили, третью церков на Бельници святых Бориса и Глѣба монастырь»¹¹³.

¹⁰⁹ Сапунов А.П. Католическая легенда о Параскеве, княжне Полоцкой. – Витебск, 1888; *Он же*. Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX века. – Витебск, 1889.

¹¹⁰ Див.: Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. – С. 244–246; Флоря Б.Н. Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка. – С. 110–116; Воронин В.А. Храмовое и монастырское строительство в XIII–XVI вв. // Полоцк. Древнейшие города Беларуси. – С. 441.

¹¹¹ Цей крок Олександр закріпив відповідним привілеєм у 1504 р., див.: Kodeks dyplomatyczny katedy i diecezji Wilenskiej / Wyd. Fijałek J., Semkowicz W. – Т. I. 1387–1501. – Kraków, 1948. – № 460. – С. 537–538; ПГ. – Вып. 2. – М., 1978. – № 248–249. Монастир діяв у Полоцьку до 1563 р., коли місто було захоплено військами Івана Грозного; всі шестеро монахів були вбиті татарами, що служили в московському війську, див.: Strykowski M. Kronika. – С. 413–414. Залишки дерев'яного фундаменту цього монастиря були відкриті Д. Дуком під час археологічних розкопок 2010 та 2011 рр., див.: Воронин В.А. Храмовое и монастырское строительство в XIII–XVI вв. – С. 441.

¹¹² Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С. 162–163.

¹¹³ Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 130 (літопис Красинського), с. 147 (літопис Рачинського), 175 (літопис Ольшевський), с. 195 (літопис Румянцевський), с. 216 (літопис Єврейнівський).

Про Гліба сказано, що він «в молодых лѣтах своих, княживши немного лѣт в Полоцку, и умре, и положен бысть у Святое Софии в Полоцку со отцом своим во одном гробе»¹¹⁴. Якщо за князем Гінвілом-Борисом стоїть реальний полоцький князь Борис Всеславич, то за князем Глібом дослідники (беручи, насамперед, другу редакцію «Повісті») вбачають його онука, сина Рогволода Борисовича¹¹⁵.

На нашу думку, автор «Повісті» за легендарними князями вбачав не лише реальних персонажів полоцької історії, пам'ять про яких зберігалася серед населення Полоччини. На вигаданих персонажів автор переніс і деякі риси святих Бориса і Гліба, культ яких існував на теренах Полоччини (набожність Бориса, юність Гліба, поховання останнього «у Полоцку у святое Софїи со отцем своим у-в одном гробе»)¹¹⁶. Недаремно в «Повісті про Полоцьк» є згадка про Борисоглібську церкву Бельчицького монастиря («церков на Белници святых Бориса и Глѣба манастырь»).

Отже, автор «Повісті», ймовірно, католик за віровизнанням, акумулював у своєму творі інформацію про святих, що вшановувалися на теренах Полоччини. Також, як було вже зазначено, він відобразив історичну традицію про князя Бориса, що «дал им, подданым своим, волности и вѣчо мѣти и в звон звонити, и по тому ся справовати, яко у Великом Новѣгороде и Пѣсковѣ...»¹¹⁷ та за часів якого було зведено більшість полоцьких храмів¹¹⁸.

Автор «Повісті» непогано знав Полоцьк та його околиці. У цілому він правильно називає полоцькі храми і монастирі та зазначає їхнє місце розташування: «другую Святого Спаса, девич монастир уверх реки Полоты от града у полумили, третю церков на Белници святых Бориса и Глѣба манастырь»¹¹⁹.

¹¹⁴ Там же.

¹¹⁵ Про Гліба є згадки в літописах під 1180 р., де він титулюється князем дружським і виступає як союзник смоленського князя Давида Ростиславича, див.: *Ипатьевская летопись*. – (ПСРЛ. – Т. 2). – Стб. 620.

¹¹⁶ *Серебрянский Н.* Древнерусские княжеские жития // *ЧОИДР*. – Кн. 3. – М., 1915. – С. 83; *Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им* / [подгот. к печ Д.И. Абрамович]. – Пг., 1916; *Шахматов А.А.* Разыскания о русских летописях. – С. 29–76; *Ужанков А.Н.* Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI–XIII вв. – М., 2009. – С. 97–199.

¹¹⁷ *Летописи белорусско-литовские*. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 130 (літопис Красинського).

¹¹⁸ За тверським князем Борисом «Повісті» також стоїть реальна особа – великий князь тверський Борис Олександрович († у 1461 р.), його дочка Марія в дійсності була першою дружиною Івана III («Того же лѣта (6960 р.) князь великій Борисъ Александровичъ выдалъ свою дщерь княжну Марию на Москву за князя великого Ивана Василевича», див.: *Рогожский летописец. Тверской сборник*. – (ПСРЛ. – Т. 15). – С. 495).

¹¹⁹ *Летописи белорусско-литовские*. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 130 (літопис Красинського).

У «Повісті» знайшли своє відображення й особливості внутрішнього життя Полоцької землі. Тема полоцького віча та полоцьких вольностей лейтмотивом проходить через усю «Повість». Автор сказання міг бути особисто знайомий з полоцькими порядками (йому могли бути відомі й тексти великокнязівських привілеїв Полоцькій землі)¹²⁰.

У тексті тричі вживається зворот «мужи полочане». Такий термін є характерним для ранніх полоцьких грамот (кінець XIV – середина XV ст.). Вперше він зустрічається в грамоті полоцького намісника та полочан до ризьких ратманів від [1396 р.]: «От наместника от полочького от Монтигирда і ото всехъ мужъ от полочанъ князя великого Вытовътовымъ повеленьемъ къ ратманамъ»¹²¹. Можливо, літописець мав доступ до полоцького міського архіву або до канцелярії міста.

У «Повісті про Полоцьк» полоцькі порядки двічі порівнюються з новгородськими та псковськими: «И пануючи ему (Борису-Гінвілу. – М.Ф.) был ласкав на подданных своих и дал им, подданным своим, волности и вѣчо мѣти и в звон звонити, и по тому ся справовати, яко у Великом Новѣгороде и Пѣсковѣ». «А полочане потом почали за ся вечом справоватися, как у Вѣликом Новегороде и Пѣсковѣ, а пана над собою не мели»¹²². Такі паралелі сягають давніх часів. «Новгородци бо изначала, и Смолняне, и Кыяне, и Полочане и вся власти, яко на думу, на веча сходятся, на что старѣишии сдумаютъ, на томъ же пригороди стануть», – читаємо у *Лавр* під 1176 р.¹²³.

Але подібне порівняння Полоцька з Новгородом та Псковом, видається, не лише було даниною традиції. Це була, насамперед, спроба продемонструвати рівнозначність цих міст стосовно давніх місцевих традицій та прав, оскільки наприкінці XV ст. відносини між представниками місцевої влади Полоцька та Новгорода були далеко неоднозначними.

У нашому розпорядженні є послання полоцького намісника Яна Юрійовича Заберезинського (1487–1496 рр.) до новгородського намісника Якова Захарійовича Кошкіна-Захар’їна від 14 липня 1492 р. Ще на початку 90-х років XV ст. «люди» Заберезинського («пана Яновы люди Яманъ, да Посывия, да Станко Волосатой, да Голяшъ съ товарищи») брали активну

¹²⁰ Порівняймо текст «Повісті» («и дал им, подданным своим, волности и вѣчо мѣти и в звон звонити, и по тому ся справовати яко у Великом Новѣгороде и Пѣскове») з текстом привілею Полоцькій землі 1511 р.: «Привилеи бояром, мешчаном и всеи земли Полоцкой на права и вольности их вод луг привилеев великих князем Витовта, Жигимонта и Скиригайла», див.: ПГ. – Вып. 2. – № 323. – С. 85–92.

¹²¹ ПГ. – Вып. 1. – № 17. – С. 64–65.

¹²² Летописи белорусско-литовские. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 130 (літопис Красинського), с. 147 (літопис Рачинського), с. 175 (літопис Ольшевського), с. 195 (літопис Румянцевський), с. 216 (літопис Єврейнівський).

¹²³ Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – Стб. 377–378.

участь у порубіжних наїздах на Новгородські волості¹²⁴. Це не завадило Яну Заберезинському в 1492 р. виступити ініціатором переговорів з московським воєводою князем Іваном Юрійовичем Патрикеевим та новгородським намісником Яковом Захарійовичем з приводу одруження великого князя литовського Олександра Казимировича з Оленою Іванівною та укладення миру між ВКЛ та Московською державою.

У посланні Заберезинського до новгородського намісника звертають на себе увагу такі моменти. У грамоті до Новгорода, на відміну від його ж послань до Риги, на першому місці стоїть інскрипція (позначення адресата)¹²⁵, в грамотах до Риги – інтитуляція¹²⁶. Ян Заберезинський у своїй грамоті до Новгорода не називає себе маршалком¹²⁷, на відміну від послань до Риги. У грамоті до ризьких ратманів Ян Юрійович вживає традиційний термін, що свідчить про рівноправ'я сторін, – «поклон». Тоді як у посланні до новгородського намісника він вживає термін «челобитье»: «Сю грамоту прислалъ въ Новгородъ къ Якову Захарьичю панъ Янъ Заберезкой. Господину и дяди моему милому, пану Якову Захарьиничю, воєводѣ Великого Новагорода, отъ Яна Юрьевича, пана троцкого, намѣстника полотского, челобитье»¹²⁸; (порівняймо: «От Яна Юрьевича, маршалка короля его милости, намѣстника полоцкого, приятелем и соседом нашим милым паном бурмистром и ратманом и рядцом мѣста Рижьского поклон с приетельством»)¹²⁹.

Певне, «челобитье» було до якоїсь міри новиною у відносинах полоцького та новгородського намісників¹³⁰. Недаремно Яків Захарійович запитував Івана III, що йому варто писати у своїй відповіді – «челобитье» чи «поклон»¹³¹.

Подібний протокол (і салютацію «челобитье» зокрема) містить грамота Яна Заберезинського до московського воєводи Івана Юрійовича Патрикеева¹³², тоді як у відповіді І. Патрикеева Я. Заберезинському взагалі відсутня будь-яка салютація: «Пану троцкому и намѣстнику полоцкому Яну Юрьевичу, приятелю нашему, отъ князя Ивана Юрьевича, наивышшаго воєводи государя нашего. Ради есмя слышевъ о здравіи вашей милости, приятеля нашего...»¹³³.

¹²⁴ РИО. – Т. 35. – СПб., 1882. – № 16. – С. 64–65.

¹²⁵ Там же. – № 17. – С. 68.

¹²⁶ ПГ. – Вып. 2. – № 197–200. – С. 115–122.

¹²⁷ РИО. – Т. 35. – № 17. – С. 68.

¹²⁸ Там же.

¹²⁹ ПГ. – Вып. 2. – № 197–200. – С. 115–122.

¹³⁰ На думку К. Базилевича, це була форма звернення васала до свого сюзерена, див.: *Базилевич К.В.* Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века. – М., 1952. – С. 275.

¹³¹ РИО. – Т. 35. – № 20. – С. 85. Відповідь Івана III: «Да что есми тебе в записи писалъ, приказати тебе отъ себя къ Яну челобитье, и ты бы приказаль къ нему челобитье ли, поклонъ ли, потому какъ еси напередъ того къ нему приказываль», див.: Там же. – С. 86.

¹³² Там же. – № 17. – С. 71–72, 79–80.

¹³³ Там же. – № 17. – С. 78–79.

А. Хорошкевич, автор останнього критичного видання полоцьких грамот XIII – початку XVI ст., обережно припускає, що все це може свідчити про те, що полоцький намісник та троцький каштелян вважав себе рангом нижче за намісника Великого Новгороду та намагався здобути його прихильність. Ризьких ратманів він вважав рангом нижче за себе, тому і вважав за можливе починати свої послання до Риги з інтитуляції¹³⁴.

Можливий й інший варіант пояснення зазначених особливостей протоколів послань до Новгороду та Москви. Вірчі грамоти Яна Заберезинського до новгородського намісника та московського воеводи, на відміну від його послань до ризького магістрату, були написані з використанням різних зразків формулярів намісницьких послань. Зокрема, протягом незначного періоду (початок 80-х років XV ст.) у протоколі полоцьких послань до ризького магістрату як салютація зустрічається і «поклон» («поклон приятѣльскыи и по вся часы вѣрная приязнь»)¹³⁵, і «челобитье» («чолобитье и вѣставичная по вся часы промѣжь нами и з вашѣю милостью сердечная приязнь»)¹³⁶.

І все ж таки означені версії є цілком умоглядними: взаємовідносини Полоцька та Новгороду, й окреслений епізод зокрема, потребують більш ретельного розгляду та аналізу (та в значно ширшому контексті). Так чи інакше, є очевидним, що новгородсько-псковські паралелі були обрані автором «Повісті» не випадково, а з цілком конкретною метою – підкреслити рівнозначність Полоцька та Новгороду і Пскова, подібність суспільно-політичного устрою цих міст.

Спробуємо тепер змалювати портрет автора «Повісті». Отже, літописець був добре знайомий з Полоцьком та його передмістям. Йому були відомі особливості внутрішнього життя Полоцької землі та її традиції. Можливо, автор «Повісті» мав доступ або певне відношення до міської чи намісницької канцелярії¹³⁷, адже в тексті «Повісті» відобразилася специфічна термінологія, характерна для полоцьких послань¹³⁸. Немає

¹³⁴ Хорошкевич А.Л. Комментарии // ПГ. – М., 1982. – Вып. 4. – С. 114.

¹³⁵ ПГ. – Вып. 2. – № 190. – С. 105–106.

¹³⁶ Там же. – № 192. – С. 107–108.

¹³⁷ Груша А.І. Документи як сродок письмової комунікації паміж палачанами і рыжанами ў канцы XIV–XVI стст. // Беларускае Падзвінне: зб. навук. прац міжнар. навук. канф., прысвеч. 160-годдзю з дня нараджэння А.П. Сапунова. – Полацк, 21–23 крас. 2011 г.: у 2 ч. – Наваполацк, 2011. – Ч. 2. – С. 50–53.

¹³⁸ Ще однією особливістю, що відрізняла полочанина від не полочанина («свого» від «чужого»), було найменування головного патрона міста – св. Софії «святим Софеем» (власне ім'я чоловічого роду). Це зафіксовано ранніми полоцькими актами; у жіночому роді найменування св. Софії було також на полоцькій міській печатці, див.: ПГ. – Вып. 1. – № 35. – С. 96; Вып. 2. – № 158. – С. 52. У чоловічому роді вживалося це слово у XVI ст.,

сумніву, що літописець був литвином за походженням, католиком за віровизнанням (з огляду на те, під яким кутом зору подається інформація про життя та діяльність шанованих у Полоцькій землі святих).

За фінальними словами «Повісті» – «а полочане потом почали за ся вечом справоватися, как у Вѣликом Новегороде и Пѣсковѣ, а пана над собою не мели» (курсив наш. – *М.Ф.*) – можна побачити натяк на відносини між полочанами та полоцькими намісниками. Великого князя в Полоцьку величали «осподарь», намісника називали «паном» та «господином». Можливо, і сам автор «Повісті» мав відношення до місцевої влади Полоцька.

Внутрішнє життя Полоччини, на відміну від життя «земель далеких» – Київської та Волинської, було більш відкритим для столичного Вільна. Саме тому особливості полоцького життя, його своєрідні порядки були добре відомі в колі литовських магнатів та аристократів. З іншого боку, полоцькі воєводи (а серед них майже не було власне полочан) часто бували в Москві у складі посольства королів польських та великих князів литовських і тому були добре обізнані з намірами Московського князівства. Відносини між Москвою та Вільно, ситуація на литовсько-московському кордоні були добре відомі авторам/замовникам «Повісті про Полоцьк».

Дослідники білорусько-литовського літописання розходяться у визначенні ініціаторів/замовників створення «Хроніки». Серед них можна виділити тих, хто вважає, що ініціаторами були литовські аристократи Гольшанські¹³⁹, та тих, хто робить ставку на литовських магнатів Гаштовтів (Гоштовтів, Гаштольдів)¹⁴⁰. Кожна група дослідників підкріплює свою думку рядом зважених аргументів. Ми ж додамо ще один аргумент на користь версії про авторство панів Гаштовтів.

Розвиваючи версію про Гаштовтів як ініціаторів створення легенди, М. Улащик наголошує на зв'язку представників роду Гаштовтів з Новоградком¹⁴¹. Згідно з «Хронікою», в Новоградку князували прямі нащадки

див.: ПГ. – Вып. 2. – № 240. – С. 177; Вып. 3. – № 323. – С. 86. У «Повісті про Полоцьк» – «и положен бысть (Гліб. – *М.Ф.*) у святое Софии в Полоцьку» (літопис Красинського); «у святое Софеи» (літопис Археологічного товариства); «у Святои Софѣи» (літопис Румянцевський); «у Святое Софѣи» (літопис Рачинського); «v Świętego Zophiego» (літопис Ольшевський); «у Святои Софѣи» (літопис Євреїнівський). Отож «Повість про Полоцьк» повністю узгоджується з текстом «Хроніки» за мовою та стилем, важко судити, в якій формі назва головної святині міста вживалася на початковому етапі утворення «Повісті».

¹³⁹ *Ochmański J. Nad Kroniką Bychowca.* – S. 158; *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 156.

¹⁴⁰ *Jakubowski J. Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unją Lubelską / Prace Towarzystwa Naukowego Warszawskiego.* – № 7. – Warszawa, 1912. – S. 34; *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С. 161–162; *Семянчук А.А.* Беларуска-літоўскія летапісы. – С. 38.

¹⁴¹ На думку М. Улащика, ініціатором створення легенди був Станіслав Ольбрахтович Гаштовт. Сама ж легенда, у тому вигляді, в якому вона зафіксована в літописах, була ство-

Палемона (князі Литви та Жемайтії – нащадки другорядних діячів, васалів Палемона). У Полоцьку, як відомо, також сиділи прямі нащадки Палемона: син засновника Новогрудка Мингайло розгромив полочан і став князем полоцьким, одночасно залишаючись і князем новогрудським.

Проте Гаштовти на початку XVI ст. були також пов'язані з Полоцьком. У 1513–1519 рр. полоцьким воєводою був один із визначних представників роду Гаштовтів Ольбрахт Мартинович Гаштовт (1487?–1539 рр.)¹⁴². Про його діяльність як полоцького воєводи збереглося небагато інформації. Так, у березні 1513 р. Ольбрахт Гаштовт разом з маршалком Іваном Ходкевичем як послі прибули до Польщі (Познані), де тоді перебував Сигизмунд I Старий, з повідомленням про напад московського війська на Смоленськ та проханням, щоб поляки якнайшвидше відпустили короля до великого князівства та були «радні и помочи напротивко тому неприятелеві королевского маестату»¹⁴³. Навесні 1514 р. полоцький воєвода О. Гаштовт отримав для Полоцька «пороху 20 каменей ваги» та «40 гаковниць»¹⁴⁴ (під час війни з Московською державою). Сигизмунд I наказав воєводі полоцькому, старості більському пану Ольбрахту Гаштовту «мѣсто нам новосадити на Нарви рѣце». З часом Гаштовт та нарівські міщани звернулися з проханням до короля польського та великого князя литовського надати місту 300 волок землі та холмське право¹⁴⁵. Під час війни Московської та Литовської держав (1512–1522 рр.) Ольбрахт Гаштовт на чолі полоцького війська 29 липня 1518 р. розбив під Полоцьком військо воєводи Василя III¹⁴⁶.

рена не пізніше 1542 р., див.: *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С. 162. На думку ж В. Чемерицького, перша редакція «Хроніки» виникла раніше, в 20-х роках XVI ст., див.: *Чамярыцкі В.А.* Беларуская летапісы як помнікі літаратуры. – С. 158.

¹⁴² *Любовский М.К.* Литовско-Русский сейм. – С. 333, прим. 76; *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (1386–1795). – Kraków, 1885. – S. 45.

¹⁴³ *Acta Tomiciana.* – T. Secundus. – Kórnik, 1852. – № CCIV. – P. 177–178.

¹⁴⁴ *Акты Литовско-Русского государства / Изданные М. Довнаром-Запольским.* – Вып. 1. (1390–529). – М., 1899. – № 138. – С. 155–157.

¹⁴⁵ Там же. – № 140. – С. 158–159.

¹⁴⁶ *Kuźmińska M.* Olbracht Marcinowicz Gasztóld // *Ateneum Wileńskie.* 1927–1928. – Z. 13–14; *Пазднякоў В.* Гаштольд (Гаштаўт) // *ВКЛ. Энцыклапедыя.* – Т. 2. – С. 517. Див. також: *Błaszczuk G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności 1492–1596. – Poznań, 2002. – S.87; *Gudmantas K.* Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščių // *Knygotyra.* 2003. – T. 41. – P. 9–24; *Maroszek J.* Jaświły: dzieje obszaru gminy do końca XVIII wieku. – Białystok, 2004. – S. 15–16. Варто зауважити, що новогрудський намісник О. Гаштовт у 1503 р. під керівництвом Станіслава Кішки розбив татар у битві під *Городком*. Див.: *Западнорусские летописи.* – (ПСРЛ. – Т. 17.). – С. 566. У 1522–1539 рр. О. Гаштовт був намісником м. *Борисова*. Не можна оминати і той факт, що певний час під патронажною опікою Ольбрахта Гаштовта перебував геніальний полоцький автор, першодрукар, громадський діяч, учений Франциск Скорина (*вихованець полоцьких бернардинів*).

Еффігія Ольбрахта Гаштовта.
Літографія Юзефа Озембловського,
1840 р.

Якщо припустити, що ініціаторами «Повісті про Полоцьк» та «Хроніки» були ті ж самі особи, найбільш вірогідною кандидатурою на роль автора/ініціатора створення легенди є Ольбрахт Мартинович Гаштовт.

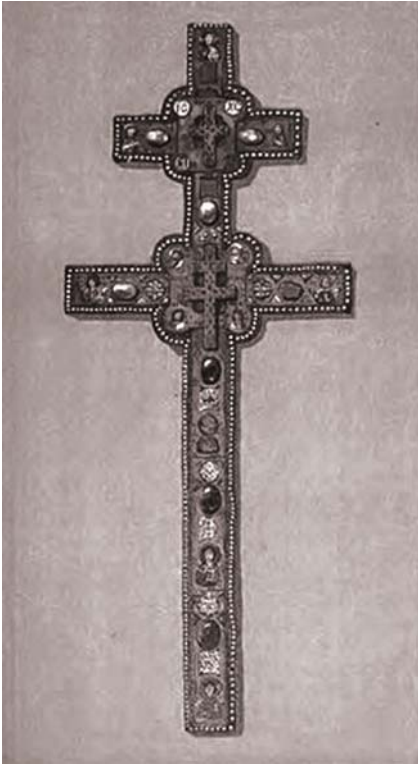
Виникає питання і про «причетність» нашого «героя», О. Гаштовта, до створення «легенди» (вірніше, до її письмової фіксації) про Параскеву Полоцьку (він і є представником католицької громади міста)¹⁴⁷. Зауважимо, що легенда про Параскеву збереглася лише в складі літописів ВКЛ.

Як своєрідну відповідь на появу такого роду інформації про полоцьку святу можна розглядати створення нових редакцій Житія прп. Єфросинії в московській рукописній та стародрукованій традиції. Дослідники відзначають певний, властивий Житію політичний відтінок. Так, створення нової редакції поширеного Житія для Степенної книги пов'язують із взяттям Полоцька в 1563 р., а появу проложної його редакції 1662 р. зі здачею Полоцька в 1654 р. та включенням до царського титулу Олексія Михайловича терміну «Біла Русь»¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Як було зазначено вище, на думку дослідників, особа св. Параскеви (Пракседи) могла бути вигадана у середовищі полоцьких монахів-бернардинів, які мали потребу в місцевих католицьких святих.

¹⁴⁸ Житіє прп. Єфросинії увійшло до складу Великих Четв'ях Міней у 30-х роках XVI ст. (власне, створено його нову редакцію, день пам'яті 23 травня). До цього часу на теренах Північно-Східної Русі не було її «офіційної канонізації», див. також: *Страхова О.Б.* Канонизация и почитание русских праведников в XVI веке: случай преп. Иакова Боровицкого (Боровичского). I. // *Palaeoslavica*. – XVII/2009. – №. 1. – С. 28–148; *Мусин А.Е.* Соборы св. митрополита Макария 1547–1549 гг.: Факт истории или историографии? // *Россия и проблемы европейской истории: Средневековье, новое и новейшее время. Сборник статей в честь С. Каштанова*. – Ростов, 2003. – С. 74–86; О. Мусин висловив сумніви щодо суворого «канонізаційного» характеру Соборів та самого факту існування Собору 1549 р., зокрема навів вірогідні причини канонізації нових святих та принципи їхнього відбору, співставивши географію шанування святих з маршрутами царських богоміль (відправ) і походів у 1543–1552 рр.

Варто зазначити, що Іван IV йшов походом на Полоцьк (1563 р.) з напрестольним хрестом Єфросинії Полоцької (що досить символічно): «Когда же боголюбезный царь и великий князь мысля итти на оступниковъ крестіанскія вѣры на безбожную Литву, бѣ же тогда въ его царской казнѣ крестъ Полотцкій, украшенъ златомъ и каменіемъ драгимъ, написано же на

Хрест прп.Єфросинії Полоцької.
Оригінал. Фото 1896 р.

крестѣ: «здѣланъ сій крестъ въ Полотцку повелѣніемъ княжны Еѳросиніи и поставленъ во церкви всемилостиваго Спаса, да не износить его ис тоѣ церкви никтоже; егда же кто его изъ церкви изнесетъ, да пріиметъ съ тѣмъ судъ въ день судный». Нѣщии же повѣдають: впрежніи нѣкогда Смолняне и Полочане держаше у себя государей князей по своимъ волям, и межъ себя Смолняне съ Полочаны воевахуся, и тотъ крестъ честный Смолняне въ Полотцку взяша въ войнѣ и привезоша въ Смоленскъ; егда же благочестивый государь князь великий Василей Ивановичъ всеа Русіи вотчину свою Смоленскъ взялъ, тогда же и тотъ честный крестъ во царствующій градъ въ Москву привезень. Царь же и великий князь тотъ крестъ обновити велѣлъ и украсити, и тотъ честный крестъ взя съ собою и имѣя надежу на милосерднаго Бога и на крестъную силу побѣдити враги своя, еже и бысть»¹⁴⁹.

Підсумовуючи, зазначимо, що «По-вість про Полоцьк» містить легендарну, хоча і побудовану на реальних фактах з життя Полоччини історію землі. Невеликий за обсягом твір акумулював у собі всі особливості буття Полоцької землі початку XVI ст. з точки зору людини (не полочанина, а литвина), що певний час жила її життям.

¹⁴⁹ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. (ПСРЛ. – Т. XIII.) – М., 2000. – С. 347. У XVI ст. було виготовлено і хрест-підробку, що нібито належав св. Параскеві, див. про це: *Флоря Б.Н.* Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка. – С. 112; *Арлоў В.* Хто выкраў крыж Еўфрасінні? // Адраджэнне. Гыстарычны альманах. – Вып. 1. – Мінск, 1995. – С. 22–36; *Пуцко В.Г.* Мнимый крест Параскевы Полоцкой // Беларускія старажытнасці. – Мінск, 1972. – С. 210–219.

У «Повісті про Полоцьк» знайшли відображення власні спостереження автора (особливості внутрішнього життя Полоцької землі, відомості топографічного характеру), місцева традиція про полоцького князя Бориса Всеславича та його нащадків, легенда (вже сформована) про св. Параскеву. На легендарних/напівлегендарних персонажів «Повісті» автор переніс і деякі риси свв. Бориса та Гліба, культ яких шановувався на теренах Полоччини.

«Повість про Полоцьк», як і «Хроніка Великого князівства Литовського та Жмоїтського» загалом, має яскраво виражений ідейно-політичний зміст: обидві стверджують права Литви на руські землі. Отже, «Повість про Полоцьк» необхідно також розглядати в рамках історії ідеологічної боротьби між Вільно та Москвою. Саме з таких позицій ми інтерпретуємо й зміни в тексті самої «Повісті» (збільшення роду полоцько-литовських князів на князя Рогволода-Василя).

«Полоцькі звістки» легендарної частини другого та третього («Хроніки Биховця») літописних зводів Великого князівства Литовського

«Повістю про Полоцьк» не вичерпуються «полоцькі звістки» «Хроніки Великого князівства Литовського та Жмоїтського». У тій її частині, яка має назву «О пяти сынех Романовых»¹⁵⁰, повідомляється про завоювання Полоцька князем Довмонтом¹⁵¹: «и князь великий Довмонт, прышодъшы зо Пскова, возьмъ город Полъгъск и почнетъ княжыти на Пскове и на Полоцку»¹⁵². Далі літописець розповідає про вбивство Довмонтом Тройдена та його боротьбу з сином забитого ним князя Лавришем (Лавримонтом, Римонтом). У цій війні на боці Довмонта брали участь полочани¹⁵³. Боротьба між Лавришем та Довмонтом завершилася поразкою останнього

¹⁵⁰ В Єврейнівському літописі оповідання про синів князя литовського та жемайтійського Романа розбито на дві частини під самостійними заголовками: «О Романе, великом князе, и о сыне его» та «О великом князе литовском и жемоитцком Троигене», див.: *Летописи белорусско-литовские*. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 219–220.

¹⁵¹ У легендарній історії Литви Довмонт – князь утенський, з часом псковський. Насправді він – князь Нальшанської землі, після втечі до Пскова – князь псковський.

¹⁵² *Летописи белорусско-литовские*. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 151 (літопис Рачинського). Див. також: Там же. – С. 178 (літопис Ольшевський), с. 198–199 (літопис Румянцевський), с. 219–220 (літопис Єврейнівський).

¹⁵³ «Довмонт, собравшыся з людьми своїми псковскими и полоцкими, и потягнул до Литвы, хотечы быти князем литовским и жомоитским», див.: Там же. – С. 151.

та захоплення міста Полоцька: «и все войско дядка своего Довмонта наголову поразил и самого его убил, и город Полтэск взял»¹⁵⁴. Отже, згідно з «Хронікою», напередодні приходу до влади Вітєня¹⁵⁵ Полоцьк знову ввійшов до складу Великого князівства Литовського, Жемайтійського та Руського.

Ще в XIX ст. К. Нап'єрський та М. Дашкевич, спираючись на сказання «литовсько-руських» літописів та на текст договірної грамоти Тешати і Якима (1266–1291 рр.)¹⁵⁶, розвинули теорію про завоювання Полоцька Довмонтом¹⁵⁷. Ця версія була відкинута В. Данилевичем¹⁵⁸. Про джерело літописця, використане ним під час описування цих подій, дослідник висловився досить непевно: «известіе о взятіи Довмонтомъ Полоцка заимствовано изъ разказа более подробнаго, чемъ дошедшій до насъ, о первомъ нападеніи Довмонта на Полоцкъ, при чемъ составитель летописи дополнилъ этотъ разказъ собственнымъ домысломъ, будто Довмонть, взявъ Полоцкъ, вокняжился въ немъ»¹⁵⁹. В. Данилевич мав на увазі *НПЛ*, про що і зазначив у своєму посиланні¹⁶⁰.

На думку дослідників білорусько-литовського літописання, автор легендарної історії Литви як джерело використав Галицько-Волинський літопис¹⁶¹. Запозичений матеріал хроніст досить вільно переробив¹⁶². Дійсно, всі епізоди, пов'язані з Довмонтом, за винятком інформації, що пов'язана з Полоцьком, побудовані на основі відповідних звісток Галицько-Волинського літопису про литовських князів Міндовга та Довмонта. Проте в Галицько-Волинському літописі ми не знайдемо інформації про боротьбу Войшелка з Довмонтом, втечу останнього до Пскова та його збройні напади на Литовську землю. Сюжет «Хроніки» про подальшу боротьбу цих князів має відповідник у руських зводах (новгородських та псковських літописах)¹⁶³ в оповіді про боротьбу псковського князя Довмонта з

¹⁵⁴ Там же.

¹⁵⁵ Вітєнь – великий князь литовський з 1293 р.

¹⁵⁶ Грамоты Великого Новгорода и Пскова (далі – ГВНП) / [под ред. С.Н. Валка]. – М.–Л., 1949. – № 331. – С. 317.

¹⁵⁷ РЛА. – № 14–15; *Дашкевич Н.П.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К., 1873. – С. 122; *Он же.* Заметки по истории Литовско-русского государства. – Очк., 1885. – С. 29.

¹⁵⁸ *Данилевич В.Е.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. – С. 148–150.

¹⁵⁹ Там же. – С. 149.

¹⁶⁰ Там же. – С. 149, прим. № 54.

¹⁶¹ Залежність окремих частин *ХБ* від Галицько-Волинського літопису вперше відзначив І. Данилович, див.: *Данилович И.* О литовских летописях // ЖМНП. – Ч. XXVIII. – СПб., 1840. – С. 94–95. Див. також: *Кириченко К.В.* Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського. – С. 111–129.

¹⁶² *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 145–146, 153–154.

¹⁶³ У *НПЛ* та *НПЛмл*, *Н4* та псковських літописах, див.: Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. 4). – Ч. 1. – С. 235–236. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (ПСРЛ. – Т. 1). – С. 85, 314–315; ПЛ. – Вып. 1. – С. 3–5; Вып. 2. – С. 16–18.

литовським князем Герденем¹⁶⁴. Можна висловити припущення, що автор легендарної частини мав у своєму розпорядженні один з руських літописів, на основі звісток якого та звісток Галицько-Волинського літопису він створив свою власну історію давньої Литви.

Автор *ХБ* увів до тексту легендарної історії Литви реальних литовських князів – Міндовга, його сина Войшелка та племінника Товтівіла й інших, запозичивши інформацію про них з Галицько-Волинського літопису¹⁶⁵. Отже, *ХБ* містить інформацію про справжнього першого литовського князя в Полоцьку – Товтівіла¹⁶⁶ (в літописі він – п'ятий полоцький князь).

Підсумовуючи, констатуємо, що тема «Полоцька» у другому та третьому зводах білорусько-литовських літописів є наскрізною. Про це свідчать: 1) зростання питомої ваги на сторінках літописів «полоцьких звісток» – реальних фактів з життя Полоччини та своєрідних «обмовок» літописця, пов'язаних з Полоцьком; 2) включення до тексту «Хроніки Великого князівства Литовського та Жмоїтського» легендарного оповідання про Полоцьк, створеного в колі інтелектуалів, патріотів Литви, що склалося навколо віленського воєводи та канцлера ВКЛ Ольбрахта Гаштовта.

У цілому, можна стверджувати, що Полоцька земля була «чужою» в свідомості давньоруських літописців XI–XIII ст.; «своєю»/однією з руських земель ВКЛ у *БЛЗІ* середини XV ст.; та «власною» землею великих князів литовських від найдавніших часів, невід'ємною частиною Великого князівства – в другому та третьому білорусько-литовських літописних зводах XVI ст.

¹⁶⁴ Значна кількість дослідників ВКЛ вважають Герденя полоцьким або полоцько-вітебським князем, див.: *Антонович В.Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского. – С. 650–651; *Паушто В.Т.* Образование Литовского государства. – С. 277; *Данилевич В.Е.* Очерк истории Полоцкой земли. – С. 146–148. Один з основних аргументів – договірна грамота Герденя з лівонським магістром Конрадом фон Мандерном та містами Ригою, Полоцьком і Вітебськом, див.: ПГ. – Вып. 1. – № 1. – С. 35–36. На думку А. Хорошкевич, Гердень був литовським чи одним з литовських князів. Його ж роль під час укладення договору зводилася до ролі посередника, «створившого мир промежи» магістра, Риги та Полоцька, див.: *Хорошкевич А.Л.* Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 115.

¹⁶⁵ Своє запозичення з Галицько-Волинського літопису автор *ХБ* почав зі звістки під 1252 р. та продовжив звістками за 1262, 1263 та початок 1264 рр.

¹⁶⁶ Западнорусские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 17). – С. 482–484. Товтівіл став полоцьким князем не пізніше 1258 р. У 1264 р. він був убитий Тройнатом.

ПОЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ В ПОЛОЦЬКИХ АКТОВИХ ДЖЕРЕЛАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – ПОЧАТКУ XVI СТ.

*А Полтескъ теж естъ хвалачи Б(о)га мѣсто словутное,
как и которое, а не естъ нижшое во ч(е)сти и во всем ни Вилни,
а ни Мариборка, а ни Кданьска.*

Послання до Риги полоцького намісника Олехни Судимонтовича

Особливості термінології полоцької актової мови

Інформацію про Полоцьку землю крізь призму наративних джерел – класичних (руських) та білорусько-литовських літописів ми вже розглянули. Аналіз літописних повідомлень про Полоцьку землю в літописних пам'ятках, створених за її межами, дозволив поглянути на Полоччину «ззовні» – очима давньоруських книжників та літописців ВКЛ. Наше уявлення про середньовічний та ранньомодерний Полоцьк у складі Великого князівства буде неповним без залучення полоцьких актових джерел¹.

Соціально-економічне та політичне життя Полоцької землі в складі ВКЛ досить добре репрезентоване саме завдяки чималій базі полоцьких актів, що збереглися до наших часів². Вони тривалий час викликають інтерес у дослідників³.

¹ Історія Полоччини пізнього середньовіччя та раннього Нового часу достатньо добре задокументована порівняно з іншими білоруськими регіонами.

² Полоцькі акти мають тривалу історію функціонування у науковому обігу: документи неодноразово публікувалися в різних збірниках, включалися в різноманітні комплекси та системи джерел, див., наприклад, видання: Грамоты, касающиеся до сношений Северо-Западной России с Ригию и ганзейскими городами, в XII, XIII и XIV веке. Найдены в Рижском архиве К.Е. Напьерским / Изд. Археографической комиссией (с 8 литографическими снимками). – СПб., 1857; РЛА. – СПб., 1868; Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch, nebst Regesten: Abt. 1: Bd. 1–12, Abt. 2: Bd. 1–3 / Herausgegeben von Fr. G. Bunge. – Reval, Riga, Riga–Moskau: Druck von Heinr. Laakmann in Dorpat, 1853–1914. – Abt. 1, Bd. 3: Jahre 1368–1393. Вагомим внеском у вивчення корпусу полоцьких актів є фундаментальне видання, підготовлене російською дослідницею А. Хорошкевич, на яке ми спираємося під час нашого дослідження; див.: ПГ. – М., 1977. – Вып. 1; М., 1978. – Вып. 2; М., 1980. – Вып. 3; М., 1982. – Вып. 4; М., 1985. – Вып. 5; М., 1989. – Вып. 6. Сучасні білоруські історики разом з А. Хорошкевич готують перевидання полоцьких актів.

³ Див., наприклад: *Хорошкевич А.Л.* Полоцкие грамоты как исторический источник // ПГ. – Вып. 5. – М., 1985. – С. 40–195; *Она же.* Русские грамоты 60–70-х гг. из бывшего

У центрі нашої уваги – ряд термінів та формул полоцьких послань до Риги⁴, що позначають певні групи населення Полоччини, титули, які застосовувалися полочанами щодо представників влади, а також деякі інші, специфічні поняття полоцької актової мови, що дозволяють наблизитися до розуміння статусу Полоцька в складі ВКЛ, особливостей його внутрішнього життя.

Насамперед розглянемо формули інтитуляції (позначення адресанта) кореспонденції полочан до рижан та їхні зміни протягом досліджуваного періоду. У найдавніших полоцьких посланнях кінця XIV ст. для позначення полоцької спільноти застосовувався термін «полочани»⁵. Поняття «полочани» зустрічаємо в полоцьких актах і в першій половині XV ст. Так, у початковому протоколі грамоти полочан, адресованої лівонському магістру від 7 листопада 1404 р., зазначено: «Мы полочан(е) даємъ вам вѣдомо, кто ю грамот оузрит(ь)...»⁶.

У цей же час інтитуляція полоцьких послань розширюється і набуває наступного вигляду: «А се мы полочан(е), вси добрыи люд(и) и мал(ы)и...»⁷ (порівняємо з інтитуляцією ранніх новгородських грамот: «Благословение

Рижского архива // Археографический ежегодник за 1965 год. – М., 1966. – С. 325–341; Она же. Печати полоцких грамот XIV–XV вв. // ВИД. – Л., 1972. – Т. 4. – С. 128–146; Иванов А.С. «Moscovitica–Ruthenica» в Латвийском государственном историческом архиве: история формирования комплекса, состав и введение в научный оборот, важнейшие публикации документов комплекса «Moscovitica–Ruthenica» // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2004. – № 3. – С. 47–54; № 4. – С. 94–106; Кузьмин А.В. Опыт комментария к актам Полоцкой земли второй половины XIII – начала XV в. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2007. – № 2 (28). – С. 33–42; № 4 (30). – С. 50–68.

⁴ Найбільш регулярні торговельні та дипломатичні зв'язки Полоцьк підтримував зі своїм найближчим сусідом та контрагентом Ригою. Послання, спрямовані до Полоцька, не збереглися. До нас дійшла кореспонденція полочан, адресована, як правило, членам ризького магістрату, див. про це: Груша А.И. Письменная культура конца X – первой трети XVI в. // Древнейшие города Беларуси. Полоцк. – С. 486. Дипломатичне листування Полоцька, адресоване ризькій міській раді, поповнювало архів зовнішніх відносин ризького магістрату, в якому з часом сформувався особливий фонд, який у XVII ст. отримав назву «Moscovitica–Rutenica», див. про це: Дернович О.И. Moscovitica–Ruthenica: Рижский Архивный комплекс по истории Восточной и Центральной Европы XIII–XVII вв. // Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы. Научный сборник. – Вып. 1. – Минск, 2008. – С. 20–27.

⁵ У грамоті князя Герденя від 28 грудня [1263 р.]: «Кнз(ь) Гердень кланеться всем темъ, кто видит сую грамот(у)... тѣмъ вѣдомо буди, какъ миръ есмы створили» промежи местера и с ратманы рижьськими, и с полочаны и видьбланы», див.: ПГ. – Вып. 1. – № 1. – С. 35. У «Слові» Ізяслава [близько 1265 р.]: «...какъ было при первыхъ кнз(ья)хъ полочьскы полочаномъ видьбланомъ волное торгованье въ Ризе, на Готьскомъ бере(ге) и въ Любьце», див.: Там же. – № 2. – С. 36. У грамоті полоцького єпископа Якова [1309 р.]: «Тако же, дѣти, была любов ваша первая с полочаны, с дѣтми, моими...», див.: Там же. – № 3. – С. 37.

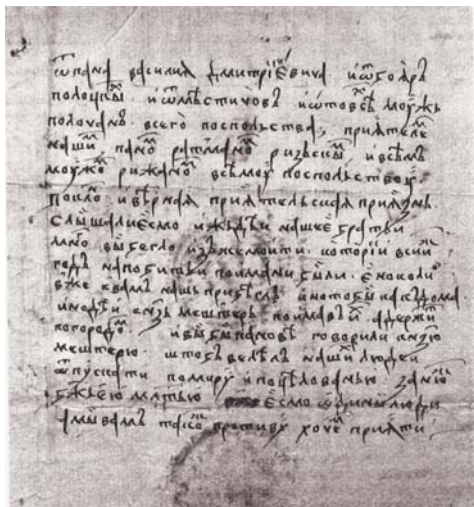
⁶ ПГ. – Вып. 1. – № 33. – С. 92.

⁷ Там же. – № 35. – С. 96 (торговельний договір Полоцька та Риги (полоцький проект), від 21 червня 1405 р.).

от владыкы, покла(няни)е от посадника Михаила, и от тысяцькаго Кондрата, и от всѣго Новагорода, и от всѣхъ старѣишихъ, и от всѣхъ меньшихъ къ князю Ярославу»)⁸.

Зворот «ѡт вѣлика и до мала» застосовується в посланнях полочан і на початку 40-х років XV ст.⁹ Зокрема, в початковому протоколі вірчої грамоти полочан міщанину Курилі від [1441–1442 рр.] зазначено: «Ратманом ризкимъ всѣмъ полочанѣ чоломъ бѣют(ь) ѡт вѣлика и до мала»¹⁰.

Наприкінці XIV ст. у полоцьких посланнях також з'являється зворот «мужи полочане». Грамота Вітовтого намісника у Полоцьку Монтигирда [1396 р.] відкривається наступною інтитуляцією: «ѡт намѣсника ѡт полоцького ѡт Монтигирда і ѡто всехъ мужѣ ѡт полочанѣ князя великого Вытовътовымъ повеленьемъ къ ратманомъ»¹¹.

Грамота полоцького намісника Василя Дмитровича Корсака, полоцьких бояр, міщан і всіх мужів полочан ратманам та міщанам м. Риги. [1435–1436 рр.].
Фото В. Вороніна, О. Груші.

Подібна формула зустрічається також і в полоцькій підтвердній грамоті Кописького торговельного договору від 14 травня 1407 р.: «Мы мужи полочан(е) дамъ вѣдати, кто на сию грамот(у) оузрит(ь) оуслышит(ь) чстучи»¹².

У розширеному вигляді формула «мужи полочане» міститься в грамоті невідомого полоцького намісника та полочан до ризького магістрату [30-ті роки XV ст. – до 1432 р.]: «ѡт намѣсник(а) полоцьког(о) и ѡт всех муж полочан ѡт мал(а) и до велик(а)...»¹³. Таку формулу читаємо і в інскрипції цієї ж грамоти: «всем ратманом болшим и всем местицем рижаном малу и велику»¹⁴.

⁸ Договірна грамота Новгороду з тверським великим князем Ярославом Ярославичем (1264 р.), див.: ГВНП. – № 1. – С. 9. Порівняймо також з літописними термінами «от мала и до велика», див.: Ипатьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 2). – Стб. 348.

⁹ ПГ. – Вып. 1. – № 64. – С. 148.

¹⁰ Там же. Це могло означати, що вони виступали від імені всієї міської громади, тобто репрезентували всю громаду міста.

¹¹ Там же. – № 17. – С. 64.

¹² Там же. – № 38. – С. 108.

¹³ Там же. – № 50. – С. 131.

¹⁴ Там же.

Починаючи від другої половини 30-х років XV ст. інституція полоцьких послань ускладнюється переліченням окремих категорій полоцького суспільства. Так, серед адресантів грамоти до Риги [зима 1435–1436 рр.] разом з паном Василем Дмитровичем Корсаком зазначені полоцькі бояри та міщани: «Ут пана Василя Дмитриевича ут боарь полоцких и ут мѣстичовъ и што всѣх моужь полочанъ всего посполства...»¹⁵.

У цей же час (у середині 30-х років XV ст.) у полоцьких актах з'являється термін «все посполство», який в інституціях полоцьких послань¹⁶ фігурує, з деякими винятками, до кінця XV ст.¹⁷ Зокрема, двічі замість терміну «посполство» застосовується поняття «посполито» [у 1459 та 1466 рр.]¹⁸ і двічі – «купці» («ут боарь полоцких и ут мѣщанъ¹⁹ и ут всех купцовъ Полоцког(о) мѣста») [у 1480 р.; 1487–1492 рр.]²⁰.

Від середини 60-х років XV ст. до формули початкового протоколу полоцьких послань ризькій громаді додається зворот «от Полоцкого мѣста»²¹. У кінцевому протоколі вірчих грамот Полоцька полоцьким послам до ризької міської влади (ратманам) зворот (точніше, його інверсія), «мѣсто Полоцкое», зустрічається дещо раніше – від кінця 50-х років XV ст. Так, у вірчій грамоті полоцьких бояр та міщан послам до Риги – Сенькові та Євлашкові Кожчичам, Харитону Кортненевичу, Мокею Колчизиничу від [9 серпня 1459 р.] зазначено: «Ино што боудуѣтъ вашей м(и)л(о)сти которые речи ут нас правити, томѣ бы ваша м(и)л(о)сть верили, бо то ест(ь) слово наше всего мѣста Полоцког(о)»²².

¹⁵ Там же. – № 51. – С. 132.

¹⁶ Подібні звороти зустрічаються також і в інскрипції таких грамот. Так, та сама грамота адресована «приятелемъ нашим паном ратманом ризьским и всѣмъ моужомъ рижаном всѣмоу посполствоу», див.: Там же.

¹⁷ Там же. – № 51, № 66, № 86; Вып. 2. – № 124, № 126–129, № 133–137, № 150–154, № 157–159, № 163, № 170, № 175, № 177, № 182–185, № 189, № 190, № 192, № 201, № 202.

¹⁸ Там же. – Вып. 1. – № 105. – С. 201; Вып. 2. – № 132. – С. 18.

¹⁹ Термін «міщани» вперше зустрічається у вірчій грамоті полоцьких міщан та бояр до ризького магістрату від [1459 р.], див.: Там же. – Вып. 1. – № 105. До цього застосовувався термін «мѣстичи» («мѣстичи» – це «протоміщани»), див.: Там же. – № 68, № 69, № 89, № 92. Див. також: *Rohdewald S. Ot veče k gorodskomu sovetu: o razvitii organov polotskich gorozhan do načala XIV veka // Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі: зб. навук. прац. – Наваполацк, 2001. – С. 15–25.*

²⁰ Див.: Там же. – Вып. 2. – № 175. – С. 80; № 201. – С. 122. Купці репрезентували міську еліту, були заможними людьми, тому писалися окремо. Складаю щирю подяку кандидату історичних наук Наталії Білоус за цінні зауваження і коментарі до полоцьких грамот.

²¹ Там же. – № 124, № 126–129, № 133, № 150, № 151, № 153, № 154, № 163, № 170, № 175, № 177, № 190, № 201, № 202.

²² Там же. – Вып. 1. – № 105. – С. 201. Див. також: Там же. – № 128, № 129, № 132 («бо то ест(ь) наше слово»); № 151 («то ест(ь) нашѣ слово»); № 170 («то ест(ь) слово наше всего посполства Полоцького места, и ваша м(и)л(о)сть томѣ вер(ь)те, то ест(ь) слово наше

Винятком є три грамоти, які А. Хрошкевич датує вереснем – жовтнем 1481 р., де в інтитуляції з'являється зворот «земля Полоцька»: «Ут боярь полоцких и ут мѣщан и ут всего поспол(ь)ства земли Полоцкое»²³. У цей же час і до рижан полочани почали звертатися як до панів «Лифлянское земли»²⁴. До цього часу термін «Полоцька земля» у полоцьких актах зустрічається зрідка²⁵ (на відміну від новгородських та псковських актів, де поняття «земля»²⁶ та «волость» є часто вживаними²⁷). У свідомості полочан, як і у свідомості соціуму інших земель ще з давньоруських часів, міцно вкоренилася єдність міста та землі (нероздільними були відповідно і поняття «місто» та «земля»). Так, у жалуваній грамоті короля польського і князя литовського Владислава Ягайла князю Скиргайлу (від 25 квітня 1387 р.) зазначено: «А нинечи Б(ог)ъ намъ дальъ городъ Полтескъ... а иному никому оу Полтескъ не оуступатиса, толко кн(я)зю Скиригайлу володети городомъ Полоцкомъ и оусеми тыми месты и городаы и волостми и людми, оусею тою землею, што коли тагло и тагнетъ к городу Полоцку»²⁸. І навіть на початку XVI ст. у жалуваній грамоті Олександра Казимировича полочанам Олександру Валку Федковичу та Григорію Ісаковичу на с. Петрово у Рулевичах від 5 травня [1501 р.] повідомляється: «...stojali przed nami oczewisto i zalowali (ty)je naszymy poloczanie ziemi Polockoje... na marszalka naszego i namiesnika polockoho pana Stanislawo Hlebowicza»²⁹.

А. Хрошкевич появу термінів «Полоцкая земля» та «Лифлянская земля» у початкових протоколах полоцьких послань (замість попередньої формули – «ут боярь полоцких и мѣщан и всѣго посполства Полоцкого мѣста») пов'язує з так званою «змовою князів» 1481 р.³⁰ Подія ця, на думку

всього міста Полоцького»); № 184 («бо то сут(ь) наши рѣчи, ут нас всказаныи до вашее м(ил)о(сти)). Порівняймо з грамотою Новгороду радникам датського короля у Коливані про повноваження новгородських послів (1302 р.): «Что имуть молвити посъло великогъ князя и Новгородескыи, тому веру имить, пословѣ нашими усты молвяте к вамъ», див.: ГВНП. – № 35. – С. 64.

²³ ПГ. – Вып. 2. – № 182–184.

²⁴ Там же. – № 184. – С. 97–98.

²⁵ Інколи він зустрічається в самому тексті документів (в інтитуляції вперше лише на початку 80-х років XV ст.); див.: ПГ. – Вып. 1. – № 1 («какъ имъ ут шбою сторону утступити, што Руськаа земля словеть Полоцькаа»); Там же. – № 38. – С. 109 («Так же могут полочане мимо Ригу оу землю, а рижаном мимо Полтескъ оу землю...»).

²⁶ ГВНП. – № 6 (1304–1305 рр.), № 10 (1317 р.), № 42 (1371 р.) та ін.

²⁷ Там же. – № 1 (1264 р.), № 2 (1266 р.), № 3 (1270 р.), № 11 (1316 р.) та ін.

²⁸ ПГ. – Вып. 1. – № 10. – С. 53.

²⁹ Там же. – Вып. 2. – № 241. – С. 178.

³⁰ Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1. – С. 240; Клепатский П.К. Очерки по истории Киевской земли. – Одеса, 1912. – С. 60–62; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т. 4. – С. 267–273, 482–484; Флоря Б.Н. Попытка осуществления церковной унии в великом княжестве

вченої, нібито змусила полоцьке «поспільство» заявити про себе у значно ширших масштабах³¹.

Зазначена зміна в тексті початкового протоколу полоцьких грамот, і прив'язка її до «змови» 1481 р. зокрема, потребує спеціального розгляду. Дійсно, дані грамоти вирізняються з-поміж усіх інших актів. Варто підкреслити ще одну особливість зазначеної групи документів: інституція в початковому протоколі цих грамот знову розміщується перед інскрипцією, тоді як попередні (починаючи від початку 70-х років XV ст.) та всі наступні полоцькі послання до Риги відкриваються позначенням адресата (інскрипцією).

Разом з тим можна навести й аргументи проти такого пояснення окреслених змін у початкових протоколах полоцьких актів (її прив'язки до змови 1481 р.). Так, усі три грамоти містять ймовірну (приблизну) дату: А. Хорошкевич розмістила її в квадратних дужках. Писарем саме цих грамот, на відміну від попередніх та наступних, не був Тулубей (Артем Буцьков)³², а отже, вони складені за іншими зразками, згідно з іншими традиціями (тобто, такі формули інституції є/можуть бути особливістю їхнього формуляра).

Щодо «змови князів», то В. Ульяновський переконливо довів, що вона була прихована навіть від близьких родичів тих, хто був причетний до неї. Інформація про події 1481 р. була вкрай обмежена, а отже, і теренів Полоччини досягти вона не могла (змову було розкрито в квітні 1481 р.)³³.

Проте, крім головних учасників «змови» (князів Михайла Олельковича, Федора Бельського, Івана Юрійовича Гольшанського), існувала й інша сторона зазначених подій – найближче оточення Казимира IV, його прихильники. Є інформація про них (пряма та опосередкована). Це, насамперед, Іван Ходкевич, що вважається інформатором Казимира, який,

Литовском в последней четверти XV – начале XVI века. // Славяне и их соседи. – Вып. 7. Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVII веках. – М., 1999. – С. 52; Ульяновський В.І. Митрополит Київський Спиридон: образ крізь епоху, епоха крізь образ. – С. 90–96.

³¹ Хорошкевич А.Л. Комментарии // ПГ. – Вып. 4. – С. 98. Варто зазначити, що дослідниця інтерпретує цю подію як політичну акцію, орієнтовану на Москву, основна ціль якої – приєднати володіння змовників до Московії. Згідно з іншою версією, князі-змовники мали намір здійснити державний переворот у Литві: убити Казимира IV та поставити на княжіння Михайла Олельковича, див. про це: Ульяновський В.І. Митрополит Київський Спиридон. – С. 91.

³² А. Хорошкевич за почерком та характерними формулами встановила, що Тулубею належить більше десятка послань за 1466–1487 рр., див.: Хорошкевич А.Л. Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 80–81.

³³ Ульяновський В.І. Митрополит Київський Спиридон: образ крізь епоху, епоха крізь образ. – С. 90, 92.

як нагороду за донос, отримав Київське воєводство³⁴, а також Олехна Судимонтович та Ян Кезигайлович, що за «вірні послуги» отримали нові королівські надання – воєвода віленський і канцлер ВКЛ – каштелян віленський і староста жмудський відповідно³⁵.

Згідно з актами 1482–1484 рр., серед господарської ради (панів радних) Казимира IV поряд із зазначеними особами згадується і тогочасний полоцький намісник (1476/77–1484 рр.), маршалок земський (з 1480(?) р.)³⁶ Богдан Андрійович (Сакович). Так, Богдан Андрійович присутній серед панів радних Казимира IV під час укладення угоди між Судком Минкайловичем, Хрщоном та Юшком Ятовтовичем з Михном Доркгевичем «о имени пани Моньковое Кгетовътовича» (від 18 червня [1482 р.]): «А при томъ были Панове Рада наша: князь Аньдреи, бискупъ виленъский; а панъ виленъский, староста жомоитъский, панъ Янь Кгезкаиловичъ; а панъ Олехно Судимонътовичъ, воєвода виленъский, канъцлер нашъ; а маршалок земъский, намесникъ полоцький, панъ Богданъ Аньдреевичъ»³⁷. А також під час передачі великим князем литовським та королем польським маєтку та двору братам князя Івана Глинського (що втік до Москви) (від 15 серпня 1482 р.)³⁸. У 1483 р. полоцький намісник названий серед панів радних під час прийняття «в службу» князів Воротинського, Одоєвського, Новосильського та ін.³⁹

У 1482 р. Богдан Андрійович виступає як посол до Московської держави («Того же лѣта король присла Богдана, прося Новагорода Великого и Лукъ Великихъ»)⁴⁰. 17 квітня 1483 р. Богдан Андрійович отримав від Казимира

³⁴ Там само. – С. 93.

³⁵ Там само. – С. 94. Волинський короткий літопис повідомляє про страту Михайла Омельковича та Івана Гольшанського при воєводах віленському Олехні Судимонтовичу і трокському Мартину Гаштовту; див.: *Летописи беларуско-литовские*. – (ПСРЛ. – Т. 35). – С. 122.

³⁶ Див.: *Kelma E. Rod Sakowiczów i jego majątności w XV i pierwszej połowie XVI wieku // Lituano-Slavica Posnaniensia*. – Poznań, 1989. – Т. 3. Ю. Вольф зазначив, що Богдан Андрійович Сакович «marszałek ziemski już w Sierpniu 1482», див.: *Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego*. – С. 168.

³⁷ *Lietuvos Metrika*. – Kn. 4 (1479–1491) / par. L. Anužytė. – Vilnius, 2004. – № 67. – С. 112–113.

³⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР) / [собран. и издан. Археологическою комиссиею]: в 5 т. – СПб.: 1846–1853; Т. 1. (1340–1506). – СПб., 1846. – № 78. – С. 98–99; *Lietuvos Metrika*. – Kn. 4. – Vilnius, 2004. – № 76. – С. 114–115.

³⁹ АЗР. – Т. 1. – № 80. – С. 100–101.

⁴⁰ Софийские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 6. VI). – С. 234. Богдан Андрійович був у Московії послом і напередодні призначення намісником Полоцька, див.: *Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись)*. – (ПСРЛ. – Т. 28). – М.–Л. 1963. – С. 138, 309. У 1488 р. Богдан Андрійович, маршалок земський, воєвода троцький, разом з тогочасним полоцьким намісником, Яном Юрійовичем Заберезенським, як послы знову відвідали Московську державу, див.: *РИО*. – Т. 35. – № 4. – С. 14.

села Даниловичі, Дуровичі (Друговичі) та Волосовичі в Гомельському повіті (у суперечці з Можайськими князями – Андрієм та Семеном Івановичами)⁴¹ (такого роду «данины» отримали від Казимира воєвода троцький, пан Мартин Гаштовт – дозвіл купити в господарських людей негневичан та басинців їхні «земльи бортныи и пашныи, и сеножатъныи и озера, и езы»⁴²; воєвода віленський і канцлер, пан Олехна Судимонтович – «места городьского у Вильни перед русскою церковью передь Светымъ Миколою»)⁴³.

Не випадково, Богдан Андрійович, поряд із Олехною Судимонтовичем, колишнім полоцьким намістником, значиться серед «героїв» ХБ (відзначилися своїми звитягами на честь Казимира IV): «...у obral sobi sterczy, szesty panow Lackich, a seszty panow Litowskich: naperwey pana Olechna Sudymontowicza a pana Bohdana Andruszkowicza...»⁴⁴.

Отже, інформація про змову 1481 р. могла потрапити до полочан через полоцького намістника Богдана Андрійовича Саковича. Якщо таке припущення вірне – зазначені грамоти («полоцька реакція» на події 1481 р.) стануть також і документальним підтвердженням на користь висловленої нами думки про більшу «відкритість» Полоцької землі в порівнянні з іншими землями ВКЛ, а також про особливий, «емоційний» зв'язок полочан з «великим королем» (який найкраще прослідковується на прикладі відносин полочан саме з Казимиром IV)⁴⁵.

Можливе й інше пояснення: поступово відбувався процес розмежування понять «земля» та «місто». Дещо роз'яснює цю ситуацію наступний документ – запис про отримання полочанами листа на присягу великому князю литовському Олександру Казимировичу від [1492 р., після 7 червня]: «Полочане взяли лист присяжъныи от всего места: з дворан был Тулубек (ймовірно, полоцький писар Артем Буцьков. – М. Ф.)⁴⁶, а Григорно, а з мещан

⁴¹ АЗР. – Т. 1. – № 81. – С. 101–102; Lietuvos Metrika. – Кн. 4. – № 62. – С. 109–110.

⁴² «Позволене пану Мартину Кгаштовтовичу, etc. у людеи г(о)с(по)д(а)рских негневичан а басинцов земли пашне и бортныи, etc. куповати и потвердженъ[е] того на вечность», див.: Lietuvos Metrika. Кнуга 4. – № 63 (від 23 серпня [1482 р.]). – С. 110–111.

⁴³ Lietuvos Metrika. – Кн. 4. – № 77 [1481–1486]. – С. 113–114.

⁴⁴ Западнорусские летописи. – (ПСРЛ. – Т. 17). – С. 546.

⁴⁵ На північній стіні жертовника Спасо-Преображенської церкви (соборної церкви Спасо-Преображенського монастиря, зведеної, згідно з Житієм прп. Єфросинії Полоцької, в XII ст. у місцевості Сельцо під Полоцьком зодчим Іоаном) зберігся напис про смерть великого князя литовського та короля польського Казимира (графіті № 27 за нумерацією І. Калечиць): «В лет седмотисачное престависа король а снъ/его Шльъндръ на княжньє/ съл того ж лѣта мѣса / июла ла днѣ а у Полтску был на . еє лет...» (У 7000 (1492) рік помер король, а син його Олександр на княжіння сів того ж року в місяці липні (в) 31 день, а в Полоцьку був на 5 (рік), див.: *Калечиць І.Л.* Епіграфіка Беларусі Х–XIV стст. – Мінск, 2011. – С. 120.

⁴⁶ Див.: *Хорошкевич А.Л.* Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 116.

Кгирина, а Прокоп Хот(ь)евич, а Хроль Шостов... иньшие с поспол(ь)ства Онъдрон Вольков, Гридько Опока, Онисинь, Мартин, Анъдреи Бельи, Тихи Есько, Лев Грицов и иные. А если бы *не от вьсего места* тот лист взяли, то под виною»⁴⁷ (курсив наш. – М.Ф.). Зауважимо, що серед перелічених у присяжному листі осіб відсутні бояри. На думку А. Хорошкевич, поняття «всего места» на той час вже не охоплювало цю категорію (зазначимо, що бояри-шляхта мешкали переважно в своїх селах). Такий стан речей було «враховано» Полоцькою уставною грамотою 1511 р., яка була видана Сигизмундом I Старим полоцьким боярам, міщанам, *Полоцьку* (що з 1498 р. був на праві магдебурзькому) та *Полоцькій землі* («Били нам чолом бояре полоцькии и мешчане и вес(ь) город, вся земля Полоцкая...») (курсив наш. – М.Ф.)⁴⁸.

Варто відзначити і наступну особливість «соціальної» термінології полоцьких актів. У полоцьких грамотах, на відміну від новгородських⁴⁹, практично відсутні прямі згадки про віче. Єдиний виняток – згадка про «соимы» (що є полонізмом) в уставній грамоті (її самоназва – «декрет») великого князя литовського та короля польського Казимира IV від 1 серпня [1486 р.]: «И далеи приказуем, абы бояре и мешчане и дворане городскии и все посполство в згоде межи собою были, а дела бы наши г(оспо)д(а)рьские вси зьгодою посполу справляли по давному, а сымалис(ь) бы вси посполу на том месте, где перед тым сымывалис(ь) здавна. А без бояр мешчаном и двораном городским и черни соимов не надобе чинить, во всех бы речах радились так, как мы им право дали»⁵⁰.

Віддзеркаленням соціально-політичної активності й суверенності полоцького «посполства» є значна кількість грамот до Риги, виданих від імені полочан (у виданні А. Хорошкевич міститься 125 таких документів), особливості формуляра та змісту таких послань. Досить показовою є усталена формула кінцевих протоколів вірчих грамот полочан до ризького магістрату, виданих полоцьким послам: «то есть слово нашо всего мѣста Полоцкого».

Окремою групою термінів полоцьких актів є титули, що застосувалися полочанами по відношенню до носіїв влади, – великих князів литовських і королів польських, їхніх намісників, полоцьких та ризьких владик.

Як зазначалося вище, великого князя литовського полочани у своїх грамотах іменували «наш осподарь»⁵¹. Уперше такий титул зустрічається в

⁴⁷ ПГ. – Вып. 2. – № 205. – С. 127.

⁴⁸ Там же. – Вып. 3. – № 323. – С. 85.

⁴⁹ ГВНП. – № 21. – С. 38–39; № 68–69. – С. 113–114; № 75. – С. 126–127, № 95–96. – С. 150–153; № 98. – С. 154; № 101. – С. 155–156 та ін.

⁵⁰ ПГ. – Вып. 2. – № 195. – С. 111.

⁵¹ Там же. – Вып. 1. – № 38. – С. 110; № 65. – С. 149; № 106. – С. 202 та ін. Ризького архієпископа полочани, подібно до великого князя литовського та короля польського, називали «осподарь», див.: Там же. – Вып. 2. – № 175. – С. 80–82.

полоцькій підтвердній грамоті Кописького торговельного договору 1407 р., формула «докончания» якого має такий вигляд: «Кназ(ь) великийи Витовтъ литовскийи, наш ѡсп(о)д(а)рь, докончал промежи нас и смирилъ нас вѣчно, межи Полоцког(о) город(а)» и Ризьког(о) города...»⁵² (порівняймо з попередніми грамотами полочан, де по відношенню до Вітовта застосовувався лише титул «князь великий»)⁵³. Наступників Вітовта полочани також називали «осподарями», великими князями (без географічного уточнення)⁵⁴. Після обрання великого князя литовського королем польським його титул, в якому поєднувалися означення «великий князь» та «король», набував такого вигляду: «наш оспод(а)рь, вѣлікийи король»⁵⁵.

У намісницьких грамотах щодо верховного правителя ВКЛ, великого князя литовського, застосовувався титул «осподарь король освещенный»⁵⁶ або у найвищому ступені – «наосвѣщенейший»⁵⁷. Своєрідним результатом поєднання традицій полоцької міської та намісницької канцелярій було найменування великого князя литовського та короля польського «ѡсвѣщенныи великийи корол(ь)»⁵⁸.

Ризького архієпископа, як і великого князя литовського, полочани також називали «осподарем»: «И н(ы)нѣ ег(о) м(и)л(о)сть слышим ѡсп(о)д(а)ра вашего арцибискѣпа оу Ризѣ и хотим про то къ ег(о) м(и)л(о)сти посла своего послати...»⁵⁹. Полоцького владику полочани іменували «осподин». Так, у купчій (продажній) грамоті міщан мохонковлян архієпископу полоцькому Іоні Глезні зазначено: «А взали есмо оу в осподина архиеп(и)-ск(о)па Иѡны за все за то 17 рублевъ гроши»⁶⁰.

⁵² Там же. – Вып. 1. – № 38 – С. 108–109.

⁵³ Там же. – № 33. – С. 92; № 35. – С. 96. Першим титул «господарь» після включення до складу Корони Польської Галицько-Волинських земель у 1349 р. прийняв польський король Казимир III Великий: «А се а король . казимиръ . краковский . и куавьский . и господарь . рускоѡ землѣ»; див.: Грамоти XIV ст. / [упорядкування, вступна стаття, коментарі М. М. Пешак]. – К., 1974. – № 12. – С. 27 (після 1349 р.); № 17. – С. 35 (25 липня 1361 р.); № 22. – С. 44 (1371 р.). Уперше титул «осподарь» по відношенню до литовського князя зустрічаємо в присяжній грамоті стародубського князя (від 1400 р.) Олександра Патрикійовича («наш господар великийи князь Витовтъ»), див.: АЗР. – Т. 1: 1340–1506. – № 17. – С. 28–29. Див. також: *Хорошкевич А. Л.* Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 196–199.

⁵⁴ ПГ. – Вып. 1. – № 65, № 80.

⁵⁵ Там же. – № 80. – С. 170; № 86. – С. 175; № 91. – С. 182; № 123. – С. 227; Вып. 2. – № 138. – С. 27 та ін.

⁵⁶ Там же. – Вып. 1. – № 110. – С. 207; № 111. – С. 210; № 116. – С. 217; № 118. – С. 219; Вып. 2. – № 130. – С. 15; № 146. – С. 36; № 147. – С. 37.

⁵⁷ Там же. – Вып. 1. – № 119. Див. також: Там же. – № 117. – С. 218; № 123. – С. 227; Вып. 2. – № 131. – С. 17; № 138. – С. 27; № 161. – С. 56.

⁵⁸ Там же. – Вып. 2. – № 135, № 136, № 145.

⁵⁹ Там же. – № 175. – С. 81.

⁶⁰ Там же. – № 196. – С. 113.

Якщо титул «осподарь» по відношенню до великого князя литовського був поширеним на теренах ВКЛ (велика група полоцьких актів зовнішньополітичного характеру відображає це якнайкраще), то на землях Північно-Східної та Північно-Західної Русі щодо великих князів тверських, московських, великих князів литовських застосовувався титул «господин» (див., наприклад, договірну грамоту Новгороду з тверським великим князем Михайлом Ярославичем (1307–1308 рр.): «Благословение от владыцѣ, поклонѣ от посадника, и от тысяцкого, и от всѣхъ» старѣишихъ, и от всѣхъ мѣншихъ, и от всего Новагорода *господину князю великому* Михаилу)⁶¹ (курсив наш. – М.Ф.). Поняття «господин» у новгородських та псковських актах часто зустрічається поряд з Великим Новгородом («И посаднике и тысяцкыйи и весь господинѣ Великы Новгородъ»)⁶² та Псковом («То воля господина Великого Пскова у Святой Троицы на вече»)⁶³. У полоцьких грамотах титул «господин» застосовувався по відношенню до полоцького намісника⁶⁴ (і щодо полоцьких владик). Так, у нарративній частині (нарації) грамоти полоцьких бояр та міщан до Риги [близько 1448 р.] зазначено: «А што пишете до нас про давныє должники, ино вед(ь) вѣдаетѣ сами, што истьцю истьца знати. А наш оспод(и)нѣ пан Ондреи воевода полоцкыйи (Андрій Сакович. – М.Ф.) вашим коупцем дает(ь) дѣцкых, а велит(ь) правити»⁶⁵.

Великокнязівський намісник у полоцьких документах починає фігурувати від другої половини 90-х років XIV ст.⁶⁶ З 1504 р. змінилося управління Полоцьком: «намісник» поступився місцем «воеводи»⁶⁷. Проте в полоцьких актах титул «воевода» з'являється значно раніше – наприкінці 30-х років XIV ст.⁶⁸ Зокрема, намісник великого князя литовського

⁶¹ ГВНП. – № 9. – С. 19–20. Пор.: Там же. – № 6, № 7, № 20, № 22, № 26, № 77, № 334 та ін. З 1307 р. до титулу «князь» додається означення «великий» («господину князю великому»). Див. також: *Капитанов С.М.* Из истории русского средневекового источника. Акты X–XVI ст. – М., 1996. – С. 75.

⁶² ГВНП. – № 46. – С. 80–81.

⁶³ Там же. – № 333. – С. 318.

⁶⁴ Єдиний виняток – грамота полоцьких міщан та «всього посполства» [1445–1458 рр., після 24 червня], в диспозиції якої зазначено: «и вы то попамѣтовали и втписали бы есте к нашему воспод(а)рю, пану Вндрею, воеводѣ полоцком, и к намъ», див.: ПГ. – Вып. 1. – № 69. – С. 154.

⁶⁵ ПГ. – Вып. 1. – № 86. – С. 173–176; Вып. 2. – № 153. – С. 45–46 та ін. Титул «осподин» полочани застосовували також по відношенню до полоцьких та ризьких владик, див.: Там же. – Вып. 2. – № 196. – С. 113.

⁶⁶ ПГ. – Вып. 1. – № 17. – С. 64–65. 1396 р. датують дослідники грамоту полоцького намісника Монтигирда до Риги з пропозицією зберігати мир, укладений його попередником, князем Семеном-Лингвенієм, див.: *Хорошкевич А.Л.* Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 167–171.

⁶⁷ ПГ. – Вып. 2. – № 260. – С. 205. Заступник воеводи в Полоцьку залишився «намісником: «Wojewodi połockomu panu Stanisławu Hlebowiczu, a nie budieto jeho samoho w tot czas u Połocku, ino ieho namiesniku», див.: Там же. – № 268. – С. 216–218.

⁶⁸ А. Хорошкевич початок реформи адміністративного управління Полоцьком пов'язує саме з великим князем литовським Сигизмундом Кейстутовичем, див.: *Хорошкевич А.Л.* Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 212.

Сигизмунда Кейстутовича в Полоцьку, Прижкінт, у спільній з боярами та «мужами полочанами» грамоті від [1439 р.] до магістра Лівонського Ордену і ризької міської ради називає себе воєводою полоцьким: «Се азъ, воевода полочькийи Прижкинть»⁶⁹. Наступники Прижкінта титулували себе або намісниками, або воєводами. Так, Семен Гедиголдович (намісник у Полоцьку в 1440 р.)⁷⁰, Іван Гойцевич⁷¹ (1441–1444 рр.), Богдан Андрійович (Сакович)⁷² (1476–1484 рр.), Ян Юрійович Заберезинський⁷³ (1487–1492 рр.) та Юрій Пацевич⁷⁴ (1496–1502 рр.) у своїх посланнях до Риги іменували себе намісниками полоцькими. Андрій Сакович⁷⁵ (1445–1448 рр.) та Петро Монтигірдович⁷⁶ (середина 1458 – початок 1460 рр.) називали себе воєводами полоцькими. У грамотах Олехни Судимонтовича (1463–1476 рр.) зустрічаються обидва титули⁷⁷. Проте великі князі литовські й королі польські в своїх зверненнях до них до 1504 р. включно використовували лише титул «намісник». Так, інскрипція наказної грамоти великого князя литовського та короля польського Казимира наміснику полоцькому Андрію Саковичу щодо звільнення від стацій та підвод сіл полоцького міщанина Євлашки Кожчича [1458 р. 2 березня] має такий вигляд: «Намесникѹ нашему полоцкомѹ панѹ Ѡндрею Сакович(у), иным намесником, которые бѹдѹт(ь) в Полоцьку»⁷⁸.

У намісницьких посланнях до ризького магістрату з титулом «намісник/воєвода» також поєднувався титул «пан». Титул «пан» уперше з'являється в грамоті полоцького намісника Немира (1412–1422 рр.) до Риги: «Ѡть пана Немира намѣсник(а) полоцког(о) приателемъ нашимъ ратманомъ»⁷⁹. Починаючи від другої половини 30-х років XV ст. титул «пан» – обов'язковий елемент інтитуляції грамот полоцьких намісників⁸⁰.

Полоцькі намісники (в основному, вихідці з Литви), переважна більшість послань до Риги яких присвячені розгляду торговельних

⁶⁹ ПГ. – Вып. 1. – № 53. – С. 139–140.

⁷⁰ Там же. – № 57. – С. 143–145.

⁷¹ Там же. – № 65. – С. 149–150.

⁷² Там же. – Вып. 2. – № 164, 166, 168, 178, 179, 180, 193.

⁷³ Там же. – № 197–198. – С. 115–119.

⁷⁴ Там же. – № 217. – С. 140–141.

⁷⁵ Там же. – Вып. 1. – № 70, 73, 75, 90, 91, 93 («Ѡт пана Ондрѣя Саковича воеводы полотского»).

⁷⁶ Там же. – № 97, 103, 104, 106.

⁷⁷ Там же. – Вып. 2. – № 110, 111, 115, 116–120, 123, 138, 147, 148.

⁷⁸ Там же – Вып. 1. – № 96. – С. 190–191.

⁷⁹ Там же. – Вып. 1. – № 44–45. – С. 123–124. У жовтні 1413 р. Немир отримав герб польського шляхетського роду Ястребців. Свідчення про політичну діяльність Немира зібрані М. Любавським, див.: *Любавский М.К.* Литовско-русский сейм. – С. 25, 28, 35; *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze. – S. 44.

⁸⁰ Про походження титулу «пан» див.: *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – С. 131–135.

конфліктів між полочанами та рижанами, були добре обізнані з правовими основами полоцько-ризьких відносин («полоцькою старовиною»). Зокрема, в грамоті полоцького намісника Петра Монтигирдовича ризькій міській раді про порушення правил торгівлі від 9 серпня [1459 р.] зазначено: «А вед же вамъ свѣдома, как за первыи старыи мештеры и арцибискупы записано и оутвержено з великимъ докончаньем, ижь старог(о) докончанья с полочаны на обе стороне ж коупецког(о) дѣла ни в чомъ не рушити, а нового не прибавити»⁸¹. Більше того, саме в грамотах полоцьких намісників (у тих, в яких вони відстоювали інтереси полочан перед рижанами) зустрічаються порівняння (проводяться паралелі) Полоцька з іншими містами. Так, у грамоті «подчашего всвещеного корола, воеводы полоцкого» Олехни Судимонтовича з повідомленням про введення у Полоцьку воцанної печатки від [1464 р.] зазначено: «А Полтескъ теж есть хвалачи Б(о)г(а) мѣсто словутное, как и которое, а не есть нижшое во ч(е)сти и во всем ни Вилни, а ни Мариборка, а ни Кданьска»⁸².

Ще однією характерною особливістю полоцької актової мови є найменування головного патронального собору Полоцька – Святої Софії⁸³ – «Святим Софеєм» (ім'ям власним чоловічого роду).

У ранніх полоцьких грамотах найменування храму Святої Софії має традиційну форму⁸⁴. Так, у тексті найдавнішої полоцької пергаменної грамоти єпископа Якова (1309 р.) зазначено: «Быль есмь не дома, во отца своего митрополита, а нынѣ есмь на своемъ мѣстѣ, оу Сватоѣ Соѣѣ»⁸⁵. У такій формі назва головного собору міста зафіксована також і на полоцькій міській печатці (до початку XV ст. включно). До грамоти полочан лівонському магістру від 7 листопада 1404 р. привішено печатку з написом: «Печать Полоцькаа и Стою Софьи»⁸⁶.

⁸¹ ПГ. – Вып. 1. – № 106. – С. 202.

⁸² Там же. – № 118. – С. 220. Полоцький намісник мав усі підстави для такого роду тверджень: середина – друга половина XV ст. – найсприятливіший та успішний період у розвитку міста за весь час його перебування в складі ВКЛ (епоха розквіту Полоцька), див.: *Воронин В.А.* Полоцк в составе Великого Княжества Литовского // Полоцк. Древнейшие города Беларуси. – С. 225.

⁸³ Полоцька громада контролювала землі Святої Софії. Порівняймо з грамотою Новгороду тверському князю Михайлу Ярославичу, від 1304–1305 рр.: «а земля Святой Софии къ Новгороду», див.: ГВНП. – № 7. – С. 16–18.

⁸⁴ Як було зазначено вище, на стінах Софії Київської є написи, виконані мешканцями Полоцька. В одному графіті, виявленому та прочитаному В. Корнієнком, міститься звернення (молитва) до Святої Софії у традиційній формі: «Г(оспод)и помози рабу сво[є]му Дьмитру и С(ва)таа Соѣе. Гост[А]та џ(а)л[ь] полоцанин» (Господи, помози рабу своєму Дмитру, та Свята Софіє. Гостята писав, полочанин). За формою написання дослідник датує графіті в межах середини XII ст.

⁸⁵ ПГ. – Вып. 1. – № 3. – С. 37.

⁸⁶ Там же. Див. також: *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел.* – М., 1819. – Ч. 2. – № 16. – С. 17

Софійський собор XVIII ст. Полоцьк.

Вперше найменування головного покровителя міста, св. Софії, в чоловічому роді зафіксовано в тексті проекту торговельного договору Полоцька та Риги від 21 червня 1405 р., складеного полочанами: «А се мы полочан(е), вси добрыи люд(и) и мал(ы)и, надѣючес(ь) на Б(о)га, Св(я)т(о)го Софеа м(и)л(о)сть и кназ(я) великог(о) Витовта здоровье, хотим с тобою, княж местерю, любовь держат(и)...»⁸⁷.

У такій формі (Святий Софей) назва храму зустрічається в полоцьких актах протягом XV–XVI ст. (як у грамотах, виданих від імені полочан, так і в грамотах, що походили з великокнязівської канцелярії та були адресовані Полоцьку)⁸⁸. Назва полоцького собору «Софей» зустрічається в дипломатичних документах, зокрема в листі («записці») литовських бояр до великого князя московського Івана III (березень 1495 р.) з повідомленням «о путешествіи великой княжны Елены Ивановны отъ Москвы до Вилны, встречахъ ее въ литовскихъ владеніяхъ...»: «А въ Полотъску княжну великую вѣстрѣтилъ князь Олександръ Отокъста, да панъ Янъ (Ян Юрійович Заберезинський. – М.Ф.), да Юрьи Зиновьевъ... со всѣми Полочяны... А какъ приѣхала великая княжна къ мосту, и бояре князь Семень и Михайло (Русалки. – М.Ф.) шли у тапканы пѣши и до великого Софѣя»⁸⁹.

Причини такої зміни традиційної форми найменування соборного храму (та святого покровителя) в науковій літературі спеціально не розглядалися.

(псва/тъполо/цькааи/сѣносѣо/фѣи); *Хорошкевич А.Л.* Печати полоцких грамот XIV–XV вв. – ВИД. – Л., 1972. – Т. 4. – С. 141.

⁸⁷ ПГ. – Вып. 1. – № 35. – С. 96–98.

⁸⁸ Див. грамоту, видану від імені великого князя литовського Олександра боярину полоцькому Глібу Остафійовичу Корсаку, лентвойту, бурмистрам, радцям та міщанам щодо передачі церкви Святої Софії сіл Долчани, Весничани і Путилковичі: «Што есмо смотрели владыку полоцького Луку з дольчаны, и з весничаны а с путильковляны и привернѣнули есмо тыи люди ц(е)ркви Божее Святого Софея...», див.: ПГ. – Вып. 3. – № 240 (1501 р.). – С. 177. Див. також включений акт-переказ жалуваної грамоти 1533 р. Олександра Казимировича протопопу церкви Святої Софії Юрію на село Горсплю: «...а другии лист великого кн(я)з(я) Юр(ь)я, черес которыи их м(и)л(о)сть рачили Петрашка Федоровича и деда его Юр(ь)я, протопопа Святого Софея, с села его Горьспля, от всяких пошлин вызволити...», див.: Там же. – № 245. – С. 184.

⁸⁹ РИО. – Т. 35. – № 35. – С. 184.

А. Хорошкевич побіжно зазначила, що перетворення головного покровителя міста – св. Софії на св. Софея – належить до полонізмів чи білорусизмів полоцького проекту торговельного договору Полоцька та Риги (від 21 червня 1405 р.)⁹⁰.

У численних списках *БЛЗ2*, написаних старобілоруською мовою, (в «Повісті про Полоцьк» зокрема) зустрічається традиційна форма назви храму. Винятком є польськомовний Ольшевський список, де найменування собору читається у чоловічому роді – «v swętego Zophiego». Проте, на нашу думку, говорити про польські впливи на початку XIV ст. у Полоцьку ще зарано.

Важливо відзначити, що в київських та новгородських актах назва Святої Софії – Київської та Новгородської – зустрічається лише в традиційній формі. Зазначені специфічні особливості полоцької актової мови, а також, імовірно, і щоденного ужитку (побутова мова) можуть бути об'єктом спеціального дослідження (як богословів, так і лінгвістів). Як можна припустити, полочани могли сплутувати богословське поняття Свята Софія (Премудрість Божа) зі святим (тобто живою людиною) (сфера богословів). Можливе також й інше пояснення (сфера лінгвістів): таке поняття виникло в результаті контамінації – шляхом поєднання двох слів, при якому означення чоловічого роду, при скороченні самого поняття, переносилося на назву (собор – Софей)⁹¹.

Соціально-політична модель Полоччини в складі Великого князівства Литовського (кінець XIV– початок XVI ст.)

Перш ніж перейти до розгляду соціально-політичної моделі Полоцької землі зазначеного періоду, необхідно зупинитися на ключовій проблемі сутності «полоцького права», навколо якої в історичній науці й досі не вщухають дискусії. А результат її вирішення безпосередньо впливає на визначення дослідниками статусу Полоцька в складі ВКЛ.

Ще в XIX ст. київський історик права М. Ясинський вказував на згадки в грамотах XV ст. про низку типів місцевого права у ВКЛ: вітебське,

⁹⁰ Хорошкевич А.Л. Комментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 193.

⁹¹ Принагідно зазначимо, що трактування «софійності» в церковній традиції є неоднозначним. Софію трактували як «слово Божие», як «имя Бога» – «Премудрость Божью», «под именем коей тогда разумели Сына Божия», див.: Болховитинов Евгений, митрополит. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии // Болховитинов Евгений, митрополит. Выбранные праці з історії Києва / Упоряд., вступ. ст. та додатки Тетяни Ананьєвої. – К., 1995. – С. 35–270.

полоцьке, смоленське, київське право, що, на його думку, свідчило про розвиток чи панування в кожній землі своїх місцевих звичаїв та порядків, а також про відсутність спільного для Великого князівства законодавства⁹².

Білоруський дослідник середньовічного права І. Юхо висловив думку, згідно з якою у XV–XVI ст. у ВКЛ поряд з іншими регіональними видами права особливо виділялося полоцьке право. Зміст його, на думку історика, полягає в збереженні населенням Полоччини давнього права та певної автономії в рамках Великого князівства, головну ознаку яких становить особливе право на самостійні зовнішньополітичні відносини⁹³.

На думку ж критиків «полоцького права», немає достатніх підстав для його виокремлення в особливий вид міського права. А полоцьким правом необхідно називати локальне земсько-міське право всієї «литовської Русі» XV–XVI ст., зміст якого зі своїми місцевими особливостями (як, наприклад, у Полоцька – деякі особливі права в зовнішньополітичній сфері) полягав у збереженні давньоруського правового спадку та його адаптації сучасними юридичними постановами до влади великих князів литовських⁹⁴. Сучасний російський історик Д. Володихін наголошує, що отримання подібних уставних земських грамот не було монополією Полоцької землі, а також стверджує, що права Полоцька в галузі міждержавних відносин мали дещо обмежений характер: за Полоцьком було збережено давнє вічове право укладати договори, проте лише підтвердження великих князів литовських надавало їм дійсну юридичну силу⁹⁵.

Від себе зауважимо, що особливе значення має артикуляція міського права самих полочан. Аналіз полоцьких грамот засвідчує, що полочани чітко розрізняли своє, «полоцьке право» від права чужого, «ризького». Так, у грамоті намісника полоцького Олехни Судимонтовича ризькій міській владі про покарання мешканця Риги Валфромєя Вібольга за грабіж полочан (від 20 жовтня [1463 р.]) зазначено: «А за тым пишем вам, как наши первые

⁹² Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 3.

⁹³ Юхо И.А. Полоцкое право // Франциск Скорина и его время: Энциклопедический справочник / Белорусская Советская Энциклопедия. – Минск, 1990. – С. 468–469; Ён жа. Полацкае стародаўняе права // Полацк, 1991. – № 6/7. – С. 6–10; Он же. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. // Памяць і слава: Юсіф Аляксандравіч Юхо. Да 90-годдзя з дня нараджэння. – Мінск, 2011. – С. 45–145; Макараў М.Д. Полацкае права // Вялікае княства Літоўскае: Энциклапедыя. – Т. 2. – Мінск, 2007. – С. 449–450; Ён жа. Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў // ВЗН. – 2003. – № 20. – С. 5–32; Варонін В.А. Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны агляд. – 1998. – Т. 5. – Сш. 1 (8). – С. 46–68.

⁹⁴ Володихин Д.М. Спорные вопросы истории Белой Руси: Статьи. – Полоцк, 1997. (Б-ка «Полоцкого летописца»; Вып. 1); Александров Д.Н., Володихин Д.М. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI вв. – М., 1994.

⁹⁵ Володихин Д.М. Спорные вопросы истории Белой Руси. – С. 3–7.

осп(о)д(а)ри, великии кн(я)зь Витовтъ с вашимъ кн(я)земъ мистром оуложили и докончали и записали вѣчно... А в тых записех стоить: которыи полочанин наш простоупит(ь) оу Рызѣ, ино вам его слати к правоу до Полоцка, а полочаном его соудити и казнити *по своему правоу* (курсив наш. – М.Ф). А которыи немѣць проступить оу Полоцку, ино полочаном послати его до Рыги, а вам там соудити его и казнити *по своему правоу*»⁹⁶. Водночас вони вважали своє право «правом християнським», а отже, подібним до інших. Трохи нижче в цій само грамоті читаємо: «Про то ж мы здѣсе некоторого з ваших речен(о) Вальфромѣя Виболта *хр(е)стьянским правом* вбыскавше виноватого подлугъ записов, ижъ шнѣ черес записы невинных людей наших поковав держал и пограбил...»⁹⁷.

Торговельні договори та проекти таких угод між Полоцьком і Ригією містять постанови, що визначають права та обов'язки німецьких купців у Полоцьку і полоцьких у Ризі («которыи полочанин наш проступить оу Рызѣ, ино вам его слати к правоу до Полоцка, а полочаном его соудити и казнити по своему правоу. А которыи немѣць проступить оу Полоцку, ино полочаном послати его до Рыги, а вам там соудити его и казнити по своему правоу»). Такі артикули були характерні саме для Полоцька та Риги (і були іншими у відносинах цих міст з Новгородом та Смоленськом)⁹⁸:

<i>Торговельний договір Полоцька та Риги. Полоцький проект (21 червня 1405 р.)</i>	<i>Договірна грамота Новгорода з Готським берегом, Любеком і німецькими містами (1262–1263 рр.)</i>	<i>Договір невідомого смоленського князя з Ригією та Готським берегом [1223–1225 рр.]</i>	<i>Договірна грамота литовського великого князя Казимира з Великим Новгородом про мир (1440–1447 рр.)</i>
А извинит(ь)са наш полочанин оу Ризе, ино его немьцем у Ризе не казнит(и), шпустити его оу верхъ, ино его там свои полочан(е) казнат(ь). А извинит(ь)са немьцинь оу Полотъске, ино его полочаном не казнит(и) оу Полотъске, шпустит(и) его оу Ригу, ино его свои там судат(ь) по свосму праву.	А гдѣ ся тяжа родить, ту ю кончати.	оже боудѣтъ смолнаниноу съ немьчицемъ тажа вь ризѣ тоу са тажють передь рижьскимъ соудьею боудѣтъ ли тажа смолняниноу съ немьцицемъ на гѣтскимъ березѣ а соудити и гѣтскимъ соудьямъ тоу тои тажи и коньць.	А учинитса пеня гостю новгородскому в Литвѣ, тамо ему и кончати, по княжои правдѣ и по крестному челованью; или учинитса пеня в Новьгородѣ полочанину, или витблянину, или литвьину, или русину с нашего ве[ли]кого княженья, кончати в Новьгородѣ, по княжои правдѣ и по крестному челованью.

Отже, суд над полочанами, що завинили в Ризі, був компетенцією полоцької громади. Означені судові прерогативи полочан є специфічною особливістю судочинства Полоччини, зафіксованою уставною грамотою

⁹⁶ ПГ. – Вып. 1. – № 110. – С. 207–209. Обґрунтування датування документа див. у коментарі А. Хорошкевич до цієї грамоти: ПГ. – Вып. 4. – С. 52–54.

⁹⁷ ПГ. – Вып. 1. – № 110. – С. 207–209.

⁹⁸ ПГ. – Вып. 1. – № 35. – С. 97; ГВНП. – № 29. – С. 57; Смоленские грамоты XIII–XIV веков. – С. 12; ГВНП. – № 70. – С. 116.

землі від 28 липня 1511 р.: «Такъже в которого полочанина загудять воск в Ризе или инъде, а приидеть до Полоцка, ино полочаном взятти тот воск к собе в город, а казнит(ь) полочаном по своему праву, а в то ся нам не вьступати»⁹⁹.

Право полочан на самостійні зовнішньополітичні відносини – особлива складова «традиційного права» Полоцької землі (а також Вітебської)¹⁰⁰ у складі ВКЛ.

Попри всі означені вище дискусії щодо визначення сутності «полоцького права» (унікальне, чи один з існуючих на тренах ВКЛ видів місцевого права), очевидним лишається те, що становище Полоцької землі в складі ВКЛ було дещо відмінним від статусу інших земель Великого князівства, які також жили за власними законами, закріпленими уставними грамотами (привілеями). Специфіка внутрішнього устрою та судочинства Полоцької землі була обумовлена тими нюансами місцевого права, на яких справедливо наголошують історики (право полочан на самостійну участь у міжнародних відносинах), а також особливими відносинами як всередині полоцького «поспольства», так і в стосунках між Полоцьком та Вільно (відносини полочани – великий князь литовський, полочани – намісник великого князя литовського). Розглянемо окреслені «особливості» соціально-політичної моделі Полоччини в складі Великого князівства.

Полоцьке «поспольство» зберігало соціально-політичну активність та суверенність, що проявлялися як у зовнішньополітичній сфері, так й у внутрішніх справах (у галузі фінансів, торгівлі, суду). Відносини між полочанами та великими князями литовськими засновувалися на системі звичаєвого та писаного права, основні норми якого містилися в Полоцькому земському привілеї, вперше наданому Полоцькій землі в 1392–1399 рр. великим князем литовським Вітовтом. Великий князь для полочан (як і для інших мешканців ВКЛ/середньовічної людини взагалі) був носієм княжого *sacrum*'у, втіленням найвищої правової санкції, посередником та суддею в суперечках, джерелом привілеїв та гарантом збереження полоцької

⁹⁹ ПГ. – Вып. 3. – № 323. – С. 89. Дослідники пов'язують її з правлінням Вітовта, хоча збереглася вона лише у пізнішій текстовій редакції початку XVI ст.

¹⁰⁰ Див. уставну грамоту Вітебській землі 1503 р.: «А вь которого Витблянина загудять воскъ в Ризѣ, або индѣ, а приѣдетъ до Витебска: ино Витбляномъ, самимъ, казнити виноватого, а намъ вь то не вступатися», див.: АЗР. – Т. 1. (1340–1506). – № 204. – С. 352. Текст Полоцького та Вітебського привілеїв у своїй найдавнішій частині є тотожними. Див. реконструкцію тексту полоцько-вітебського привілею часів Вітовта, здійснену у XIX ст. М. Ясинським, а також сучасним білоруським істориком М. Макаровим: *Ясинский М.Н. Уставныя земскія грамоты Литовско-Русского государства. – С. 297–298; Макараў М.Д. Полацкі і Віцебскі земскія привілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў. – С. 5–32.*

«старовини»¹⁰¹. І все ж таки, аналіз полоцьких актів засвідчує, що між великим князем литовським та Полоцькою землею існував більш тісний зв'язок («емоційний»), ніж між великим князем та Київською і Волинською землями, життя яких тривалий час нібито замкнулося на внутрішніх інтересах, зосередившись довкола особи власного правителя¹⁰².

Особливого емоційного наповнення зв'язок полочан з великим князем литовським набував після його візитів до Полоцька. Так, у посланнях полочан до ризького магістрату, як правило, застосовувалася погрожуюча форма санкції (*clause comminatoire*) – абстрактні погрози полочан самостійно помститися ризьким купцям за недотримання норм полоцько-ризького договору («А боудете ваша м(и)л(о)сть стояти за виноватца, и мы также вѣдаемъ, какъ свое ѡтнати»)¹⁰³, а також наказ не порушувати ці норми (*clause injonctive*) («За то бы ваша м(и)л(о)сть стояли твердо, аж бы промежу нами болшого смутку не было»)¹⁰⁴. Проте одразу після візиту великого князя литовського до Полоцька *clause comminatoire* полоцьких грамот переходять від абстрактних погроз до погрози покарання з боку «великого короля». Так, санкція грамоти полоцьких міщан до ризької міської влади від [1449–1451 pp.], в якій вони вимагали відшкодувати витрати через недоброякісні товари, придбані у рижан, має наступний вигляд: «А не вѣсхотите ли намъ справитиса, а naszej братьи не възвелите их щкоты заплатити, а потом намъ от вас придет в чем хвальшь, мы к вам ѡт томъ фальши не бѣдемъ послати, оужь пошлем до милостиваг(о) короля. Е(сть) оу нас ѡсподарь, комѸ нас ѡборонити» (курсив наш. – М.Ф)¹⁰⁵.

У початковому протоколі послання полоцьких «мѣстичов» ризькій міській владі від [1449 р.] присутні дві інвокації: одна символічна, у вигляді хреста, традиційна для міських послань, і друга – словесна формула: «Б(о)-жъею м(и)л(о)стью и вѣликог(о) короля здоровьемъ»¹⁰⁶ (порівняй з початковим протоколом полоцького проекту торговельного договору Полоцька та Риги: «надѣючес(ь) на Б(о)га), Св(я)т(о)го Софеа м(и)л(о)сть и кназ(я) великог(о) Витовта здоровье»)¹⁰⁷.

¹⁰¹ Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 160–161; Бойцов М.А. Власть правителя // Словарь средневековой культуры / [под ред. А.Я. Гуревича]. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2007. – С. 78–91.

¹⁰² Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 149.

¹⁰³ ПГ. – Вып. 1. – № 89. – С. 179.

¹⁰⁴ Там же. – № 81. – С. 171.

¹⁰⁵ Там же. – Вып. 1. – № 92. – С. 186. Достовірно відомо про два візити Казимира IV до Полоцька у 1449 р. та у 1470 р. Свідчення про візит Казимира до Полоцька зберегли псковські літописи. Зі слів псковських послів до ВКЛ у 1470 р. у літописи було занесене повідомлення: «сам король был в Полочску одну неделю, а прежде того был за 20 год и за год», див.: ПЛ. – Вып. 2. – С. 169.

¹⁰⁶ ПГ. – Вып. 1. – № 89. – С. 179.

¹⁰⁷ Там же. – № 35. – С. 96.

Також полоцькі акти за зазначений період (1449–1451 рр.) містять численні посилання на великого князя литовського та короля польського, а полочани називаються «королевыми» людьми¹⁰⁸, слугами «всп(о)д(а)ря великого короля»¹⁰⁹.

Утім, попри означену загальну настанову, полочани досить своєрідно ставилися до королівських наказів (особливо, коли попередній візит великого князя литовського і короля польського до Полоцька залишався в далекому минулому). Так, [у 1483 р.] полоцькі бояри та міщани в своєму посланні повідомили ризьку міську раду про заборону великого князя литовського і короля польського Казимира IV вивозити жито з Полоцька через неврожай¹¹⁰: «Н(ы)нѣ вѣлел (Казимир IV – М. Ф.) нам ржи ис Пол(о)цка нигдѣ пустити, и мы тог(о)... всп(о)д(а)рьског(о) слова дѣржимса»¹¹¹. Далі полочани, які були зацікавлені в полоцько-ризькій торгівлі, стверджують: «А што ваш(а) м(и)л(о)сть проситѣ нас, быхмо к вашѣи м(и)л(о)сти послали рожь, ино ради быхмо к вам послали, а сами ее в сѣбѣ не дѣржим. А коли есмо ее имѣли, тогды есмо к вашѣи м(и)л(о)сти и бѣз прозбы посылали»¹¹².

Підґрунтя такого *емоційного* зв'язку полочан з великим князем литовським було закладене ще за часів Вітовта Великого. У пам'яті соціуму Полоччини, як і інших підданих ВКЛ, Вітовт перетворився на символ закону та справедливості¹¹³. Володаря-спадкоємця, подібного Вітовтові не знайшлося, проте відносини полочан з «осподарем», закладені, насамперед, великим князем Вітовтом, стали основою подальшого діалогу між полочанами та великим князем литовським.

Від часів великого князя литовського Вітовта збереглося 17 грамот¹¹⁴ (серед них переважають грамоти типу «послань» до ризького магістрату (15)¹¹⁵, одна жалувана грамота ризькому купецтву¹¹⁶ та один торговельний договір, укладений від імені Полоцька великим князем Вітовтом у м. Кописі 2 липня 1406 р.)¹¹⁷.

¹⁰⁸ Там же. – № 94. – С. 189.

¹⁰⁹ Там же. – № 91. – С. 182.

¹¹⁰ Рижани просили полочан відправити до них 40 стругів хліба, див.: Там же. – Вып. 2. – № 192. – С. 107–108.

¹¹¹ Там же. – С. 108.

¹¹² Там же.

¹¹³ Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 143.

¹¹⁴ У цілому, полоцьких актів, складених від імені великих князів литовських, відомо 23 (серед них також – 1 підтвердна грамота Кописького договору Полоцька та Риги великим князем литовським Сигизмундом Кейстутовичем; 5 документів видані від імені Казимира IV (1 акт – підтвердна грамота Кописького договору; 4 – типу «посланья»).

¹¹⁵ ПГ. – Вып. 1. – № 18, № 20–25, № 27, № 32, № 41, № 42, № 46–48.

¹¹⁶ Там же. – № 26

¹¹⁷ Там же. – № 37.

Такий значний комплекс актів великого князя литовського Вітовта до ризького магістрату (в полоцьких справах) переконливо свідчить про те, що в роки його князювання зовнішньополітична діяльність Полоцька була значно обмежена. У своїх грамотах до ризького магістрату полочани завжди посилалися на ім'я князя Вітовта. Так, грамота полоцького намісника Монтигірда [1396 р.] до Риги відкривається наступною інвокацією: «Ут намесника ут полочького ут Монтигирда і што всех мужь ут полочань княза великого Вытовтьовымъ повеленьемъ...»¹¹⁸. Досить показовим є також початковий протокол торговельного договору Полоцька та Риги (його полоцький проект) від 21 червня 1405 р.: «А се мы полочан(е), вси добрыи люд(и) и мал(ы)и, надѣючес(ь) на Бога, Св(я)т(о)го Софел м(и)л(о)сть и княз(я) великог(о) Витовта здоровье...» (курсив наш. – М.Ф.)¹¹⁹.

Договірна грамота Пскова з Лівонським Орденем про десятирічний мир від 29 вересня 1417 р. не випадково називає Вітовта «великий господин Витовт полоцкий»¹²⁰.

З іншого боку, договори Вітовта з Рігою стали основою наступних полоцько-ризьких відносин. Так, жалувана грамота Вітовта ризькому купецтву (1399 р.) створила базу для подальших полоцько-ризьких переговорів, які відбулися у 1405–1406 рр. Полоцько-ризькі взаємовідносини були остаточно врегульовані у 1406 р.: 2 липня у м. Кописі великим князем литовським від імені Полоцька було укладено торговий договір Полоцька та Риги¹²¹. Кописький договір на довгі часи став підґрунтям полоцько-ризьких торговельних відносин. Полоцькі акти засвідчують, що полочани в своїх конфліктах з ризькими купцями завжди апелювали до «записів старих та вічних», «как наши первые осподари великий князь Витовть с вашим князем мистром оуложили и записали вѣчно»¹²². Кописький торговельний договір був також оформлений як жалувана грамота великого князя Вітовта. Саме за таким зразком оформлені й наступні договори Полоцька та Риги (фактично підтвердження Кописького договору) князів Сигизмунда Кейстutowича та Казимира IV¹²³.

¹¹⁸ Там же. – № 17. – С. 64–65. Див. також початковий протокол грамоти полочан лівонському магістру від 7 листопада 1404 р.: «Мы полочан(е) даемъ вам вѣдомо, кто ю грамот оузрит(ь), што же местерь задвиньский утпустиль натъци полоцьки и товар на руки кня(зя) ве(ли)кого Витовта (курсив наш. – М.Ф.) и наши руки...», див.: Там же. – № 33. – С. 92.

¹¹⁹ Там же. – № 35. – С. 96.

¹²⁰ ГВН. – № 334. – С. 319

¹²¹ ПГ. – Вып. 1. – № 37. – С. 100–108.

¹²² Там же. – № 106. – С. 202–203, № 110. – С. 207–209; Вып. 2. – № 171. – С. 69–70, № 201. – С. 122.

¹²³ Див. про це: *Хорошкевич А.Л.* Комментарии // Там же. – Вып. 3. – С. 198.

Після смерті Вітовта (†1430 р.) Полоцьк отримав значну свободу в своїх зовнішніх відносинах: полочани самостійно правили посольства до Риги, вели переговори з представниками ризького магістрату, укладали торговельні договори з Ригою. Проте право затверджувати договори залишилося за великим князем литовським (єдиний «нюанс» відтепер у цілому незалежної полоцької зовнішньої політики).

Головна причина такого *емоційного* зв'язку полочани↔великий князь литовський крилася, на нашу думку, в майже практичній відсутності на теренах Полоччини власної аристократії. Якщо Київська та Волинська землі були «гніздом» численних Рюриковичів та Гедиміновичів і тутешнє життя замикалося на внутрішніх інтересах довкола особи власного правителя-князя¹²⁴, то серед полоцьких аристократів можна назвати хіба що князів Лукомських¹²⁵. Інші князі були прийшли (Соколинські, Одинцевичі, Полубенські¹²⁶, Глинські¹²⁷, Масальські та ін.), що з часом придбали/отримали володіння в Полоцькій землі. Досить показовими є наступні документи. Так, Привілей великого князя литовського та короля польського Сигизмунда I Полоцькій землі від 23 липня 1511 р. був наданий *полоцьким боярам, міщанам, всьому місту та всій землі Полоцькій*¹²⁸. Уставна ж грамота Вітебській землі (1503 р.) адресована *князям, боярам*

¹²⁴ Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 143, 149–156, 158–161; *Вона ж.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – С. 77–109; *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. – М., 1900. – С. 153–160; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – С. 163, 168, 169, 461–463.

¹²⁵ Ю. Вольф зазначив, що князі Лукомські, ймовірно, походили від місцевих полоцьких князів, див.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – С. 213. Такої ж думки дотримуються Н. Яковенко (вважає їх Рюриковичами) та В. Насевич (висловив припущення, що князі Лукомські є нащадками полоцького князя Всеслава Брячиславича, див.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 99; *Насевич В.Л.* Лукомскія // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т. 2. – Мінск, 2007. – С. 220; *Ён жа.* Лукомль і Лукомльская воласць // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1994. – С. 59–78; *Войтович Л.В.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 26, 639–640.

¹²⁶ Князі Полубенські з'явилися у Полоцьку після захоплення Смоленських земель Московською державою в 1503 р., див.: ПГ. – Вып. 2. – № 250. – С. 187. Див. також жалувані грамоти Олександра Казимировича князю Івану Федоровичу Полубенському: Там же. – № 266. – С. 212–214; ПГ. – Вып. 3. – № 310. – С. 66–68; № 314. – С. 72–73.

¹²⁷ Князь Федір Іванович Глинський походив зі Смоленська, його землі ввійшли до складу Московської держави у 1503 р., див.: ПГ. – Вып. 4. – М., 1982. – С. 194; *Bonieski A.* Poczet godów w Wielkiem Księstwie Litewkiem w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1883. – С. 27, 65. Федір Глинський землі («выслугу») в Полоцькому повіті отримав за великого князя литовського та короля польського Олександра, див. жалувані грамоти князям Глинським: ПГ. – Вып. 3. – № 286. – С. 26–28; № 294. – С. 39–41.

¹²⁸ ПГ. – Вып. 3. – № 323. – С. 85.

та слугам вітебським, вйту, вітебським міщанам та землі Вітебській¹²⁹; уставні грамоти Київській (1507 р.) та Волинській землям (1509 р.) були дані князям, панам, боярам, зем'янам та шляхті київській/волинській¹³⁰:

<i>Привілей Полоцькій землі, 1511 р.</i>	<i>Привілей Вітебській землі, 1503 р.</i>	<i>Привілей Київській землі, 1507 р.</i>	<i>Привілей Волинській землі, 1509 р.</i>
Били нам чолом бояре полоцькнии и мешчане и вес(ь) город, вся земля Полоцкая	Били намъ чоломъ вси князи и бояре и слуги Вітебскіи, и войтъ и мѣщане мѣста Вітебского, и вся земля Вітебская	Били намъ чоломъ слуги наши, князи и панове и бояре и земляне, вся шляхта Киевская	Били намъ чоломъ духовнии и свѣтскіи, владыка Володимирскій и владыка Луцкій, и князи и панове и земляне и вся шляхта Вольнскоѣ земли

Польський дослідник князівських генеалогій Ю. Вольф серед нащадків полоцько-вітебських князів називає Буйницьких, Друцьких, Лукомських, Мошковських, Одинцевичів та Сенських. Проте на території Полоцької землі знаходилася «отчина» князів Лукомських¹³¹, тоді як вотчинні володіння інших представників полоцько-вітебської гілки розташовувалися поза межами Полоччини (у Вітебській землі)¹³².

Полоцькі акти містять кілька згадок про місцеву аристократію – князя Василя Друцького¹³³ та про князя Федора Шаха (обидва важко піддаються ідентифікації). Так, Василь Друцький виступав як свідок земельних пожалувань князя Андрія Ольгердовича полоцьким боярам Корсакам¹³⁴. Федір Шах фігурує серед свідків у справі полоцьких міщан Євлашка Кожчича та

¹²⁹ АЗР. – Т. 1. – № 204. – С. 351–353.

¹³⁰ Там же. – Т. 2 (1506–1544). – СПб., 1848. – № 30. – С. 33–36; № 54. – С. 64–66.

¹³¹ Князь Андрій Іванович (близько 1470 – після 1528) володів Бельняками; Князь Роман Лукомський (? – після 1500) – власник Добригори, див.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – С. 213–229; *Насевич В.Л.* Лукомскія // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т. 2. – С. 220.

¹³² Рід князів Друцьких та їхні численні гілки (Соколинські, Толочинські, Горські, Коноплі, Озерецькі), а також Сенські, Мошковські мали свої володіння у Вітебській землі, див.: *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – С. 12–13, 55–65, 260–261, 280–288, 456–458; *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм. – С. 30, 157; 253–254, 255–261; *Он же.* Областное деление и местное управление в Литовско-Русском государстве ко времени издания первого Литовского статута. Исторический очерк. – М., 1892. – С. 80–104; *Насевич В.Л.* Друцкае княства і князі Друцкія // Друцк старажытны: Да 1000-годдзя ўзнікнення горада. – Мінск, 2000. – С. 49–76; *Варонін В.А.* Друцкія князі XIV стагоддзя // Беларускі гістарычны агляд. – 2002. – Т. 9. – Сш. 1–2 (16–17). – С. 16–31. Унаслідок подрібнення володінь, Друцькі князі переходили в інші області ВКЛ та набували там землі («вислуга», шлюб, купівля).

¹³³ *Варонін В.А.* Друцкія князі XIV стагоддзя. – С. 16–31.

¹³⁴ ПГ. – Вып. 1. – № 6. – С. 44.

Олександра Оскерчинича через частину озера Солонця [1447–1458 рр.]¹³⁵. Шах без титулу «князь» згадується як слуга в посланні полоцького намісника Петра Монтигїрдовича¹³⁶ та в грамоті від 27 серпня 1486 р. як свідок разом з Андрієм Саковичем під час написання жалуваної (даної) Іваном Зінов'євичем своєму дядьковичу Олехну Пугачу на маєток Сутковське¹³⁷.

У полоцьких актах згадуються князі Юрій, Василь та Андрій Семеновичі Соколинські (діти князя Семена Федоровича, який до 1490 р. мав землі у Дрецьких (Дречих) Луках Вітебської землі)¹³⁸, які отримали пожалування від Сигизмунда I Старого на «люди путные каменъчане» (привілей підтвердний «на вѣчность»)¹³⁹ та на села Ладосна, Дернци та Величковичі¹⁴⁰ в Черсв'ятській волості Полоцького воєводства. А також «прийшли» князі Полубенські та Глинські.

Ще один показовий для нас приклад містять полоцькі джерела. Перебуваючи на сеймі у Бересті (травень-серпень 1511 р.), Сигизмунд I у спірних питаннях щодо становища полоцького та вітебського владика Євфимія¹⁴¹ радився з полоцькими боярами та Друцькими князями: «Ино мы пытали о том всех кн(я)зей Друцких и бояр полоцких, как здавна бывало»¹⁴². Хто саме «ховається» за титулом князі Друцькі, повідомляють більш пізні документи. У 1548 і 1549 рр. Григорій Яцкович Подберезький позивав усіх князів Друцьких, а саме князя Андрія Івановича Озерецького, княгиню Василеву Толочинську Марію, князя Івана Івановича Горського, княгиню Андрієву Семеновичеву Соколинську Василицу з синами, князя Григорія Федоровича Горського, князя Дмитра Романовича Любецького з братами, князів Тимофія та Павла Юрійовичів, Михайла Васильовича та

¹³⁵ Там же. – № 80. – С. 170.

¹³⁶ Там же. – № 104. – С. 199. У кінцевому протоколі грамоти (від 10 березня [1459 р.]) зазначено: «И ѡтпишите ваша м(и)лостъ ихъ рѣчи к нам *слугою нашимъ Шахомъ* (курсив наш. – М.Ф.), как тыи добрыи люди вашои м(и)л(о)сти будутъ говорити».

¹³⁷ РИБ. – Т. 27. – СПб., 1910. – С. 44.

¹³⁸ Його володіння в Пуповичах до 1494 р. перейшли до складу Московської держави, ставши частиною Великолуцької волості, див.: *Хорошкевич А.Л.* Комментарий // ПГ. – Вып. 4. – С. 195. Див. також жалувані грамоти великого князя литовського та короля польського Сигизмунда I Старого князям Соколинським: ПГ. – Вып. 2. – № 257. – С. 200–201; Вып. 3. – № 287. – С. 28–29; № 290. – С. 33–34; № 315. – С. 73–74; № 320. – С. 80–81.

¹³⁹ ПГ. – Вып. 3. – № 287. – С. 28–29.

¹⁴⁰ Там же. – № 290. – С. 33–34. Див. також грамоту № 315 («вырок кн(я)зю Васил(ь)ю а кн(я)зю Андрею Семеновичом Соколенским з воеводою полоцким п(а)ном Станиславом Глебовичом о тры сел(ь)ца в Полоцком повете Черсвятское волости Ладостно, Дернъцы а Величковичи» Сигизмунда I Старого (від 24. 07. 1511 р.), див.: Там же. – № 315. – С. 73–74.

¹⁴¹ У справі архієпископа полоцького та вітебського Євфимія з митрополитом київським Йосифом щодо закріплення за Єфимієм титулу «архієпископ» та з архієпископом володимирським та берестейським Васьяном стосовно місця у церковній раді «о местце», див.: Там же. – № 318–319. – С. 78–80.

¹⁴² ПГ. – Вып. 3. – № 318–319. – С. 78–80.

Лева Федоровича Соколинських через уділ у замку Друцькому, який на нього правом «природним» перейшов від дядька (брата його матері) князя Семена Ямонтовича Подберезького¹⁴³.

У Переписі війська литовського 1528 р. («Реистр земли Полоцкое») згадуються князі Лукомські, Одинцевичі та Соколинські. Так, князі Соколинські виставляли до війська литовського: «Кнегина Василеваа Соколинскаа 9 коней». Кнегина Юреваа Соколинскаа 8 коней Кнегина Ивановаа Соколинскаа 4 кони. [...] Кназ Павел Соколенский 2 кони»¹⁴⁴. Князі Лукомські: «Кназ Анъдреи Ивановичъ Лукомский 9 коней. Кназ Семен Романовичъ Лукомский 5 коней. Кназ Богушь Лукомский 4 кони. Кназ Михаило Романович Лукомский 5 коней. Кнагина Михайловаа Лукомскаа 13 коней. Кназ Петръ Романович Лукомский 14 коней»¹⁴⁵. Князь Одинцевич: «Кназ Богдан Федорович Удинцевича мает ставити 30 коней. Ун же мает ставити з людей заставленых 3 коней»¹⁴⁶. Серед «прийшлих» – Глинські, Полубенські та В'яземські¹⁴⁷.

Таку саму ситуацію відображають і дані Полоцької ревізії 1552 р., де серед місцевих аристократів згадуються Лукомські (Марія Лукомська)¹⁴⁸, Одинцевичі (дружина князя Семена Богдановича Одинцевича)¹⁴⁹, Глинські (Дмитрій та Богдан Федоровичі)¹⁵⁰, численні представники дому Соколинських¹⁵¹ і Масальських¹⁵².

¹⁴³ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – С. 64.

¹⁴⁴ Перепис Войска Великаго княства Літоўскага 1528 г. // Метрыка Великаго княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1. – Мінск, 2003. – С. 155–156.

¹⁴⁵ Там жа. – С. 156.

¹⁴⁶ Там жа. – С. 54.

¹⁴⁷ «Кназ Янь Ваземський 4 кони», див.: Перепис Войска Великаго княства Літоўскага 1528 г. // Метрыка Великаго княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1. – С. 155.

¹⁴⁸ За даними ревізії, єдиною представницею князівського роду Лукомських є Марія Лукомська (згадується в описі земель, що належали Лученському монастирю Святого Миколи): «К тому жь манастыру село На Лучне, которое надала княгиня Маря Лукомская»; див.: Полацкая рэвізія 1552 года. – С. 160, 179. Див. також: Полацкая ревізія 1552 года / [изд. Императорского Общества истории и древностей Российских при Московском университете; к изданию приготовил И.И. Лаппо]. – М., 1905.

¹⁴⁹ «Тую землю (людей путніх Заведичан. – М.Ф.) сын Хрушов Васко продал князю Семену Одинцевичу, на которой тепер двор Завидичы с пашнею и людей петнадцат человек. Тот двор тепер держит кнегини Семенова Однцевича», див.: Полацкая рэвізія 1552 года. – С. 77, 78. У 1524 р. Богдан Федорович Одинцевич та його син Семен отримали підтвердження на маєтки Островляни та Осечна, а також на придбані – Удалоево, Каменець, Орешов, див.: Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – С. 282–283.

¹⁵⁰ Полацкая рэвізія 1552 года. – С. 123.

¹⁵¹ Князі Павло та Тимофій Юрійовичі Соколинські, Михайло Васильович Соколинський, княгиня Василіса Андріївна Соколинська (удова князя Андрія Семеновича Соколинського) з синами Богданом та Андрієм, княгиня Анна Андріївна Соколинська (удова князя Івана Васильовича Соколинського) та ін.

¹⁵² Полацкая рэвізія 1552 года. – С. 104–106. Петро, Юрій, Іван Тимофійовичі Масальські, діти князя Тимофія Володимировича, сокольничого смоленського, який у 1496 р.

Натомість, значна роль у житті Полоцької землі належала двом «особливим» категоріям полоцького «поспольства» – представникам «старших» бояр¹⁵³ та «старших» міщан¹⁵⁴. Означення «старші» по відношенню до полоцьких бояр та міщан зустрічається, насамперед, у привілеях Полоцьку. Зокрема, в уставній грамоті великого князя литовського Олександра Казимировича (її самоназва – «вырок албо постановень») боярам та міщанам про намісницький і війтівський суд від 12 липня [1499 р.] зазначено: «А коли отколе послы приедут(ь) о обидных делех земьских... ино наместнику нашему полоцкому *старшими бояры* полоцкими, призвавши к себе воита и *старших мещан* (курсив наш. – М.Ф.)... послов принять и отправить, как перед тым бывало»¹⁵⁵.

Інша причина більш «тісного» зв'язку між Полоцьком та Вільно крилася в інституті намісництва (воєводства). Полочанам належало давнє право обирати намісників/воєвод, закріплене уставною грамотою (привілеєм) Полоцькій землі¹⁵⁶. Проте серед полоцьких намісників/воєвод було небагато полочан. Усі вони (крім полоцьких бояр Корсаків, вітебських бояр Немира¹⁵⁷ та Станіслава Глібовича¹⁵⁸, а також князів Івана Семеновича¹⁵⁹ та Григорія

отримав привілей на місто, замок та волость (гілка князів Масальських на Друї (Браславська), див.: *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku.* – С. 249.

¹⁵³ Протягом тривалого часу провідні позиції у житті Полоцька належали представникам боярського роду Корсаків та Радковичів.

¹⁵⁴ *Варонін В.А.* Полаччына і палачане ў нацыянальна-культурным і рэлігійным жыцці Вялікага Княства Літоўскага першай паловы XVI ст. // *VZH.* – 2002. – Т. 17. – С. 211–219; *Любавский М.К.* Литовско-Русский сейм. – С. 159–160; *Он же.* Областное деление и местное управление в Литовско-Русском государстве ко времени издания первого Литовского статута. – М., 1892. – С. 255–261.

Від середини XV ст. значною владою у місті розпоряджалися представники міщанських родин («старших міщан»), зокрема Кожчичів (Кошчичів), Кортеневичів, Буцковичів.

¹⁵⁵ ПГ. – Вып. 2. – № 230. – С. 162.

¹⁵⁶ Див. уставну (підтвердну) грамоту Полоцькій землі великого князя литовського та короля польського Сигизмунда I Старого (28 липня 1511 р.): Також нам, г(о)с(по)дару, давати нам воеводу нашого полочаном по их воли. А которыи будеть воевода наш нелюб, и нам им воеводу нашого дати по их воли», див. Там же. – Вып. 2. – №. 323. – С. 90.

¹⁵⁷ ПГ. – Вып. 1. – № 44–45. – С. 123–124.

¹⁵⁸ У XVI ст. побутувала легенда про походження шляхетського роду Глібовичів від нащадків Монвіда, який при Наримунті був маршалком литовським (підхоплена деякими істориками, зокрема Б. Папроцьким), див.: *Wolff J. Rod Gedymina.* – Kraków, 1886. – С. 10–11. М. Любавський зараховував Глібовичів до вітебських бояр, див.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление в Литовско-Русском государстве ко времени издания первого Литовского статута. – С. 158. На думку ж Ю. Зайця, Глібовичі походили від бояр Смоленської або Полоцької землі, див.: *Зайць Ю.* Глябовічы // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т. 1. – Мінск, 2007. – С. 540.

¹⁵⁹ ПГ. – Вып. 1. – № 39–40. – С. 114–118. Особа Івана Семеновича важко піддається ідентифікації. Фрідріх Бунге вважав його сином Семена Ольгердовича (Лингвенія), див.: *LECUB.* – Bd. VI. – Riga, 1873. – № 2140a. – P. 100. А. Хорошкевич припускає, що Іван Се-

(Семеновича?)¹⁶⁰, були литовськими панами, які в різні часи входили до складу великокнязівської ради, брали активну участь у політичному житті ВКЛ, були членами посольств до Московії, Криму та Польщі¹⁶¹.

Підсумовуючи, зазначимо, що Полоцька земля XIV–XVI ст., як й інші землі ВКЛ (Жемайтійська, Вітебська, Смоленська, Дорогичинська, Київська, Волинська), жила за власними законами, що закріплювалися уставними грамотами (привілеями) – з підтвердженням специфічних особливостей внутрішнього устрою й судочинства¹⁶². І все ж таки, життя Полоцької землі в складі ВКЛ вирізнялося певними особливостями. «Специфічні» особливості «традиційного права» полочан визначалися, насамперед, їхнім давнім правом на самостійну участь у зовнішніх відносинах (а у межах цих прав – виключне право суду над мешканцями своїх земель поза їх межами, що в актах і охоплюється поняттям «полоцького права»). Такі самі права в сфері міжнародних відносин належали і землі Вітебській.

Завдяки активній зовнішній політиці життя Полоцької землі було більш «відкритим» для столичного Вільна: великий князь литовський повинен був «ратифікувати» договори між Полоцьком та Ригою; до нього зверталися полочани з приводу своїх конфліктів з мешканцями Риги. Не остання роль

менович міг бути онуком Андрія Ольгердовича, див.: ПГ. – Вып. 2. – С. 201–202. На думку інших дослідників (В. Насевич, В. Воронін), Іван Семенович був одним з синів князя Семена Дмитровича Друцького (або Іван Баба, або Іван Путятя), див.: *Насевич В.Л.* Род князів Друцьких у гісторії Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVI ст.). – С. 80–104; *Ён жа.* Друцкае княства і князі Друцкія. – С. 49–76; *Варонін В.А.* Друцкія князі XIV стагоддзя. – С. 16–31.

¹⁶⁰ ПГ. – Вып. 1. – № 49. – С. 130. Намісник полоцький Григорій, на думку В. Насевича, міг бути братом Івана Баби та Івана Путятя (синів Семена Дмитровича Друцького), див.: *Насевич В.Л.* Друцкае княства і князі Друцкія. – С. 47. Григорієм Семеновичем Друцьким вважає його і А. Хорошкевич, див.: *Хорошкевич А.Л.* Коментарии // ПГ. – Вып. 3. – С. 205.

¹⁶¹ На дипломатичній службі відзначилися полоцькі намісники Андрій Сакович, Богдан Андрійович (Сакович), Ян Заберезинський, Станіслав Глібович, Ольбрахт Гаштовт.

¹⁶² Див.: *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – М., 1995; *Он же.* «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. 3. – К., 1994. – С. 126–137.

Варто зауважити, що під час реконструювання моделі Полоцької землі в складі ВКЛ ми навмисне обмежили верхню хронологічну межу початком XVI ст., оминаючи таку складну тему, як впровадження та непросте (поступове) становлення магдебурзької системи управління в Полоцьку. Магдебурзьке право, запроваджене в місті великим князем литовським Олександром (привілей від 4 жовтня 1498 р.), мало суттєвий вплив на розвиток Полоцька – на організацію міського простору та на глибинні внутрішні процеси – соціальні, економічні і суспільно-політичні.

у цьому належала також і полоцьким намісникам, переважно литовським магнатам, що в різний час входили до складу великокнязівської ради, були членами посольств до Московської держави.

З іншого боку, однією з характерних рис суспільного побуту Полоцької землі була відсутність на її теренах сильної князівської влади. Наслідком відсутності місцевого князівського прошарку в ієрархічній піраміді полоцького суспільства був більш тісний, «емоційний», зв'язок полочан зі своїм «осподарем» великим князем литовським та більша територіально-політична «відкритість» Полоцька для Вільна.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Проміжні результати дослідження викладено наприкінці кожного розділу книги, тож навряд чи є потреба ще раз їх повторювати. І все ж таки, хотілося б зібрати разом елементи тих пазлів, з яких складаються для нас картини образів Полоцька та його землі.

Отже, давньоруськими книжниками Полоцька земля сприймалася як чужа в системі земель. Такий погляд «ззовні» на «чужих» був пов'язаний з відособленим правлінням замкнутої династії полоцьких князів Рогволодичів. «Закритість» Полоччини відобразилася на стані свідчень про неї в давньоруських літописах, де країна полоцьких кривичів позиціонується літописцями через перекази та легенди містичного та напівмістичного характеру як осередок загадкових явищ, як територія «чужа» та «невідома».

Образ Полоцька, що постав під пером літописця ВКЛ, був абсолютно іншим: з «чужої» Полоцька земля перетворюється на «свою», одну з руських земель Великого князівства. Це було наслідком змін зовнішньо- та внутрішньополітичних реалій (від середини XIII ст. Полоцьке князівство потрапляє до політичної орбіти Литви), утвердження на її теренах однієї литовської династії Гедиміновичів.

На сторінках другого та третього літописних зводів ВКЛ значно зростає загальна кількість «полоцьких звісток»: 1) реальних свідчень про Полоцьк; 2) своєрідних «помилко-описок», пов'язаних з Полоцьком; 3) звісток, що містять свідомий вимисел/вигадку. Все це було наслідком того, що «полоцьке питання» у ВКЛ, в осередді його інтелектуальної еліти, набуло особливої актуальності у зв'язку зі всезростаючим протистоянням між двома претендентами на «збирання» руських земель – Литовською та Московською державами.

Літописець ВКЛ XVI ст., зберігаючи тенденцію свого попередника, літописця XV ст., який розглядав Полоцьку землю як «свою», одну з руських земель Литовсько-Руської держави, позиціонує її як невід'ємну частину ВКЛ, здобуток великих князів литовських з давніх часів.

Уявлення про Полоцьк у складі ВКЛ, здобуті в результаті дослідження літописного наративу, доповнюють полоцькі актові джерела. На матеріалі полоцьких актів ми спробували сконструювати соціально-політичну модель Полоцької землі в складі ВКЛ (кінця XIV–початку XVI ст.). Її характерними ознаками були: відсутність на теренах Полоччини сильної князівської групи й, як наслідок цього, – більш тісний «емоційний зв'язок» полоччан зі своїм «осподарем», великим князем литовським і королем польським. Завдяки цьому, а також активній зовнішній політиці землі життя Полоччини було більш «відкритим» для столичного Вільна (порівняймо, в свідомості літописців Київської держави вона – «закрита»).

Конкретні докази, викладені вище, як видається, дають змогу обґрунтовано стверджувати, що Полоцьк ще з княжої доби був вельми особливим та нестандартним містом. Це дозволяє по-новому оцінити його місце та значення в історії Центрально-Східної Європи середньовічного та раннього Нового часу.

Принагідно зауважимо, що запропонована в книзі методика аналізу конкретного об'єкта – Полоцька та Полоцької землі – може бути використана і для дослідження інших історичних структур та образів у літописному наративі й актах. Утім, це не виключає можливості застосування інакших методів аналізу літописних текстів та інших трактувань «полоцьких» літописних сюжетів.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России
БГА – Беларускі гістарычны агляд
БЛЗ1, БЛЗ2 – перший та другий білорусько-литовські літописні зводи
ВИ – Вопросы истории
ВИД – Вспомогательные исторические дисциплины
ВКЛ – Велике князівство Литовське
ГВНП – Грамоты Великого Новгорода и Пскова
ИЗ – Исторические записки
Іпат – Іпатіівський літопис
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
Лавр – Лаврентіівський літопис
ЛЗАК – Летопись занятий Археографической комиссии
ЛМ – Литовська Метрика
НИОР РГБ – Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки
НК (НК1, НК2) – Новгородський Карамзинський літопис
НПЛ – Новгородський перший літопис
НПЛмл – Новгородський перший літопис молодшого ізводу
Н4 – Новгородський четвертий літопис
ПВЛ – Повість временних літ
ПГ – Полоцкие грамоты
ПЛ – Псковские летописи
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
РИБ – Русская историческая библиотека
РИО – Сборник Императорского Русского исторического общества
РЛА – Русско-ливонские акты
С1 – Софійський перший літопис
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы
УІЖ – Український історичний журнал
ХБ – Хроніка Биховця
ЧОИДР – Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете

ВЗН – Białoruskie Zeszyty Historyczne
LECUB – Liv-,Esth-und Curländisches Urkundenbuch, ed. F.G. Bunge
MR – Moscovitica–Rutenica

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

*Российская государственная библиотека
Свято-Троицкая Сергиева Лавра*

Ф. 304.І. Главное собрание библиотеки Троице-Сергиевой лавры, НИОР РГБ. № 1. Пятокнижие Моисеево (XIV в) [Электронный ресурс] / Свято-Троицкая Сергиева Лавра. – Режим доступу : <http://old.stsl.ru/manuscripts/%20book.php?col=1&manuscript=001>. – Назва з екрану. № 3. Псалтырь (XV в) [Электронный ресурс] / Свято-Троицкая Сергиева Лавра. – Режим доступу : <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=003>. – Назва з екрану.

Фонд стародруків та рідкісних видань НБУВ

Біблія, сирічкнигы Ветхагои Новаго Завіта, поязыку словенску. – Острог: Друкарня К.К. Острозького, друкар Іван Федоров, 1581, арк. [8], 276, 180, 30, 56, 78, іл.

Опубліковані джерела

Акты Литовско-Русского государства / [изд. М.В. Довнар-Запольским]. – Вып. 1. (1390–1529). – М. : Университетская типография, 1899. – 261 с.

Акты, относящиеся к истории Западной России / [собр. и изд. Археографическою комиссиею] : в 5 т. – СПб. : Типография II Отделения Е. И. В. Канцелярия, 1846–1853 ; Т. 1. (1340–1506). – СПб., 1846. – С. 375, [24], [15] ; Т. 2. (1506–1544). – СПб., 1848. – С. 317, [17], [14].

Беларускія летапісы і хронікі / [уклад. У. Арлоў]. – Мінск. : Беларускі кнігазбор, 1997. – 432 с.

Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / О. Гваньїні / [упоряд. та пер. з пол. Ю. Мищика]. – 2-ге вид., доопрац. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1006 с.

Грамоты Великого Новгорода и Пскова / [под ред. С.Н. Валка]. – М.–Л. : Издательство Академии наук СССР, 1949. – 409 с.

Грамоти XIV ст. / [упоряд., вступна стаття, коментарі й словники-показчики М.М. Пещак]. – К. : Наукова думка, 1974. – 251 с.

Житие преподобной Евфросинии Игумении Полоцкой, изложенное по Руководству Четых-Миней св. Димитрия Ростовского. – СПб. : Изд. Полоцким Спасо-Евфросиниевским монастырем, 1992. – 76 с.

Житие преподобной Евфросинии, игумени Полоцкой. Перенесение мощей. Современные чудеса. – Минск : Издательство Белорусского Экзархата, 1998. – 125 с.

Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / [подгот. к печ. Д.И. Абрамович]. – Петроград, 1916. – 116 с. – (Памятники древнерус. лит-ры ; Вып. 2).

Ипатьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 2). – М. : Языки русской культуры, 1998. – 648 с.

Лаврентьевская летопись. – (ПСРЛ. – Т. 1). – М. : Языки русской культуры, 1997. – 496 с.

Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б.М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». – (ПСРЛ. – Т. XI). – М. : Языки русской культуры, 2000. – 264 с., разд. паг. (VIII с., 256 с.).

Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / С прил. извлечений из монографии Б.М. Клосса «Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков». – (ПСРЛ. – Т. XII). – М. : Языки русской культуры, 2000. – 272 с., разд. паг. (VI с., 266 с.).

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. (ПСРЛ. – Т. III). – М. : Языки русской культуры, 2000. – V–XII, 720 с.

Новгородская четвертая летопись. – (ПСРЛ. – Т. IV. – Ч. 1). – М. : Языки русской культуры, 2000. – 728 с., разд. паг. (XXXVIII, 690 с.).

Памятники старинной русской литературы / изд. Г. Кушелева-Безбородко. – СПб., 1862. – Т. 4. – С. 172–179.

Перапіс Войска Велікага княства Літоўскага 1528 г. // Метрыка Велікага княства Літоўскага. – Кн. 523. Кн. публічных спраў I. / Падрыхт. А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч ; НАН Беларусі, І-т гісторыі. – Мінск. : Бел. навука, 2003. – 444 с.

Полацкая рэвізія 1552 года / уклад. і аўтар прадмовы: В. Варонін. – Менск : АРСНЕ, 2011. – 271 с.

Полоцкая ревизия 1552 года / [изд. Императорского Общества истории и древностей Российских при Московском университете; к изданию подготовил И.И. Лаппо]. – М. : Университетская типография, Страстной бульвар, 1905. – XXI, 237 с.

Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. : в 6 вып. / состав. А.Л. Хорошкевич. – М. : Институт истории ССРСР, 1977–1989. – Вып. 1. – М., 1977. –

228 с.; Вып. 2. – М., 1978. – 219 с.; Вып. 3. – М., 1980. – 214 с.; Вып. 4. – М., 1982. – 218 с.; Вып. 5. – М., 1985. – 220 с.; Вып. 6 : Указатели. – М., 1989. – 195 с.

Преподобная Евфросиния, игуменья Полоцкая (1173) // Минея май. – Ч. 3. – М. : Издание Московской патриархии, 1987. – С. 44–63.

Псковские летописи : в 2 вып. / [под ред. А.Н. Насонова]. – М.–Л. : АН СССР, 1941–1955. – Вып. 2. – М., 1955. – 364 с.

ПСРЛ. – Т. 4. V : Новгородские и Псковские летописи. – СПб. : Типография Э. Праца, 1848. – V–VIII, 364 с.

ПСРЛ. – Т. 6. VI : Софийские летописи. – СПб., 1853. – 360 с.

ПСРЛ. – Т. 7. VII : Летопись по Воскресенскому списку / [изд. Археологической комиссии]. – СПб., 1856. – V–X, 346 с.

ПСРЛ. – Т. 8. VII : Продолжение летописи по Воскресенскому списку. – СПб., 1859. – VI–VIII, 301 с.

ПСРЛ. – Т. 15 : Рогожский летописец. Тверской сборник. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 432 с., разд. паг. (XII с., 186 стб., 29 с. ; V с., 504 стб., 35 с.).

ПСРЛ. – Т. 17 : Западнорусские летописи. – СПб. : Типография М.А. Александрова, 1907. – I–XIV, 650 с.

ПСРЛ. – Т. 21 : Книга Степенная царского родословия. Вторая половина. – Ч. 2. – СПб. : Типография М.А. Александрова, 1913. – 369 с.

ПСРЛ. – Т. 28 : Летописный свод 1497 г. Летописный свод 1518 г. (Уваровская летопись). – М.–Л. : АН СССР, 1963. – 413 с.

ПСРЛ. – Т. 32 : Хроники : Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – М. : Наука, 1975. – 238 с.

ПСРЛ. – Т. 35. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – 308 с.

ПСРЛ. – Т. 38. Радзивилловская летопись. – Л. : Наука, 1989. – 182 с.

ПСРЛ. – Т. 42 : Новгородская Карамзинская летопись. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2002. – 224 с.

Радзивилловская летопись. Факсимильное воспроизведение рукописи. Текст. Исследование. Описание миниатюр: в 2 т. / редкол. М.В. Кукушкина (ответст. ред.) [и др.]. – СПб. : Глаголь ; М. : Искусство, 1994. – Т. 1 : Радзивилловская летопись. – М.–СПб., 1994. – 251 л. ; Т. 2 : Радзивилловская летопись. Текст. Исследование. Описание миниатюр. – М.–СПб., 1994. – 415, [1] с.

Русская историческая библиотека : в 38 т., 39 кн. : 1875–1926. / изд. Археологической комиссией. – Т. 27. – СПб., 1910. – 660 с.

Русско-ливонские акты / [собран. К.Е. Напьерским]. – СПб. : В типографии Императорской Академии Наук, 1868. = Russisch-livländische Urkunden / Gesammelt von K.E. Napiersky. Herausgegeben von der Archäographischen Commission. – St. Petersburg Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1868. – 137 с.

Сборник Императорского Русского исторического общества. – Т. 35 : Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. – СПб. : Типография Ф. Г. Елконского и К°, 1882. – 869, [88] с.

Сказания о святых Борисе и Глебе. Сильвестровский список XIV века / [изд. И.И. Срезневский]. – СПб. : Тип. Акад. наук, 1860. – XXVI, 90, 147 с.

Слово о полку Игореве Игоря сына Святослава внука Ольгова. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1954. – XIX, 59 с.

Смоленские грамоты XIII–XIV веков / [подготов. к печати Т.А. Сумникова и В.В. Лопатин ; под. ред. чл.-кор. АН СССР Р.И. Аванесова]. – М. : Издательство АН СССР, 1963. – 311 с.

Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел: в 4 ч. – М., 1813–1828. – Ч. 2 : Служащая дополнением к первой. – М. : В тип. Селивановского, 1819. – VIII, [20], 610, [1] с.

Софийская первая летопись старшего извода. (ПСРЛ. – Т. 6. – Вып. 1). – М. : Языки русской культуры, 2000. – I–VIII, 312 с.

Хроника Быховца / [предисл., коммент. и пер. Н.Н. Улащика ; отв. ред. М.Н. Тихомиров]. – М. : Наука, 1966. – 155 с.

Acta Tomiciana / per S. Gorski, can. Cracovien. et Plocensem. – Т. II. – Kórnik, 1852. – 283, 21 s.

Długosz J. Dziejów Polskich Książ dwanaście : w 5 t. / J. Długosz / [przekład K. Mecherzyńskiego]. – Kraków : Czasu, W. Kirchmayera, 1868–1870. – Т. III. – Ks. IX, X. – 1868, IX, 709, XIX s.

Kodeks dyplomatyczny katetdry i diecezji Wilenskiej / [wyd. Fijałek J., Semkowicz W.]. – Т. I. 1387–1500. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademji umiejętności, skład główny w księgarni Gebethnera i Wolffa Warszawa – Kraków–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane, 1932–1500. – 771 s.

Lietuvos metraštis: Bychovco kronika / Vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasas. – Vilnius, 1971. – 396 p. – (Lituanistinė biblioteka ; 10).

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4 / Lietuvos istorijos institutas ; [parengė L. Anužytė]. – Vilnius : Žara, 2004. – 260 p.

Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch, nebst Regesten: Abt. 1 : Bd. 1–12, Abt. 2 : Bd. 1–3 / Herausgegeben von Fr. G. von Bunge. – Reval, Riga, Riga–Moskau: Druck von Heinr. Laakmann in Dorpat, 1853–1914. – Abt. 1, Bd. 3 : Jahre 1368–1393. – Bd. VI. – Riga, 1873. – 769 s. ; Bd. VIII. (Mai 1429–1435). – Riga, Moskau, 1884. – 688 s. ; Bd. IX. (1436–1443). – Riga, Moskau, 1889. – XXV, 722 s.

Strykowski M. Kronika Macieia Strykowskiego niegdyś w Królewcu drukowana teraz znowu z przydaniem historyi państwa Rossyiskiego przedrukowana / M. Strykowski // Zbiór dzieiopisów Polskich we czterech tomach zawarty. – Warszawa : Wyd. Antoni Władyka, 1766. – 782 s.

Літэратура

А.А. Шахматов. 1864–1920 : Сборник статей и материалов под ред. С.П. Обнорского. – М.–Л. : Издательство АН СССР, 1947. – 476 с. – (Труды Комиссии по истории Академии наук СССР / под общей редакцией акад. С.И. Вавилова ; вып. 3).

Александров Д.Н. Борьба за Полоцк между Литвой и Русью в XII–XVI вв. / Д.Н. Александров, Д.М. Володихин. – М. : Издательское предприятие «Аванта +», 1994. – 124 с.

Алексеев Л.В. Археологические памятники эпохи железа в среднем течении Западной Двины // Труды Прибалтийской экспедиции. – Т. 1. – М., 1959. – С. 273–315.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX–XIII вв. / Л.В. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 178 с.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля / Л.В. Алексеев // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М. : Наука, 1975. – С. 202–239.

Алексеев Л.В. Археология и краеведение Белоруссии с XVI века по 30-е годы XX века. / Л.В. Алексеев. – Минск : Беларуская навука, 1996. – 206 с.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля / Л.В. Алексеев. – Полоцк : А.И. Судник, 2007. – 50 с. – (Наследие Полоцкой земли ; Вып. 5).

Алексеев Л.В. Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении / Л.В. Алексеев, В.П. Богданов ; Ин-т археологии РАН ; МГУ им. М.В. Ломоносова. – М. : Наука, 2009. – 336 с.

Алешковский М.Х. Первая редакция Повести временных лет / М.Х. Алешковский // Археографический ежегодник за 1969 г. – М., 1969. – С. 15–40.

Алешковский М.Х. Повесть временных лет : Судьба литературного произведения в древней Руси / М.Х. Алешковский. – М., 1971. – 136 с.

Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б. Антонович. – К. : Типография К.Я. Федорова, 1885. – Т. 1. – 351 с.

Антонович В.Б. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда / В.Б. Антонович // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К. : Либідь, 1995. – С. 622–743.

Аристов В.Ю. Отражение работы двух сводчиков 10-х годов XII в. в Повести временных лет / В.Ю. Аристов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики / Материалы международной конференции «Повесть временных лет и начальное летописание». – № 3 (33). – 2008. – С. 9–10.

Арлоў В. Хто выкраў крыж Еўфрасінні? / В. Арлоў // Адраджэнне. Гыстарычны альманах. – Вып. 1. – Мінск, 1995. – С. 22–36.

Архиепископ Антоний (Мельников) Преподобная Евфросиния Полоцкая / *Архиепископ Антоний (Мельников)* // Богословские труды / изд. Московской Патриархии. – Сборник девятый. – М., 1972. – С. 5–15.

Базилевич К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV века. / К.В. Базилевич. – М. : Изд-во МГУ, 1952. – 544 с.

Бегунов Ю.К. Творческое наследие Григория Цамблака / Ю.К. Бегунов. – Новые издания и переиздания по славистике / под ред. К.Д. ванн Схоневельда ; № 3 (367). – Женева : Буй Турь ; Велико Тырново : ПИК ; Велико Тырново : Велико-Тырновский университет им. св. Кирилла и Мефодия, 2005. – 731 с.

Бережков М.Н. О торговле Руси с Ганзой / М.М. Бережков. – СПб. : Типография В. Безобразова и К⁰, 1879. – 730 с.

Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – М. : АН СССР, 1963. – 377 с.

Бобров А.Г. Из истории летописания первой половины XV в. / А.Г. Бобров // ТОДРЛ. – Т. 46. – СПб., 1993. – С. 3–20.

Бобров А.Г. Редакции Новгородской четвертой летописи / А.Г. Бобров // ТОДРЛ. – Т. 51. – СПб., 1999. – С. 107–136.

Бойцов М.А. Власть правителя / М.А. Бойцов // Словарь средневековой культуры / [под ред. А.Я. Гуревича]. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 624 с. (Серия «Summa culturologiae»). – С. 78–91.

Болховитинов Евгений, митрополит. Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии / Евгений Болховитинов // Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з історії Києва / упоряд., вступ. ст. та додатки Тетяни Ананьєвої. – К. : Либідь, 1995. – С. 35–270.

Бугославский С.А. «Повесть временных лет»: списки, редакции, первоначальный текст / С.А. Богуславский // Старинная русская повесть : Статьи и исследования. – М.–Л., 1941. – С. 7–37.

Варонін В.А. Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. / В.А. Варонін // Беларускі гістарычны агляд. – 1998. – Т. 5. – Сш. 1 (8). – С. 46–68.

Варонін В.А. Полаччына і палачане ў нацыянальна-культурным і рэлігійным жыцці Вялікага Княства Літоўскага першай паловы XVI ст. / В.А. Варонін // ВЗН. – 2002. – Т. 17. – С. 211–219.

Варонін В.А. Друцкія князі XIV стагоддзя / В.А. Варонін // БГА. – 2002. – Т. 9. – Сш. 1–2 (16–17). – С. 16–31.

Варонін В.А. «Wielkiego Księstwa Litewskiego Kroniczka krótko pisana» / В.А. Варонін // БГА. – 2004. – Т. 11. – Сш. 1–2 (20–21).

Варонін В.А. Старонка біяграфіі князя Андрэя Полацкага / В.А. Варонін // Гістарычны альманах. – 2009. – № 15. – С. 2–7.

Воронин В.А. Полоцк в составе Великого Княжества Литовского / В.А. Воронин // Полоцк : Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.Н. Левко [и др.] ; редкол. : А.А. Коваленя (гл. ред.) ; науч. ред. О.Н. Левко ; Нац. Акад. Наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2012. – (Древнейшие города Беларуси). – С. 219–232.

Вахевич Б.А. Западнорусская летопись по списку Румянцевского музея / Б.А. Вахевич // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. 1902. – Т. XXIV. – Отд. I. – С. 221–222.

Вилкул Т.Л. Новгородская первая летопись и Начальный Свод / Т.Л. Вилкул // *Palaeoslavica*. – Vol. 11. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – С. 5–35.

Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII століття / Т.Л. Вілкул // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. II. – К.–Львів. – 2004. – С. 63–74.

Вилкул Т.Л. О происхождении общего текста Ипатьевской и Лаврентьевской летописи за XII в. (предварительные заметки) / Т.Л. Вилкул // *Palaeoslavica*. – Т. XIII. – 2005. – No. 1. – Cambridge, Massachusetts. – С. 21–81.

Вилкул Т.Л. Повесть временных лет и Хронограф / Т.Л. Вилкул // *Palaeoslavica*. – Т. XV/2. – 2007. – Cambridge, Massachusetts, 2003. – P. 56–116.

Вилкул Т.Л. Заимствования из Хроники Иоанна Малалы и Александрии Хронографической в Повести временных лет / Т.Л. Вилкул // Материалы международной конференции «Повесть временных лет и начальное летописание // Древняя Русь. – № 3 (33). – 2008. – С. 15–16.

Вилкул Т.Л. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. / Т.Л. Вилкул. – М. : Квадрига, 2009. – 408 с.

Вилкул Т.Л. Александрия Хронографическая в Троицком Хронографе (книга 2-я) (текст) / Т.Л. Вилкул // *Paleoslavica*. – Т. XVIII. – 2010. – No. 2. – Cambridge, Massachusetts. – С. 155–206.

Вилкул Т.Л. Заимствования из Восьмикнижия у киевских летописцев XII – начала XIII в. / Т.Л. Вилкул // *Ruthenica*. – Т. X. – 2011. – С. 102–116.

Вілкул Т.Л. Цитати з Восьмикнижжя в ранніх давньоруських літописах, або як змінюється смисл історичних повідомлень / Т.Л. Вілкул // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 125–146.

Войтович Л.В. Княжа доба на Русі : портрети еліти / Л.В. Войтович. – Біла Церква : Вид. О.В. Пшонківський, 2006. – 784 с.

Володихин Д.М. Спорные вопросы истории Белой Руси : Статьи / Д.М. Володихин / Отв. ред. Л.Ф. Данько. – Полоцк, 1997. – 25, [1] с. – (Б-ка «Полоцкого летописца» ; вып. 1).

Воронова Е.М. Житие Евфросинии Полоцкой / Е.М. Воронова // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV в. – Л., 1987. – С. 147–148.

Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – Вып. 1. / С.А. Высоцкий. – К. : Наукова думка, 1960. – 240 с.

Вялікі гістарычны атлас Беларусі : у 3 т. – Т. 1. – Мінск : «Белкартаграфія», 2009. – 248 с.

Гиппиус А.А. К истории сложения текста Новгородской первой летописи / А.А. Гиппиус // Новгородский исторический сборник. – Вып. 6 (16). – СПб., 1997. – С. 3–72.

Гиппиус А.А. Два начала Начальной летописи: к истории композиции Повести временных лет / А.А. Гиппиус // Вереница литер : к 60-летию В.М. Живова : [сб. науч. ст.] / [редкол. : А.А. Пичхадзе, А.М. Молдован (отв. ред.), Р.А. Евстифеева]. – М. : Яз. славян. культуры, 2006. – С. 56–96.

Гиппиус А.А. К проблеме редакций Повести временных лет. I. / А.А. Гиппиус // Славяноведение. – № 5. – 2007. – С. 20–44.

Гиппиус А.А. До и после Начального свода: ранняя летописная история Руси как объект текстологической реконструкции // Русь в IX–X веках. Археологическая панорама. – М.–Вологда, 2012. – С. 37–63.

Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: энциклопедия / [ред. совет : Белова (пред.) и др.]. – Минск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – 312 с.

Греков Б.Д. Новгородский дом святой Софии / Б.Д. Греков // Избранные Труды. – Т. IV. – М., 1960. – 485 с.

Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.) / И.Б. Греков. – М. : АН СССР Институт Славяноведения и Балканистики, 1975. – 519 с.

Груша А.І. Дакументы як сродак пісьмовай камунікацыі паміж палачанамі і рыжанами ў канцы XIV–XVI стст. / А.І. Груша // Беларускае Падзвінне : зб. навук. прац міжнар. навук. канф., прысвеч. 160-годдзю з дня нараджэння А.П. Сапунова. – Полацк, 21–23 крас. 2011 г. : у 2 ч. / Полацкі дзярж. ун-т ; пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк, 2011. – Ч. 2. – С. 50–53.

Груша А.І. Письменная культура конца X – первой трети XVI в. // Полоцк. – (Древнейшие города Беларуси). – Минск : Беларус. навука, 2012. – С. 68–488.

Грушевський М.С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / М.С. Грушевський / [ред. : П.С. Сохань та ін.]. – К. : Наукова думка, 1991–1999. – Т. 4. – 1993. – 544 с.

Гуревич Ф.Д. Обряды погребения в Литве / Ф.Д. Гуревич // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – Вып. 18. – 1947. – С. 47–69.

Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV ст. / В.Е. Данилевич. – К. : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1896. – 260 с.

Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Курс лекций / И.Н. Данилевский. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 399 с.

Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (XII–XV вв.). Курс лекций / И.Н. Данилевский. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 389 с.

Данилевский И.Н. Повесть временных лет : герменевтические основы источниковедения летописных текстов / И.Н. Данилевский. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 371 с.

Данилович И. О литовских летописях / И. Данилович // ЖМНП. – Ч. XXVIII. – СПб., 1840. – С. 94–95.

Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого, по русским и иностранным известиям / Н.П. Дашкевич. – К. : В университетской типографии, 1873. – 156 с.

Дашкевич Н.П. Заметки по истории Литовско-русского государства / Н.П. Дашкевич. – К., 1885. – 192 с.

Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI в.). Основные черты социального и политического строя / А.Ю. Дворниченко. – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1993. – 240 с.

Дернович О.И. Moscovitica–Ruthenica : Рижский Архивный комплекс по истории Восточной и Центральной Европы XIII–XVII вв. / О.И. Дернович // Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы. Научный сборник. – Вып. 1. – Минск : Издательский центр БГУ, 2008. – С. 20–27.

Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских / Р.П. Дмитриева. – М.–Л. : Издательство АН СССР, 1955. – 213 с.

Довнар-Запольский М.В. Очерк истории Кривичской и Дреговичской земель до конца XII столетия / М.В. Довнар-Запольский. – К. : Типолитография Высочайше утв. Товарищества И. Н. Кушнерев и К^о, 1891. – 170 с.

Дончева-Панайотова Н. Григорий Цамблак и болгарские литературни традиции в Източна Европа XV–XVII в. / Н. Дончева-Панайотова. – Велико Търново : Веста, 2004. – 575 с.

Драгун Ю.И. О «Хронике Быховца» / Ю.И. Драгун // История СССР и БССР. Древний мир и средние века. – Минск, 1981. – Вып. 8. – С. 20–28.

Дубровский М. Житие преподобной Евфросинии Полоцкой с кратким описанием основаного ею в г. Полоцке женского монастыря / М. Дубровский. – Полоцк, 1877. – 157 с.

Дук Д.В. Археологические следы средневековых храмов и кладбищ на территории Полоцка / Д.В. Дук // Полоцк : Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.И. Левко [и др.] ; редкол. : А.А. Коваленя (гл. ред.) ; науч. ред. О.Н. Левко ; Нац. Акад. Наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2012. – (Древнейшие города Беларуси). – С. 133–150.

Ермаловіч М.І. Старажытная Беларусь / Ермаловіч М.І. Старажытная Беларусь. Полацкі і Новагародскі перыяды. – Мінск. : Мастацкая літаратура, 1990. – 365, [3] с.

Ермаловіч М.І. Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае / М.І. Ермаловіч. – Мінск : Беллітфонд, 2000. – 448 с.

Замятин Д.Н. Гуманитарная география : пространство и язык географических образов / Д.Н. Замятин. – СПб. : Алетейя, 2003. – 331 с.

Заяц Ю.А. История белорусских земель X – первой половины XIII в. в отображении летописей и хроник Великого княжества Литовского / Ю.А. Заяц // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 12. – Мінск, 1997. – С. 85–91.

Заяць Ю. Глябовічы // Вялікае княства Літоўскае : Энциклапедыя. У 2 т. Т. 1. / Рэдкал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.). – 2-е выд. – Мінск : БелЭн, 2007. – С. 540.

Зимин А.А. К истории текста Краткой редакции Русской Правды / А.А. Зимин // Труды Московского государственного историко-археологического института. – М., 1954. – Т. 7. – С. 155–208.

Зимин А.А. Когда было написано «Слово»? / А.А. Зимин // Вопросы литературы. – М., 1967. – № 3. – С. 135–153.

Иванов А.С. «Moscovitica–Ruthenica» в Латвийском государственном историческом архиве: история формирования комплекса, состав и введение в научный оборот, важнейшие публикации документов комплекса «Moscovitica–Ruthenica» / А.С. Иванов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2004. – № 3. – С. 47–54 ; № 4. – С. 94–106.

Истрин В.М. Книги временные и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь / В.М. Истрин. – Т. I : Текст. – Петроград, 1920. – 615 с., разд. паг. (612, III с.).

Калечыц І.Л. Эпіграфіка Беларусі X–XIV стст. / І.Л. Калечыц. – Мінск. : Беларуская навука, 2011. – 271 с.

Каштанов С.М. Из истории русского средневекового источника (Акты X–XVI вв.) / С.М. Каштанов. – М. : Наука, 1996. – 265 с.

Кириченко К.В. Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського / К.В. Кириченко // УІЖ. – 2012. – № 6. – С. 111–129.

Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли / П.Г. Клепатский. – Одесса: Техник, 1912. – Т. 1. – 599 с.

Клосс Б.М. Избранные труды / Б.М. Клосс. – Т. I. Житие Сергия Радонежского. Рукописная традиция. Жизнь и чудеса. Тексты. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 564 с.

Клосс Б.М. Второе предисловие к изданию 2000 г. / Б.М. Клосс // Новгородская четвертая летопись. (ПСРЛ. – Т. IV. – Ч. 1). – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. XI–XX.

Костомаров Н.И. Русские инородцы / Н.И. Костомаров // Русское слово, 1860. – № 5. – Отд. 1. – С. 1–100.

Костомаров Н.И. Лекции по русской истории / Н.И. Костомаров. – СПб., 1861. – 100 с.

Кром М.М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв. / М.М. Кром // *Mediaevalia Ucrainica* : ментальність та історія ідей. – Т. 3. – К., 1994. – С. 126–137.

Кром М.М. Меж Русью и Литвой : Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. / М.М. Кром. – М. : Археографический центр, 1995. – 292 с.

Кузьмин А.Г. Об источниковедческой основе «Истории Российской» В.Н. Татищева / А.Г. Кузьмин // ВИ. – 1963. – № 9. – С. 214–218.

Кузьмин А.Г. Был ли Татищев историком? / А.Г. Кузьмин // Русская литература. – 1971. – № 1. – С. 53–63.

Кузьмин А.Г. Начальные этапы древнерусского летописания / А.Г. Кузьмин. – М. : Наука, 1977. – 456 с.

Кузьмин А.В. Опыт комментария к актам Полоцкой земли второй половины XIII – начала XV в. / А.В. Кузьмин // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2007. – № 2 (28). – С. 33–42 (начало) ; № 4 (30). – С. 50–68.

Кукушкина М.Ф. Предисловие к изданию / М.Ф. Кукушкина // Радзивилловская летопись. Текст. Исследование. Описание миниатюр. – Т. 2. – Спб.–М., 1994. – С. 5–12.

Леонардов Л.С. Полоцкий князь Всеслав и его время / Л.С. Леонардов // Полоцко-Витебская старина. – Т. 2. – Вып. 2. – Витебск, 1912. – С. 121–216 ; Вып. 3. – Витебск, 1916. – С. 85–180.

Лимонов Ю.А. Летописание Владимиро-Суздальской Руси / Ю.А. Лимонов. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1967. – 200 с.

Литвина А.Ф. Два рассказа о Рогнеде, дочери Рогволода Полоцкого (К проблеме интерпретации летописного текста) / А. Литвина, Ф. Успенский // Раннесредневековый текст : Проблемы интерпретации / отв. ред. Н.Ю. Гвоздецкая, И.В. Кривушин. – Иваново, 2002. – С. 299–325.

Литвина А.Ф. Выбор имени урусских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропоники / А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский. – М. : «Индрик», 2006. – 167 с.

Литвина А. «Отнее имя» в династической практике Рюриковичей / А. Литвина, Ф. Успенский // *Palaeoslavica*. – Т. XII. – 2004. – №. 1. – С. 29–110.

Лихачев Д.С. «Повесть временных лет» (Историко-Литературный очерк) / Д.С. Лихачев // Повесть временных лет : в 2 ч. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – Ч. 2. – 320 с. – (Сер. «Литературные памятники»).

Лукин П.В. «Потоци Мьстиславъ Полотьскый князь». Об одной из форм наказания в Древней Руси» / П.В. Лукин // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2007. – № 1 (27). – С. 20–35.

Лурье Я.С. К проблеме свода 1448 г. / Я.С. Лурье // ТОДРЛ. – Т. 24. – Л., 1969. – С. 142–146.

Лурье Я.С. Общерусский свод – протограф Софийской I и Новгородской IV летописей / Я.С. Лурье // ТОДРЛ. – Т. 28. – Л., 1974. – С. 114–139.

Лурье Я.С. Новгородская Карамзинская летопись / Я.С. Лурье // ТОДРЛ. – Т. 29. – Л., 1974. – С. 207–213.

Лурье Я.С. Общерусские летописи XIV–XV вв. / Я.С. Лурье – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1976. – 282 с.

Лурье Я.С. Еще раз о своде 1448 г. и Новгородской Карамзинской летописи // ТОДРЛ. – Т. 32. – Л., 1977. – С. 199–218.

Лурье Я.С. Летописи белорусско-литовские (западнорусские) / Я.С. Лурье // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 2 (вторая половина XIV–XVI в.). – Ч. 2. Л – Я. – Л. : Наука, 1989. – С. 26–27.

Лурье Я.С. Две истории Руси XV в. : ранние и поздние, независимые и официальные летописи об образовании Московского государства / Я.С. Лурье. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1994. – 240 с.

Лурье Я.С. Летопись Новгородская Карамзинская / Я.С. Лурье // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 2. (вторая половина XIV–XVI в.). – Ч. 2. – Л., 1989. – С. 54–55.

Лурье Я.С. Феодалная война в Москве и летописание первой половины XV в. / Я.С. Лурье // ТОДРЛ. – Т. 47. – СПб., 1993. – С. 82–94.

Любавский М.К. Областное деление и местное управление в Литовско-Русском государстве ко времени издания первого Литовского статута.

Исторический очерк / М.К. Любавский. – М. : Университетская типография, 1892. – 884, [106] с.

Любавский М.К. Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства / М.К. Любавский. – М. : Университетская типография, 1900. – 840 с.

Любавский М.К. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно / М.К. Любавский. – СПб. : Наука, 2004. – 310 с.

Макараў М.Д. Полацкі і Віцебскі земскія прывілеі. Да гісторыі стварэння тэкстаў дакументаў / М.Д. Макараў // ВЗН. – 2003. – № 20. – С. 5–32.

Макараў М.Д. Полацкае права / М.Д. Макараў // Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 2. / Рэдкал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.). – 2-е выд. – Мінск : БелЭн, 2007. – С. 449–450.

Мельников А.А. Путь непечален. Исторические свидетельства о святости Белой Руси / А. Мельников. – Минск : Изд-во Белорусской Православной Церкви Московского Патриархата, 1992. – 143 с.

Морозова Н.А. К вопросу о времени создания Хроники Быховца / Н.А. Морозова // Slavistica Vilnensis (Kalbotyra (49(2)). – Vilnius, 2000. – P. 137–140.

Мусин А.Е. Соборы св. митрополита Макария 1547–1549 гг. : Факт истории или историографии? / А.Е. Мусин // Россия и проблемы европейской истории : Средневековье, новое и новейшее время. Сборник статей в честь С. Каштанова. – Ростов, 2003. – С. 74–86.

Мыльников А.С. Картина славянского мира: взгляд из Восточной Европы: этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVIII века / А.С. Мыльников. – СПб. : Центр «Петербургское востоковедение», 1996. – 314 с.

Насевіч В.Л. Род князёў Друцкіх у гісторыі Вялікага княства Літоўскага (XIV–XVI стст.) / В.Л. Насевіч // Старонкі гісторыі Беларусі. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – С. 83–104.

Насевіч В.Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага : Падзеі і асобы / В.Л. Насевіч. – Мінск : Польша, 1993. – 160 с.

Насевіч В.Л. Лукомль і Лукомльская воласць / В.Л. Насевіч // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск, 1994. – С. 59–78.

Насевіч В.Л. Друцкае княства і князі Друцкія / В.Л. Насевіч // Друцк старажытны : Да 1000-годдзя ўзнікнення горада. – Мінск : БелЭн, 2000. – С. 49–76.

Насевіч В.Л. Лукомскія / В.Л. Насевіч // Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. – Т. 2. : Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – Мінск Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2007. – С. 220.

Насонов А.Н. Русская земля и образование территории Древнерусского Государства / А.Н. Насонов. – М. : АН СССР, 1951. – 260 с.

Насонов А.Н. История русского летописания XI – начала XVII вв. / А.Н. Насонов. – М. : Наука, 1969. – 555 с.

Пазднякоў В. Скіргайла / В. Пазднякоў // ВКЛ. Энциклапедыя. – Т. 2. – С. 582.

Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / В.Т. Пашуто. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1959. – 528 с.

Петрухин В.Я. «Русь и все языцы». Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки / В.Я. Петрухин – М. : Языки славянских культур, 2011. – 382 с.

Пичета В.И. Полоцкая земля в начале XVI в. / В.И. Пичета // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития) – М. : Издательство АН СССР, 1961. – С. 213–263.

Полоцк : Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.И. Левко [и др.] ; редкол. : А.А. Коваленя (гл. ред.) ; науч. ред. О.Н. Левко ; Нац. Акад. Наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларус. навука, 2012. – 743 с., ил. – (Древнейшие города Беларуси).

Полоцкая княжна Мария Васильковна – автор «Слова о полку Игореве» : исследования тайнописи / [вст. ст. Л.Ф. Данько, А.И. Судника]. – Полоцк : А.И. Судник, 2008. – 53 с., ил. – (Наследие Полоцкой земли ; вып. 6).

Приселков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. / М.Д. Приселков. – Л. : Издательство ЛГУ, 1940. – 188 с.

Приселков М.Д. Летописание Западной Украины и Белоруссии / М.Д. Приселков // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук. – Вып. 7. – 1941. – С. 19–20.

Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім» / О. Прицак. – К., Обереги, 2007. – 360 с. – (Київ. б-ка дав. укр. Письменства : Студії ; Т. 7).

Прохоров Г.М. Летописные подборки рукописи ГПБ, F.IV603 и проблема сводного общерусского летописания / Г.М. Прохоров // ТОДРЛ. – Т. 32. – Л., 1977. – С. 166–198.

Пуцко В.Г. Мнимый крест Параскевы Полоцкой / В.Г. Пуцко // Беларускія старажытнасці. – Мінск, 1972. – С. 210–219.

Рукавишников А.В. Об организации власти в Полоцке в конце XII – середине XIII века / А.В. Рукавишников // ВИ. – № 3. – 1999. – С. 116–123.

Рукавишников А.В. Почему полоцкие князья были сосланы в Византию : свидетельства источников / А.В. Рукавишников // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2003. – № 2(12). – С. 99–111.

Русинов В.Н. Летописные статьи 1051–1117 pp. В связи с проблемой авторства и редакций «Повести временных лет» / В.Н. Русинов // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – Серия История. – 2003. – Вып. 1(2). – С. 111–147.

Рыбаков Б.А. «Остромирова летопись» / Б.А. Рыбаков // ВИ. – 1956. – № 10. – С. 46–59.

Рыбаков Б.А. Календарь IV в. из земли полян / Б.А. Рыбаков // СА. – 1962. – № 4. – С. 66–89.

Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи / Б.А. Рыбаков. – М. : АН СССР, 1963. – 361 с.

Рыбаков Б.А. Татищев и летописи XII в. / Б.А. Рыбаков // История СССР. – 1971. – № 12. – С. 91–109.

Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. / Б.А. Рыбаков // Свод археологических источников. – Вып. Е1-44. – С. 26–27.

Рыбаков Б.А. Миниатюры Радзивилловской летописи и русские лицевые рукописи X–XII вв. / Б.А. Рыбаков // Радзивилловская летопись. Текст. Исследование. Описание миниатюр. – Т. 2. – Спб.–М., 1994. – С. 269–301.

Сагановіч Г.Н. Інфлянцкія немцы ў Полацку ў сярэдзіне XIII і пачатку XIV ст. / Г.Н. Сагановіч // БГА. – 2000. – Т. 7. – Сш. 1 (12). – С. 97–105.

Сапунов А.П. Католическая легенда о Параскеве, княжне Полоцкой / А.П. Сапунов. – Витебск : [Типолитограф. Г.А. Малкина], 1888. – 47 с., 1 л. ил.

Сапунов А.П. Житие преподобной Ефросинии, княжны Полоцкой (по трем редакциям) / А.П. Сапунов. – Витебск : [Губ. тип.], 1888. – 61 с., ил.

Сапунов А.П. Исторические судьбы Полоцкой епархии с древнейших времен до половины XIX века / А.П. Сапунов. / сост. и изд. А.П. Сапунов. – Витебск, 1889. – 174 с., 42 л. ил.

Сапунов А.П. Двинские или Борисовы камни: исследование А. Сапунова, члена Витебского губернского статистического комитета, члена-соревнователя общества истории и древностей российской при Московском университете / А.П. Сапунов. – Витебск : Витеб. губ. стат. ком., 1890. – 31 с., 2 л. ил.

Сементовский А.М. Белорусские древности, изданные А.М. Сементовским. – Вып. 1 : с 106-ю изображениями разных предметов древностей в тексте и топографическим приложением / А.М. Сементовский. – СПб. : Типо-литогр. Н. Стефанова, 1890. – 136 с.

Семянчук А.А. Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі : вуч. дапам. для студ. / А.А. Семянчук. – Гродна : ГрДУ, 2000. – 163 с.

Семянчук Г. Полацкая зямля ў «Повести временных лет» // *Silva rerum nova*: Штудыі ў гонар 70-годдзя Георгія Галенчанкі / Уклад. : Алег

Дзярновіч, Альбіна Семянчук. – Вільня–Мінск : AIDAI – ATHENAEUM, 2009. – С. 247–257. – (Athenæum, Том XII).

Семянчук Г. Усяслаў Брачыславіч, князь полацкі (штрыхі да гістарычнага партрэта) / Г. Семянчук // ВЗН. – 2002. – № 18. – С. 5–20.

Серебрянский Н.И. Древнерусские княжеские жития (Обзор редакций и тексты) / Н.И. Серебрянский // ЧОИДР. – Кн. 3. – М., 1915. – 67 с.

Соловьев С.М. История России с древнейших времен [Текст] : В 15 кн. ; 29 т. / С.М. Соловьев. – М. : Соцэкгиз, Мысль 1960–1966. – Кн. 1. – Т. 2. – 809, [2] с.

Страхова Ольга Б. Канонизация и почитание русских праведников в XVI веке: случай преп. Иакова Боровицкого (Боровичского). I. / Ольга Б. Страхова // Palaeoslavica. – XVII. – 2009. – №. 1. – С. 28–148.

Сушицкий Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури / Т. Сушицкий. – К. : 7-ма Державна друкарня, В.-Житомирська, 20, 1921. – Ч. 1. – 136 с. (Збірник історично-філологічного відділу Української Академії Наук. – Вип. 2.).

Сушицкий Т. Західноруські літописи як пам'ятки літератури / Т. Сушицкий. – К. : Всеукраїнська Академія Наук, 1930. – 404 с.

Сэларт А. Полацкі князь Канстанцін і гісторыя Інфлянтаў у трэцяй чвэрці XIII ст. / А. Сэларт // БГА. – 2004. – Т. 11. – Сш. 1–2 (20–21). – С. 14–22.

Таранович В.П. К вопросу о древних лапидарных памятниках с историческими надписями на территории Белорусской ССР / В.П. Таранович // СА. – Вып. VIII. – М., 1946. – С. 249–261.

Тарасаў С.В. Чарадзеі сёмага веку Траяна: Усяслаў полацкі / С.В. Тарасаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 67 с.

Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен : в 4 ч., 5 кн. : М.–СПб. : 1768–1844. – Кн. 2. – М., 1773. – 536 с ; Кн. 3. – М., 1774. – 530 с. ; Кн. 4. – СПб., 1784. – 595 с.

Творогов О.В. Повесть временных лет и начальный свод (текстологический комментарий) / О.В. Творогов // ТОДРЛ. – Л., 1976. – Т. 30. – С. 3–26.

Тихомиров И.А. О составе западнорусских, так называемых литовских летописей / И.А. Тихомиров // ЖМНП. – 1901. – № 3. – С. 1–36; № 5. – С. 70–119.

Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР / М.Н. Тихомиров. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1962. – 496 с.

Тихомиров М.Н. Древнерусские города / М.Н. Тихомиров. – СПб. : Наука, 2008. – 350 с.

Толочко А.П. Князь в Древней Руси : власть, собственность, идеология / А.П. Толочко. – К. : Наукова думка, 1992. – 224 с.

Толочко О.П. Образ «чужинця» в картині світу до монгольської Русі / О.П. Толочко // *Mediaevalia ucrainica : ментальність та історія ідей.* – Т. 1. – К., 1992. – С. 26–46.

Толочко А.П. «История Российская Василия Татищева» : источники и известия / А.П. Толочко. – М. : Новое литературное обозрение ; К. : Критика, 2005. – 544 с.

Толочко А.П. О времени создания Киевского свода «1200 г.» / А.П. Толочко // *Ruthenica V.* – 2006. – С. 73–87.

Ужанков А.Н. Проблемы историографии и текстологии древнерусских памятников XI–XIII вв. / А.Н. Ужанков. – М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 440 с.

Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик. – М. : Наука, 1985. – 262 с.

Ульяновський В.І. Митрополит Київський Спиридон : образ крізь епоху, епоха крізь образ / В.І. Ульяновський. – К. : Либідь, 2004. – 376 с.

Ульяновский В.И. Неизвестный проект иконостаса собора Рождества Христова («Теплой Софии») 1869–1870 гг. / В.И. Ульяновский // Киевский альбом. Исторический Альманах. – Вып. 8. – К. : «Книга-плюс». – 2013. – С. 12–13 (11–23).

Філіпович М.А. Полоцька земля у наративних та актових джерелах (друга половина XIII – перша половина XVI ст.). Дисертація... канд. іст. наук / М.А. Філіпович. – К., 2012. – 235 с.

Флоря Б.Н. О «Летописце Быховца» / Б.Н. Флоря // Источники и историография славянского средневековья. Сборник статей и материалов. – М. : Наука, 1967. – С. 135–144.

Флоря Б.Н. Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. / Б.Н. Флоря // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 1978. – С. 320–328.

Флоря Б.Н. Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка / Б.Н. Флоря // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 110–116.

Флоря Б.Н. Попытка осуществления церковной унии в великом княжестве Литовском в последней четверти XV–начале XVI века / Б.Н. Флоря // Славяне и их соседи. – Вып. 7. Межконфессиональные связи в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVII веках. – М., 1999. – С. 47–72.

Хорошкевич А.Л. Русские грамоты 60–70-х гг. из бывшего Рижского архива / А.Л. Хорошкевич // Археографический ежегодник за 1965 год. – М., 1966. – С. 325–341.

Хорошкевич А.Л. Печати полоцких грамот XIV–XV вв. / А.Л. Хорошкевич // ВИД. – Л., 1972. – Т. 4. – С. 128–146.

Хорошкевич А.Л. «Полоцкие грамоты как исторический источник» / А.Л. Хорошкевич // ПГ. – Вып. 5. – М., 1985. – С. 40–195.

Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – К. : АртЕк, 1996. – 224 с.

Чамярыцкі В.А. Да пытання аб раннім летапісанні Беларусі XII–XIII стст. / В.А. Чамярыцкі // Весці АН БССР. – Серыя грамад. навук. – 1965. – № 3. – С. 90–98.

Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В.А. Чамярыцкі. – Мінск : Навука і тэхніка (АН БССР. Ін-т літаратуры імя Я. Купалы), 1969. – 192 с.

Чемерицкі В.А. Летописи // История белорусской дооктябрьской литературы / В.А. Чемерицкий. – Минск : Наука и техника, 1977. – С. 95–110.

Чемерицкі В.А. Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками / В.А. Чемерицкий // Летописи и хроники. 1980. – М. : Наука, 1981. – С. 182–189.

Чамярыцкі В.А. Таямніцы Полацкага летапісу / В.А. Чамярыцкі // Архівы і справаводства. – 1999. – № 1. – С. 31–37; № 2. – С. 17–21; № 3. – С. 37–43.

Чамярыцкі В.А. Летапісы беларуска-літоўскія / В.А. Чемерицкий // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя : у 3 т. – Т. 2 : Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2007. – С. 192.

Черепнин Л.В. Духовные и договорные грамоты Дмитрия Донского как источник / Л.В. Черепнин // Исторические источники. – Т. 24. – М.–Л., 1947. – С. 42–85.

Черепнин Л.В. «Повесть временных лет», ее редакции и предшествовавшие ей летописные своды / Л.В. Черепнин // Исторические записки. – Вып. 25. – 1948. – С. 293–333.

Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV–XV веках : в 2 ч. / Л.В. Черепнин. – М.–Л. : АН СССР, 1946–1951. – Ч. 1. – 1948. – 321 с.

Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. – К. : Наукова думка, 1987. – 181 с.

Шахматов А.А. Древнейшие редакции Повести временных лет / А.А. Шахматов // ЖМНП. – 1897. – С. 209–259.

Шахматов А.А. О начальном Киевском летописном своде. / А.А. Шахматов. – М. : Университетская типография, Страстной бульвар, 1897. – 60 с.

Шахматов А.А. Общерусские летописные своды XIV–XV веков / А.А. Шахматов // ЖМНП. – 1900. – С. 90–176; № 11. – С. 135–200; 1901. – № 11. – С. 52–80.

Шахматов А.А. О Супрасльском списке Западнорусской летописи / А.А. Шахматов // ЛЗАК. – СПб., 1901. – Вып. 13. – С. 1–16.

Шахматов А.А. Записка о западнорусских летописях / А.А. Шахматов // ЛЗАК. – СПб., 1901. – Вып. 13. – С. 33–49.

Шахматов А.А. Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись / А.А. Шахматов. – СПб., 1908. – 61 с.

Шахматов А.А. Повесть временных лет. Введение. Текст. Комментарии / А.А. Шахматов. – Т. 1. – Петроград, 1916. – LXXX, 403 с.

Шахматов А.А. Киевский Начальный свод 1095 г. / А.А. Шахматов // Шахматов А.А. 1864–1920 : Сборник статей и материалов. – М.–Л., 1947. – С. 123–138.

Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях / А.А. Шахматов. – М. : Академический Проект, Жуковский : Кучково поле, 2001. – 880 с.

Шахматов А.А. История русского летописания. – Т. I. Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. – Кн. 2. Раннее русское летописание XI–XII вв. – СПб. : Наука, 2003. – 1024 с.

Шахматов А.А. «Повесть временных лет» и ее источники / А.А. Шахматов // ТОДРЛ. – Т. IV. – С. 9–140.

Шэйкін Г. Полацкая праваслаўная архіепархія / Г. Шэйкін // ВКЛ. Энцыклапедыя. – Т. 2 – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2007. – С. 451.

Шибает М.А. Редакторские приемы составителя Софийской 1 летописи / М.А. Шибает // Опыты по источниковедению. Древнерусская книжность: Редактор и текст. – СПб., 2000. – Вып. 3. – С. 368–383.

Шчарбакоў А. Барацьба беларускага народа супраць нямецкай агрэсіі у XIII–XIV стст. / А. Шчарбакоў // Весці АН БССР, серыя гум. навук, 1966. – № 1. – С. 60–69.

Энциклопедия «Слова о полку Игореве» : В 5 т. / О.В. Творогов (отв. ред.) ; РАН, Ин-т рус. литературы (Пушкинский Дом). – СПб., 1995.

Юхо И.А. Полоцкое право / И.А. Юхо // Франциск Скорина и его время : Энциклопедический справочник / Белорусская Советская Энциклопедия; редкол. : И.П. Шамякин (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БелСЭ, 1990. – С. 468–469.

Юхо І.А. Полацкае стародаўняе права / І.А. Юхо // Полацк, 1991. – № 6/7. – С. 6–10.

Юхо И.А. Правовое положение населения Белоруссии в XVI в. / И.А. Юхо // Памяць і слава : Іосіф Аляксандравіч Юхо. Да 90-годдзя з дня нараджэння / рэдкал. : С.А. Балашэнка [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2011. – С. 45–145.

Ючас М.А. Хроника Быховца / М.А. Ючас // Летописи и хроники. 1973. Сборник статей. – М. : Наука, 1974. – С. 220–231.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-ге, переглянуте і виправлене / Н. Яковенко. – 2-ге вид., переглян. і виправ. – К. : Критика, 2008. – 472 с.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 4-те вид. – К. : Критика, 2009. – 584 с.

Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVII століття / Н. Яковенко. – К. : Laugus, 2012. – 472 с. : іл. – (Серія «Золоті ворота» ; вип. 2).

Якубовский И.В. Земские привилегии Великого княжества Литовского / И.В. Якубовский // ЖМНП. – Ч. 1. – 1903. Апрель. – С. 239–279. – Ч. 2. – 1903 ; Июнь – С. 276–278.

Янин В.Л. Я послал тебе бересту... 3-е изд. / В.Л. Янин. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1998. – 238 с.

Янин В.Л. Очерки истории средневекового Новгорода / В.Л. Янин. – М. : Языки славянских культур, 2008. – 266 с.

Ясинский М.Н. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства / М.Н. Ясинский. – К. : В университетской типографии (В. И. Завадского), 1889. – 210 с.

Яцимирский А.И. Григорий Цамблак : Очерк его жизни, административной и книжной деятельности / А.И. Яцимирский. – СПб. : Изд-во Имп. Академии Наук, 1904. – VI, 501 с.

Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku / A. Boniecki. – Warszawa : Druk J. Bergera, Elektorana Nr 14 w Warszawie, 1883. – 425, XLIX s.

Bonnel E. Russisch-livländische Chronographie von der Mitte des IX. Jahrhundert bis zum Jahre 1410 / E. Bonnel. – SPb., 1862. – 189 s.

Byczkowa M. E. Legenda o pochodzeniu wielkich książąt litewskich. Redakcije moskiewskie z końca XV i z XVI wieku / M.E. Byczkowa // Studia Źródłoznawcze. – T. 20. – 1976 – S. 183–199.

Chodyncki K. Ze studijów nad dziejopisarstwem Rusko-Litewskim (T. z. Rękopis Raudański) / K. Chodyncki // Ateneum Wileńskie. – R. 3. – № 10–11. – 1925/26. – S. 387–401.

Chodyncki K. Geneza dynastji Giedymina / K. Chodyncki // Kwartalnik Historyczny. – T. 40. – 1926. – Zesz. 4. – S. 541–566.

Chomik P. Święta Eufrozyna Połocka i początki monastycyzmu na ziemiach białoruskich / P. Chomik // BZH. – 2010. – №. 33. – S. 5–16.

Jakubowski J. Studya nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unją Lubelską / J. Jakubowski / Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. – Warszawa, 1912. – 104 s.

Jučas M. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów / M. Jučas // Przegląd Wschodni. –T. 4. – 1997. – Zesz. 2 (14). – S. 289–297.

Keenan E.L. Josef Dobrovský and the origins of the Igor' Tale [Текст] / E.L. Keenan. – Cambridge, Massachusetts : Davis Center for Russian and Eurasian studies, Harvard University, 2003. – XXIII, 541 p. – (Harvard series in Ukrainian studies).

Kelma E. Rod Sakowiczów i jego majątności w XV i pierwszej połowie XVI wieku / E. Kelma // *Litvano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica.* – Poznań, 1989. – T. 3. – C. 155–177.

Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // *Przegląd Historyczny.* – 1980. – T. 71. – Zesz. 1. – S. 1–21.

Kuźmińska M. Olbracht Marcinowicz Gasztołd / M. Kuźmińska // *Ateneum Wileńskie : czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem W. X. (Wielkiego Księstwa) Litewskiego : wydawnictwo Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie / red. Kazimierz Chodynicki.* – Wilno : TPN, Wydział III, 1923–1939. – R. 4. – 1927. – №. 13. – S. 349–391 ; R. 5. – 1928. – №. 14. – S. 85–120.

Łatyszonek O. Od rusinów do białorusinów. U źródeł białoruskiej idei narodowej / O. Łatyszonek. – Białystok : Wydawnictwo uniwersytetu w Białymstoku, 2006. – 399 s.

Łowmiański H. Geneza ziemi połockiej / H. Łowmiański // *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 3 : Historia.* – Warszawa, 1968. – S. 7–24.

Maciejewska W. Dzieje ziemi Połockiej w czasach Witolda (1385–1430) / W. Maciejewska // *Ateneum Wileńskie: czasopismo naukowe poświęcone badaniom przeszłości ziem Wielkiego X. Litewskiego : wydawnictwo wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie / red. Kazimierz Chodynicki.* – Wilno. – R. VIII. – 1931–1932. – S. 1–57.

Nikodem J. Rola Skirgiełły na Litwie do 1394 roku / J. Nikodem // *Scripta minora.* – Poznań, 1998. – T. 2. – S. 83–129.

Ochmański J. Nad Kroniką Bychowca / J. Ochmański // *Studia źródłoznawcze. Commentationes.* – T. XII. – Warszawa, 1967. – S. 158–159.

Ostrowski D. Principels of Editing the Povest' vremennykh let / D. Ostrowski // *Palaeoslavica.* – Vol. 7. – Cambridge, Massachusetts, 1999. – P. 5–25.

Rohdewald S. Ot veče k gorodskomu sovetu: o razvitii organov polotskich gorozhan do načala XIV veka / S. Rohdewald // *Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі: зб. навук. прац.* – Наваполацк, 2001. – C. 15–25.

Rohdewald S. "Vom Polocker Veneding". Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost-und Mitteleuropa (Mittelalter, frühe Neuzeit, 19. Jh. Bis 1914) / S. Rohdewald. – Stuttgart, 2005. – 607 s.

Smolka S. Kiejstut i Jagiełło / S. Smolka // *Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie, Wydziały : 48. filologiczny i historyczno-filozoficzny.* – T. VII. – 1889. – Kraków : nakł. AU, 1889. – [2], 261 s.

Smolka S. Pomniki dziejopisarstwa Rusko-Litewskiego. Rozbiór krytyczny. – Kraków : Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1889. – 55 s.

Smolka S. Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego. Rozbiór krytyczny / S. Smolka // Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydziały : filologiczny i historyczno-filozoficzny. – T. VIII. – Kraków, 1890. – S. 34–53.

Szaraniewicz I. O latopisach i kronikach ruskich XV i XVI wieku a zwłaszcza o «Latopisie Wielikoho kniaźstwa Litowskoho i żomojtskoho» / I. Szaraniewicz // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. – T. XV. – Kraków, 1882. – S. 351–423.

Timberlake A. Redactions of the Primary Chronicle / A. Timberlake // Русский язык в научном освещении. – 2001. – № 1. – С. 196–219.

Tolochko O.P. The Primary Chronicle's 'Ethnography' Revisited : Slavs and Varangians in the Middle Dnieper Region of the Rus' State / O.P. Tolochko // Franks, Northmen, and Slavs : Identities and State Formation in Early Medieval Europe. – 2007. – P. 169–188.

Vaillant A. La chronique de Kiev et son Auteur / A. Vaillant // Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор. – Књ. XX. – Београд, 1954. – С. 169–183.

Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (1386–1795) / J. Wolff. – Kraków : W drukarni Wł. Anczyca i Spółki, pod zarządkiem Jana Gadowskiego, 1885. – 354 s.

Wolff J. Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł hr. Stadnickiego «Synowie Gedymina» etc. / J. Wolff. – Kraków : W drukarni Wł. Anczyca i Spółki, pod zarządkiem Jana Gadowskiego, 1886. – 172 s.

Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa : Drukiem J. Fillipowicza, 1895. – 689 s.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

Алексєєв Л. 6, 16, 28, 46, 96

Алешковський М. 19

Амартол Георгій (Георгий Мних, IX ст.), візантійський літописець, монах 33, 34

Андрієва, княгиня, дружина князя Андрія Ольгердовича 55

Андрій, князь, віленський єпископ 119

Андрій (Вонгут, Andrey Wingolt), названий князем трубчевським, полоцьким, лукомським 55, 78

Андрій Володимирович («Добрий»), князь володимиро-волинський, переяславський, син великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха 39

Андрій Горбатий (Андрій Кейстутович, Andrey Horbaty, Andrey Kestutewich), помилково названий сином великого князя литовського Кейстута 78, 79

Андрій Кейстутович *див.* Андрій Горбатий

Андрій Ольгердович, князь полоцький і псковський, син великого князя литовського Ольгерда 52–59, 64, 65, 67, 68, 70, 73, 77–79, 86, 136, 140

Антіох, сирійський цар 58, 77

Антонович В. 82

Арсеній Шишка, полоцький архієпископ 80

Баба Іван *див.* Друцькі

Базилевич К. 104

Батий, хан Золотої Орди 51

Бельський М., польський історик 79

Бельський Федір Іванович, князь 118

Биховець Олександр, власник хроніки 75

Білий Андрій, полоцький міщанин 121

Білоус Наталія Олексіївна 9, 116

Бобров О. 15

Боговитинович (Боговитин) Богуш Михайло, писар канцелярії ВКЛ, намісник жижморський, слонімський і каменецький, маршалок ВКЛ, земський підскарбій 89

* Імена в Показчику адаптовані до сучасного українського правопису.

Болеслав II («Сміливий»), польський король 28
Болобан Михайло, князь 85
Боняк, половецький хан 41
Борис *див.* Гінвіл-Борис
Борис Гінвілович, легендарний князь полоцький, син князя Гінвіла 97
Борис (Bork) Олександрович, князь тверський, син великого князя
Олександра Івановича,
батько княжни Марії, дружини легендарного князя полоцького Гінвіла-
Бориса 88, 101, 102
Борис Володимирович, св., син великого князя Володимира Святославича,
князь ростовський 39, 44, 97, 102, 110
Борис (Рогволод) Всеславич, князь полоцький, син Всеслава Брячиславича,
онук Брячислава Ізяславича 44, 92, 94–98, 102, 110
Брячислав, князь полоцький, тесть великого князя Олександра Ярославича
(Невського) 44, 51
Брячислав Васильович (Василькович), князь полоцький, син Василя
(Василька) Рогволодича, онук Рогволода Всеславича 44
Брячислав Давидович, князь ізяславський, син князя Давида Всеславича 44
Брячислав Ізяславич, князь полоцький, син великого князя Ізяслава
Володимировича 20–24, 27, 30, 37, 44, 45, 50, 98
Буйницькі, князі 136
Булавін Іван, полоцький міщанин 64
Булкін В. 5
Бунге Ф.Г. фон 139
Буцьков Артем (Тулубей, Тулубек), полоцький міський писар, міщанин,
дворянин 118, 120
Буцьковичі, полоцькі міщани 139
Бучацький Ян, подільський воєвода 85

Василь III Іванович, великий князь московський, син великого князя
Івана III Васильовича 74, 89, 107, 109
Василь Рогволодович *див.* Рогволод (Василь) Борисович (Рогволодич)
Васьян, володимирський та берестейський архієпископ 137
Висоцький С. 45
Вишеслав Володимирович, князь новгородський, син великого князя
Володимира Святославича та «Чехині» 41, 44, 50
Вібольт Валфромей, ризький купець 129, 130
Від (Вовк), легендарний князь, син князя Давіла 98, 99

Вілкул Т. 19, 22, 40

Вітенець *див.* Вітень

Вітень (Вітенець), великий князь литовський 83, 90, 98, 99, 111

Вітовт (Вітовт Великий), великий князь литовський, син великого князя литовського Кейстута 57–67, 70–73, 78, 79, 86, 103, 115, 122, 130–135

Владислав Ягайло *див.* Ягайло

Воінег Журягович, полочанин 45

Войдат, князь литовський, син великого князя литовського Кейстута 79

Войдило (Воїдило), наблизений до великих князів Ольгерда та Ягайла 66

Войшелк (Вишлег), князь литовський, син великого князя литовського Міндовга 99, 111, 112

Волков Ондрон, полоцький міщанин 121

Володар (Володимир) Глібович, князь мінський, син князя мінського Гліба Всеславича, онук Всеслава Брячиславича 92

Володимир Андрійович, князь серпухівський і боровський 53

Володимир, князь київський, син великого князя литовського Ольгерда 78

Володимир Святославич (Володимир Святий), великий князь київський, син великого князя Рюрика Ростиславича 17, 20, 22, 25, 30, 41–44, 49, 50, 98

Володимир Всеволодович («Мономах»), великий князь київський, син великого князя Всеволода Ярославича 34, 37, 41, 44

Володихін Д. 129

Волосатий Станко, людина Яна Юрійовича Заберезинського 103

Вольф Ю. 119, 135, 136

Вонгут *див.* Андрій Ольгердович 70

Воронін В. 83, 115, 140

Воротинський, князь 119

Всеволод Володимирович, князь волинський, син великого князя Володимира Святославича і Рогнеди 41, 44, 49

Всеволод (Всеволодок) Давидович, князь гродненський, син князя Давида Ігоревича 39

Всеволод Ольгович, князь київський, чернігівський, син князя Олега Святославича 39, 46, 92

Всеволод Ярославич, великий князь київський, син великого князя Ярослава Володимировича («Мудрого») 27, 29, 44

Всеслав Брячиславич (Всеслав Полоцький, Всеслав Чародій), князь полоцький, син князя полоцького Брячислава Ізяславича, онук Ізяслава Володимировича 17, 22–30, 34–37, 44, 45, 50, 98, 100, 135; його сини 27, 29

Всеслав Василькович, князь вітебський, син Василя (Василька) Всеволодовича 26, 44
Всеслав Ізяславич, князь, син князя полоцького Ізяслава Володимировича, онук Володимира Святославича 30, 44
Всеслав Микулич, князь логозький, син князя Микули Володимировича (Володшича) 44
Всеслав Рогволодич, князь дружський, син князя полоцького Рогволода Борисовича 44
Всеславичі, сини князя полоцького Всеслава Брючиславича 41, 42, 44, 91
В'яземські, князі 138
Ян 138
В'ячеслав Володимирович, князь смоленський, турівський, син великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха 39
В'ячеслав Ярославич, князь клецький, син князя Ярослава Святополковича 39

Гавриїл, монах-книжник 61
Гаврило Олексійович, воїн великого князя Олександра Ярославича Невського 51
Гаштовти (Гаштольди, Гоштовти), пани 76, 86, 106, 107
Мартин, київський воєвода, новгородський намісник, троцький пан 119, 120
Ольбрахт (Альбрехт, Ольбрехт) Мартинович, новгородський намісник, підчаший ВКЛ, воєвода новгородський, полоцький, троцький, віленський, канцлер ВКЛ 107, 108, 112, 140
Станіслав Ольбрахтович, троцький воєвода 106
Гваньїні О., італійський хроніст 68, 71, 79
Гегімінік *див.* Гедимін
Гедиголдович Семен, полоцький намісник 124
Гедимін (Гегімінік, Гедіман), великий князь литовський 52, 54, 55, 75, 90, 98, 99
Гедиміновичі, князі 52, 64, 79, 135
Георгій (Юрій), хрещальне ім'я Гінвіла в «Хроніці Биховця», «Хроніці Литовській та Жомоїтській» та в «Кройніці Польській, Литовській, Жмоїтській та всієї Русі» М. Стрийковського 97
Герасим, смоленський єпископ, потім митрополит київський 13, 62, 63, 65
Герберштейн Сигизмунд фон, австрійський дипломат, історик 89
Гердень (Ерден), князь литовський (нальшанський), полоцький 82, 112, 114
Гінвіл *див.* Гінвіл-Борис

Гінвіл-Борис (Кгінвіл, Ginwił), легендарний князь полоцький, син князя
Мингайла 88, 89, 91, 95, 97, 99, 101–103
Гінвіловичі, князі 91, 92, 99
Ginniys O. 19
Глинські, князі 135, 138
 Богдан Федорович 138
 Дмитро Федорович 138
 Олена, княгиня 99
 Федір Іванович 135
Гліб, легендарний князь полоцький, син Гінвіла-Бориса або Рогволода-
Василя 88, 89, 91, 95, 99, 102
Гліб *див.* Наримунт-Гліб
Гліб, князь полоцький, син князя Рогволода Борисовича 94, 97, 102
Гліб (Роман) Володимирович, блгв. князь, син великого князя київського
Володимира Святославича, князь муромський 39, 41, 44, 97, 102, 110
Гліб Святославич, князь смоленський, син князя Святослава Івановича 58
Гліб Святославич, князь тмутараканський, новгородський, син великого
князя Святослава Ярославича 25
Глібовичі, князі 46
Глібовичі, шляхетський рід 85, 139
 Станіслав (Stanislaw Hlebowicz), полоцький воєвода, маршал 85,
 117, 123, 137, 140
 Миколай Юрійович, староста дорогичинський і слонімський 85
 Ян Юрійович, воєвода полоцький і вітебський 80, 84
Гойцевич Іван, намісник полоцький 124
Гольшанські, князі 76, 106
 Іван Юрійович, князь 118
 Михайло Іванович, князь 63
Голяш, людина Яна Юрійовича Заберезинського 103
Горислава *див.* Рогнеда
Горські, князі (гілка князів Друцьких) 136
 Григорій Федорович 137
 Іван Іванович 137
Гостята, полочанин 45, 125
Греков I. 52
Григорій (Григорно), дворянин 120
Григорій, князь, полоцький намісник 140
Григорій Цамблак (Григорій I Цамблак), митрополит 59–61
Грицов Лев, полоцький міщанин 121
Груша O. 115

Давид Всеславич, князь полоцький, син князя Всеслава Брючиславича 40, 41;
його сини 40

Давид Ігоревич, князь володимиро-волинський, син князя Ігоря Ярославича 44

Давид Ростиславич, князь вишгородський, смоленський, син Ростислава
Мстиславича, онук Мстислава Володимировича 102

Давіл, легендарний князь, син князя Ростислава Рогволодовича 98, 99

Данилевич В. 5, 6, 30, 79, 111

Данилович І. 111

Дасберг Герман, посол 69

Дашкевич М. 82, 111

Діонісій, луцький єпископ 59, 60

Длугош Ян, польський історик 75, 79, 82, 83

Дмитро Іванович Донської, великий князь московський, син Івана II
Івановича Красного 54, 56, 57

Дмитро Ольгердович (Дмитро Брянський, Дмитро Ольгердович Брянський),
князь брянський, син великого князя литовського Ольгерда 53, 54, 65,
78, 79

Дмитро, полочанин 45, 125

Дмітрієва Р. 90, 99

Добриня, дядько великого князя Володимира Святославича 41

Довмонт (Домант), князь литовський, псковський 99, 110, 111

Довнар-Запольський М. 5, 6, 39

Довойни, пани 86

Станіслав Станіславович (Давойна), воєвода вітебський та
полоцький 80, 84

Доркгевич Михно 119

Друцькі, князі 85, 136, 137

Василь 136

Іван Баба 140

Іван Путята 140

Семен Дмитрович 85, 140

Дубровіна Любов Андріївна 9

Дук Д. 5, 30, 101

Ельтц Робін фон, магістр Лівонського Ордену 59

Ерден *див.* Гердень

Ердивіл (Скирмонт), легендарний князь новгородський, син Монтвіла 89

Євпраксія, св., дочка полоцького князя Рогволода Борисовича, дружина
псковського князя Ярослава Володимировича 92, 101
Єрмалович М. 79, 82, 84
Єропкін П. 93, 94
Єфимій, архієпископ полоцький та вітебський 137
Єфимій, турівський єпископ 59, 60
Єфимій II, новгородський архієпископ 15
Єфросинія (Предслава), прп., ігуменя полоцька, дочка князя вітебського
Святослава (Георгія) Всеславича, княжна полоцька 30, 92, 94, 100, 101,
108, 109, 120

Заберезинський Ян Юрійович, полоцький намісник, троцький воєвода 85,
103–105, 119, 124, 126, 140
Заберезинський Ян Янович, троцький воєвода 84
Заяц Ю. 91, 92, 139
Зімін О. 19
Зінов'євич Іван, полоцький боярин 137
Зінов'євич (Зінов'єв) Юрій, полоцький боярин 126

Іаков, бібл. 22
Іван Андрійович, князь, син князя Андрія Ольгердовича 53, 55
Іван (Іоанн) III Васильович, великий князь московський, син великого
князя Василя Васильовича 102, 104
Іван (Іоанн) IV Васильович (Грозний), великий князь московський, син
великого князя Василя III Івановича, цар 80, 90, 101, 109
Іван Воїтішич (Воїтешич), воєвода князя Володимира Всеволодовича
Мономаха 39
Іван Семенович, князь, полоцький намісник 70, 139, 140
Ігор, великий князь київський, син великого князя Рюрика 39
Ігор (Георгій) Святославич, князь сіверський, син князя Святослава
Ольговича 14, 54
Іезавель, бібл. 36
Ізбислав Якунович, новгородець 51
Ізуфов Фома, монах 67
Ізяслав, князь полоцький (XIII ст.) 114
Ізяслав Володимирович, князь полоцький, син великого князя Володимира
Святославича та Рогнеди 20, 22, 24, 30, 41–44, 49, 50, 98

Ізяслав Мстиславич, великий князь київський, син великого князя Мстислава Володимировича Великого 39
Ізяслав Ярославич, великий князь київський, син Ярослава Володимировича Мудрого, онук Володимира Святославича 17, 23, 25, 27–29, 44, 45
Ізяславичі, князі 30, 31, 53
Ізяславові онуки 43
Ігуй, бібл. 36
Іоанн, зодчий 120
Іона Глезна, полоцький архієпископ 122
Іорам, бібл. 36
Ісаакій, чернігівський єпископ 59, 60
Істрін В. 34
Ісус Навин, бібл. 40

Йосиф, київський митрополит 137

Казимир III Великий, польський король 122
Казимир IV, великий князь литовський, король польський, син великого князя литовського Ягайла 63, 64, 70, 85, 118–121, 124, 132–134
Калечиць І. 120
Канкрін Є. 96
Каргер М. 5
Кетовтовича Монькова, пані 119
Кгирина, міщанин полоцький 121
Кгінвіл *див.* Гінвіл-Борис
Кезигайлович (Кгезкгайлович) Ян (Кезгайло Ян Станіславович), староста жемайтійський 119
Кейстут (Кестутий, Kestutey), великий князь литовський, син великого князя литовського Гедиміна 53, 57, 62, 66, 67, 73, 78, 79, 86
Кипріан, київський митрополит 13, 60
Кільце, полоцький купець 55
Кішки, шляхетський рід 86
 Петро Станіславович, полоцький воєвода, жемайтійський староста 84
 Станіслав Петрович, гетьман, смоленський воєвода 86, 107
Климент V, папа римський 82
Климов М. 5
Клосс Б. 15, 16

Кожчичі (Кошчичі), полоцькі міщани 139
Євлашко, полоцький міщанин 116, 124, 136
Сенько, полоцький міщанин 116
Колчижинич Мокей, міщанин полоцький 116
Кондрат, новгородський тисяцький 115
Коноплі, князі (гілка князів Друцьких Соколинських) 136
Лев Федорович 138
Конрад фон Мандерн *див.* Мандерн Конрад фон
Конрад III Цольнер фон Ротенштейн *див.* Ротенштейн Конрад III Цольнер фон
Корибут, князь новгород-сіверський, син великого князя литовського
Ольгерда 78
Коригайло, син великого князя литовського Ольгерда 78
Корнієнко В'ячеслав 45, 125
Корсаки, полоцькі бояри 136, 139
Василь Дмитрович 62, 115, 116
Гліб Остафійович 126
Кортеневичі, полоцькі міщани 139
Харитон, полоцький міщанин 116
Костянтин, князь полоцький 82
Костянтин, князь чернігівський, син великого князя литовського Ольгерда 78
Костянтин Іванович, князь белозерський, син князя Івана Федоровича 53
Кошкін-Захар'їн Яків Захарійович, новгородський намісник 103, 104
Кракус, легендарний князь 68
Кривичські, князі 41
Кромер М., польський історик 79, 86
Кузмін А. 19
Кунік А. 30
Курило, полоцький міщанин 115

Лаван, бібл. 22
Лавриш (Лавримонт, Римонт), князь, син князя Тройдена 110
Левданський О. 5
Левко О. 5
Лигвень, Лукгвени *див.* Семен-Лингвеній
Лихачов Д. 18
Лука, єпископ полоцький та вітебський 69, 126
Лукомські, князі 135, 136, 138
Андрій Іванович 138
Богуш 138

Марія, княгиня 138
Михайлова, княгиня 138
Михайло Романович 138
Петро Романович 138
Семен Романович 138
Лур'є Я. 11, 13, 14, 15, 16
Любавський М. 124, 139
Любецький (Друцький) Дмитро Романович, князь 137

Макаров М. 131
Малала Іоанн, візантійський хроніст 33, 34
Малфрида (Малфред), княгиня, дружина великого князя Володимира Святославича 30
Мандерн Конрад фон, магістр лівонський 112
Марія Борисівна (Маґја), дружина легендарного князя полоцького Гінвіла-Бориса 88, 101
Марія Борисівна, дочка великого князя тверського Бориса Олександровича, дружина Івана III 102
Марія Ярославна, дочка князя вітебського Ярослава Васильовича, дружина князя литовського Ольгерда, мати Андрія Полоцького 52
Мартин, полоцький міщанин 121
Масальські, князі 135, 138, 139
 Іван 138
 Юрій 138
 Петро 138
 Тимофій Володимирович 139
Махмет-Гірей, султан, царевич перекопський, син Менглі-Гірея 86
Менглі-Гірей, кримський хан 86
Меховський М., польський хроніст 83, 86
Мина, полоцький єпископ 45
Мингайло, легендарний князь новгородський, син князя Ердивіла (Скирмонта) 88, 89, 91, 95, 107
Минкгайлович Судко 119
Митрофанов О. 5
Михайло, полоцький воєвода 62
Михайло, новгородський посадник 115
Михайло Андрійович, князь, син князя Андрія Ольгердовича 54
Михайло Олександрович, великий князь тверський, син князя Олександра Михайловича 53

Михайло Сигизмундович, син великого князя литовського Сигизмунда Кейстутовича 63
Михайло Ярославич, великий князь тверський, син князя Ярослава Ярославича 123, 125
Мишкович Григорій Ісакович 117
Мишковський Петро, ленчицький воєвода 85
Міндовг, великий князь литовський, жемайтійський 52, 99, 111, 112
Мовколд, легендарний князь, син князя Ростислава Рогволодовича 99
Можайські, князі 120
 Андрій Іванович 120
 Семен Іванович 120
Монвид (Монивід) 139
Монтигїрд, полоцький намісник 70, 72, 86, 103, 115, 123, 134
Монтигїрдовичі, пани 85
 Петро (Янович), гетьман і маршалок ВКЛ 85, 124, 125, 137
Мошковські, князі 136
Мстислав Володимирович («Великий»), син великого князя Володимира Всеволодовича («Мономаха»), князь новгородський, згодом великий князь київський 39–41, 44, 92, 99
Мстислав Володимирович (Станислав), князь тмутараканський, чернігівський, син великого князя Володимира Святославича та Рогнеди 41, 44, 49
Мстислав Ізяславич, князь, син князя Ізяслава Ярославича, онук Ярослава Володимировича Мудрого 28
Мстислав Ростиславич («Хоробрий»), князь смоленський, новгородський, син князя Ростислава Мстиславича 26
Мусін О. 108

Нарбут Т. 75

Наримунт-Гліб Гедимінович, князь литовський, син великого князя Гедиміна 55, 139
Насевич В. 135, 140
Насонов А. 18
Немир, полоцький намісник 124, 139
Немировичі (Немиричі), пани, вітебські бояри 86
Нап'єрський К. 111
Нестор, чорноризець Києво-Печерського монастиря, літописець 34
Новосильський, князь 119

- Одинцевичі, князі 135, 136, 138
 Богдан Федорович 138
 Семен Богданович 138
 Семенова, княгиня 138
- Одоєвський, князь 119
- Озембловський Юзеф 108
- Озерецькі (Друцькі), князі 136
 Андрій Іванович 137
- Олег Інгварович, князь рязанський, син князя рязанського Інгваря Ігоревича 54
- Олег Святославич, князь чернігівський, син великого князя Святослава Ярославича 44
- Олександр (Александр, Alexandro) Казимирович, великий князь литовський, король польський, син короля Казимира Ягайловича 63, 85, 86, 101, 104, 117, 120, 126, 135, 139, 140
- Олександр Михайлович, князь тверський 99
- Олександр Патрикійович *див.* Стародубський Олександр Патрикійович
- Олександр Ярославович («Невський»), князь новгородський, князь володимирський, син великого князя Ярослава Всеволодовича 21, 51
- Олельковичі Слуцькі (Слуцькі), князі 76
 Михайло Олелькович (Олександрович) 118, 119
 Юрій Семенович 80
- Олена Іванівна, дружина великого князя литовського Олександра Казимировича 85, 86, 104, 126
- Олексій Михайлович, московський цар 108
- Ольгерд (Olgierd), великий князь литовський, син великого князя литовського Гедиміна 52–56, 59, 62, 68, 78, 79
- Ольговичі, князі, нащадки князя чернігівського Олега Святославича, сини Всеволода, Святослава, Гліба Ольговичів 46
- Онисин, полоцький міщанин 121
- Опока Гридько, полоцький міщанин 121
- Оскерчинич Олександр, полоцький міщанин 137
- Отокост (Отокста) Олександр, князь 126
-
- Палемон**, легендарний князь литовський 75, 101, 107
- Папроцький Б.* 139
- Параскева (Парасковія, Парасковія, Пракседис), дочка легендарного князя полоцького Гінвіла-Бориса або Рогволода-Василя 88, 89, 92, 95, 99–101, 108–110

Патрикеев Іван Юрійович, московський князь, боярин, воєвода Василя II Темного та Івана III 104
Пацевич Юрій, полоцький намісник 124
Пацута В. 46, 82
Пернштейн фон Фрідріх, ризький архієпископ 82, 83
Петрашко Федорович *див.* Федорович Петро
Поболь Л. 5
Подберезький (Ямонтович Подберезький) Семен Ямонтович, князь 137
Подберезький Григорій Яцкович, польський шляхтич 137
Позвизд Володимирович, князь, син великого князя Володимира Святославича 41
Полочанський Михайло Іванович *див.* Гольшанський Михайло Іванович
Полубенські, князі 135, 137, 138
Іван Федорович 135
Посивія, людина Яна Юрійовича Заберезинського 103
Праксида, св. мучениця 101
Прижкінт, намісник (воєвода) полоцький 124
Присьолков М. 13, 18
Проїдень, легендарний князь, син князя Віда 99
Пронько, полоцький купець 55
Прохоров М. 15
Пугач Олехно 137
Путята Іван *див.* Друцькі
Путятичі (Путяти) (Друцькі), князі 85

Радивил (Радзивил) Ян Миколайович (Радивил Миколайович),
жемайтійський староста 80
Радковичі, полоцькі бояри 139
Раппопорт П. 5
Рибаков Б. 19, 96, 97
Рішардот Д. 96
Рогволод, князь полоцький 17, 30, 41–44, 49
Рогволод (Василь) Борисович (Рогволодич), князь полоцький, син князя Бориса Всеславича 40, 44, 47, 94, 96–99, 102
Рогволод-Василь (Рогволод Борисович, Ротволод), легендарний князь полоцький, син князя Гінвіла-Бориса 89, 95, 98, 99, 110
Рогволод Всеславич *див.* Борис (Рогволод) Всеславич
Рогволод-Георгій (Юрій) 95

- Рогволодичі, князі 41, 43, 46, 47, 64, 99
Рогволодові внуки 42–44
Рогнеда (Горислава), княгиня, дочка князя полоцького Рогволода, дружина великого князя Володимира Святославича 17, 30, 41–44, 49
Рое Герман 64
Роман, легендарний князь литовський, син князя Колігіна 110
Роман Юрійович, князь литовський і новгородський 53
Ростислав, легендарний князь, син князя Рогволода 98, 99
Ростислав Всеславич, князь полоцький, син Всеслава Брючиславича, онук Брючислава Ізяславича 41
Ростислав Глібович, князь полоцький, син Гліба Всеславича, онук Всеслава Брючиславича 46
Ростислав Мстиславич, князь смоленський, князь новгородський, великий князь київський, син великого князя Мстислава Володимировича 39, 90
Ротенштейн Конрад III Цольнер фон, магістр Тевтонського (Німецького) Ордену 59
Рукавішніков О. 43
Румянцев М. 96
Русалка Михайло, князь 126
Русалка Семен, князь 126
Русов П. 5
Рюрик (Лирикъ, Люрикъ), князь новгородський, засновник князівського роду Рюриковичів 8, 49
Рюриковичі, князі 44, 45, 135
- Саганович Г.* 5
Саковичі, пани 86
 Андрій, смоленський намісник, полоцький намісник (воєвода) 70, 86, 123, 137, 140
 Богдан Андрійович (Andruszkowicz Bohdan), полоцький намісник, троцький воєвода, земський маршалок 86, 119, 120, 124, 140
Сапега Іван, браславський намісник 85
Сапунов О. 96, 97, 100
Свидригайло (Швитригайло), великий князь литовський, син великого князя литовського Ольгерда 62, 63, 78
Святополк Володимирович («Окаянний»), князь турівський, київський, син Володимира Святославича та «Грекині» 41, 44, 50

Святополк (Михайло) Ізяславич, князь новгородський, турівський і київський, син Ізяслава Ярославича, онук Ярослава Володимировича Мудрого 23, 28, 35, 37, 44

Святослав Всеславич, князь полоцький, син Всеслава Брячиславича, онук Брячислава Ізяславича 41, 100

Святослав Володимирович, князь деревський, син великого князя Володимира Святославича 41, 44

Святослав Іванович, князь смоленський 58, 65, 77

Святослав Ольгович, князь чернігівський, син Олега Святославича, онук Святослава Ярославича 46, 47

Святослав Ярославич, князь чернігівський, великий князь київський, син великого князя Ярослава Володимировича Мудрого 25, 27, 29, 44

Семен Андрійович, князь, син князя полоцького Андрія Ольгердовича 55

Семен-Лингвеній Ольгердович (Лукгвени, Лигвень), син великого князя литовського Ольгерда, князь мстиславський 65, 70, 72, 78, 139

Семенчук Г. 35, 37

Сенські (Друцькі), князі 136

Сигизмунд Август (Сигизмунд II Август, Жикгимонт), великий князь литовський, король польський 69, 80

Сигизмунд I Старий (Жигимунт, Жигимонт, Жикгимонт Казимирович), великий князь литовський, король польський 63, 69, 74, 80, 89, 98, 103, 107, 121, 135, 137, 139

Сигизмунд Кейстутович (Жигимунт, Жикгимонт, Zygmunt), великий князь литовський 62, 63, 64, 123, 124, 133, 134

Сильвестр, літописець, видубицький ігумен, переяславський єпископ 35

Скиргайло (Скрыгаило), князь литовський, син великого князя литовського Ольгерда 45, 53, 57, 58, 63–69, 73, 77, 78, 103, 117

Скорина Франциск, білоруський першодрукар, просвітител ь 107

Слуцкі *див.* Олельковичі Слуцькі

Смолька С. 12, 52, 60, 65

Соколинські (Друцькі Соколинські), князі 135–138

 Андрій Андрійович 138

 Андрій Семенович 137, 138

 Анна Андріївна (Іванова), княгиня, вдова князя Івана Васильовича 138

 Богдан Андрійович 138

 Василева, княгиня, вдова князя Василя Семеновича 138

 Василиса Андріївна Сангушківна (Андрієва), княгиня, вдова князя Андрія Семеновича 137, 138

- Василь Семенович 137
Лев Федорович *див.* Коноплі
Михайло Васильович 137
Павло 138
Павло Юрійович 137, 138
Семен Михайлович
Семен Федорович 137
Тимофій Юрійович 137
Юрієва, княгиня, вдова князя Юрія Семеновича 138
Юрій Семенович 137
- Соловійов С.* 46
Софія, донька великого князя Вітовта, дружина великого князя Василя Дмитровича 61
Спиридон-Сава, троїцький ігумен 79, 90, 99
Станіслав Володимирович *див.* Мстислав Володимирович
Стародубський Олександр Патрикійович, князь стародубський (сіверський), син князя Патрикія, онук великого князя литовського Кейстута 122
Стрийковський Мацей, польський історик 56, 79, 82, 86, 95, 97
Судимонтович Олехна (*Sudymontowicz Olechno*), гетьман ВКЛ, полоцький намісник 85, 113, 119, 120, 124, 125, 129
Судислав Володимирович, князь псковський, син великого князя Володимира Святославича 41
Сушицький Т. 76
- Тарасенко В.* 5
Тарасов С. 5
Татищев Василь 46, 47, 92, 93, 94
Творогов О. 19
Тешата 111
Тихи (Тихий) Єсько, полоцький міщанин 121
Тімберлейк А. 19
Товтівіл, князь полоцький, племінник великого князя литовського Міндовга 82, 112
Толочинські, князі (гілка князів Друцьких) 136
Марія (Василева), княгиня, дружина (вдова) князя Василя Толочинського 137
Толочко О. 39, 93
Троен, легендарний князь, син князя Віда 98

Тройден (Троикген), князь литовський, син князя Романа 110
Тройнат, князь литовський, син князя Скирмонта 112
Тулубей (Тулубек) *див.* Буцьков Артем
Тур, князь турівський 49

Улащик М. 76, 79, 89, 91, 106
Уляна (Юліана), княгиня, дружина великого князя литовського Ольгерда,
мати короля польського, великого князя литовського Ягайла 56, 79
Ульян (Юліан), відступник, римський імператор 58
Ульяновський Василь Іринархович 9, 118

Федір (Феодор), новгородський єпископ 25
Федір, князь, син великого князя литовського Ольгерда 78
Федкович Валк Олександр, полоцький міщанин 117
Федорович Петро (Петрашка) 126
Феодосій, полоцький єпископ 59, 60
Феодосій Великий, прп. 100
Феодосій Печерський, ігумен Києво-Печерського монастиря 50
Феофан, візантійський патрицій 32
Флоря Б. 98
Фотій, київський митрополит 13, 14, 15, 61

Харитон (Харатон), холмський єпископ 59, 60
Ходкевич Іван, гетьман ВКЛ, київський воєвода, вітебський намісник 107, 118
Хорошкевич А. 59, 62, 105, 112, 113, 117, 118, 121, 123, 127, 140
Хотьєвич Прокоп, полоцький міщанин 121
Хрущов Васко 138
Хрущов О. 93, 94
Хрщон 119

Чемерицький В. 7, 11, 14, 15, 46, 48, 65, 76, 78, 91, 107
Черепнин Л. 18

Шараневич І. 13
Шах Федір, князь 136, 137

Шахматов О. 11–20, 22, 24, 26, 30, 33–35, 37, 42, 60
Шварн, легендарний князь новгородський, син Мингайла 88
Шибасєв М. 16
Шостов Хроль, полоцький міщанин 121
Штихов Г. 5

Щит Ян, посол 89

Юрій, князь, засновник роду Юр'євих, дід Петра Федоровича 126
Юрій, протопоп церкви Святої Софії в Полоцьку 126
Юрій Святославич, князь смоленський, син князя смоленського Святослава Івановича 58
Юхо І. 129
Ючас М. 76

Ягайло (Владислав), великий князь литовський, король польський, син великого князя литовського Ольгерда 56–59, 65, 66–70, 73, 77–79, 117
Ядвіга, польська королева, дружина великого князя литовського та короля польського Ягайла 68
Яким 111
Яків (Іаков), полочанин, ловчий великого князя Олександра Ярославича 51
Яків, полоцький єпископ 114, 125
Яків, св. 25
Яковенко Н. 58, 135
Якубовський Я. 65, 76
Яман, людина Яна Юрійовича Заберезинського 103
Янін В. 25
Янович Матей Войтехович, жемайтійський староста, вітебський воєвода 80
Ярополк Ізяславич, князь володимиро-волинський, син великого князя Ізяслава Ярославича 28
Ярослав Володимирович («Мудрий»), князь новгородський, великий князь київський, син великого князя Володимира Святославича 17, 20–22, 41, 43, 44, 47, 49, 50
Ярослав Святославич, князь муромський, син великого князя Святослава Ярославича, онук Ярослава Володимировича Мудрого 44
Ярослав Ярославич, великий князь тверський 115
Ярославичі, сини великого князя київського Ярослава Володимировича Мудрого 27, 29, 43, 44

«Ярославові внуки» 42, 43, 44

Ясас Р. 76

Ясинський М. 127, 131

Ястребці, польський шляхетський рід 124

Ятовтович Юшко 119

Яцимирський А. 61

Andrey Horbaty *див.* Андрій Ольгердович

Andrey Kestutewich *див.* Андрій Ольгердович

Andrey Wingolt *див.* *Андрій*

Andruszkowicz Bohdan *див.* Богдан Андрійович Сакович

Bork *див.* Борис, князь тверський

Dmitrey branski, князь, помилково названий сином великого князя литовського Кейстута 79

Ginwił *див.* Гінвіл

Kestutey *див.* Кейстут

Kunos, легендарний князь литовський, син князя Палемона 94

Olgierd *див.* Ольгерд

Patrykey, князь, син великого князя литовського Кейстута 78

Sudymontowicz Olechno *див.* Олехна Судимонтович

Towtywił *див.* Товтівіл

Witolt *див.* Вітовт 78

Woysdat, князь литовський, син великого князя литовського Кейстута 78

Zygmunt *див.* Сигизмунд Кейстутович

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Березина, р., права притока Дніпра 63, 91, 94
Березуй 54
Бельняки, суч. Бельняки, с. Чашницького р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 136
Бельчиці (Бельниці), двір та замок у передмісті Полоцька 91, 101, 102
Берестя, м., суч. Брест (Білорусь) 137
Біла Русь *див.* Білорусь
Білгород, м. неподалік Києва, на правому березі р. Ірпінь 28, 31
Білоозеро, м. та обл. розселення племені весі, суч. Білозерськ (Росія) 49
Білорусь 5, 60, 108
Борисів, м. (Білорусь) 39, 61, 63, 91, 92, 94, 107
Браславська волость (земля) в Полоцькому князівстві 8
Брячиславль, двір у Києві 45
- Варяги, народ** 49
Ведроша (Ведрош), с. та р. на Смоленщині 86
Велике князівство Литовське (ВКЛ, Велике князівство, Литовська держава, Литовсько-Руська держава, Велике князівство Литовське, Руське, Пруське та Жемоїтське, Велике князівство Литовське, Жемайтійське, Руське) 5–8, 11, 15, 16, 45, 48, 49, 52, 53, 55, 60, 61, 64–68, 71, 73, 74, 76, 80, 81, 84, 85, 88, 89, 91, 92, 101, 104, 107, 111–114, 119, 120, 122, 123, 127, 129, 131–133, 136, 140
Велике князівство Руське 49, 62
Великий Новгород *див.* Новгород Великий
Великолуцька волость (Новгородська земля) 137
Величковичі, суч. Величковці, с. Ушацького р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 137
Весничани (Весницьк), с. та його мешканці, суч. Весницьк Ушацького р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 69, 126
Весь, плем'я 49
Вехра (Вихра), р., притока р. Сожі 58
Відбеск *див.* Вітебськ
Візантія (Греки, Грецька земля) 23, 40, 41, 99
Вільно (Wilna, Вільнюс), м. 56, 57, 62, 66, 67, 71, 74, 85, 86, 99, 106, 110, 113, 120, 125, 126, 131, 140, 141

Вітебськ (Witebsk, Відбеск), м. 20, 21, 62, 63, 66, 74, 77, 80, 89, 99, 112, 131
Вітебська земля (Вітебщина) 49, 62, 131, 135–137, 140
Вітебське князівство 56
Вітебці (відбляни) 62, 63, 84, 114, 130, 131
Вітебщина *див.* Вітебська земля
Віфлянти *див.* Лівонія
Володимир (Володимир Волинський), м. 44
Волинь (Волинська земля) 62, 93, 106, 132, 135, 136, 140
Волосовичі, суч. Волосовичі, с. Жовтневого р-ну Гомельської обл. (Білорусь) 120
Волхов, р. 22–24, 26
Вороночська волость (Псковська земля) 56
Ворскла, р. 53, 79
Вроцлав, м. (Польща) 85
Всв'ят (Всвят, Усвят), м. у Полоцькій землі, суч. Усвяті, с-ще у Псковській обл. (Росія) 20, 21

Гай, бібл. м. 40
Галицько-Волинські землі 122
Голотичеськ, давньоруське м. (Полоцька земля) 28
Гомельський повіт 120
Городець, с. в Північній Білорусі 88, 92
Городок, м., суч. Давид-Городок, м. у Брестській обл. (Білорусь) 107
Городно *див.* Гродно
Готський берег 114, 130
Горспля, суч. Горспля, с. Росонського р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 126
Греки *див.* Візантія
Грецька земля *див.* Візантія
Городно, м., суч. Гродно (Білорусь) 39

Ґданськ (Кданськ), м. (Польща) 113, 125
Ґзень, ручай в Новгороді 25

Даниловичі, суч. Даниловичі, с. Ветковського р-ну Гомельської обл. (Білорусь) 120
Двіна (Західна Двіна), р. 12, 46, 63, 77, 95

Дерева, обл. розселення деревлян (Деревська земля) 44
Дернці (Дерновичі), суч. Дерновичі, с. Верхньодвінського р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 137
Дінабург, м., суч. м. Даугавпілс (Латвія) 83
Дісна, м., суч. Дісна, м. Міорського р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 97
Дніпро, р. 23, 27, 29, 61
Добригори, суч. Добригори, с. Бешенковицького р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 136
Долгіново, суч. Долгіново, с. Міорського р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 80
Долчани (Дольці), суч. Великі Дольці, с. Ушацького р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 69, 126
Долчани, мешканці с. Дольці
Дон, р. 41
Дорогичинська земля 140
Дрецькі (Дречі) Луки 137
Друцьк (Druck), м. 31, 34, 39, 61, 86
Друцький замок 138
Друя, суч. Друя, смт. Браславського р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 139
Дуровичі (Друговичі), суч. Дуровичі, с. Буда-Кошельовського р-ну, Гомельської області (Білорусь) 120

Єрусалим, м. 100

Жемайтія (Жемоїтська земля, Жемайтійська земля) 62, 80, 107, 140
Жижич (Жижець), давньоруське м. в Смоленській землі (Псковська обл., Росія) 21
Жмудь, народ 84

Завидичани, люди путні двору Завидичі
Завидичі, двір, суч. Завидичі, с. Лепельського р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 138
Заполоття 101
Зверинець, місцевість в Новгороді 25

Ізяславль (Заславль), м. на р. Свіслочі (Білорусь) 40, 42
Ільмень, оз. 24

Каменець, суч. Каменець, с. Чашницького р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 138
Карели, народ 25
Кземль *див.* Гзень
Київська митрополія 60
Київське воєводство 119
Київське князівство 56
Київ, м. 17, 18, 20, 23, 27–29, 31, 34, 35, 45, 49, 50, 60, 61, 89, 93, 99
Київська земля 8, 62, 106, 132, 135, 136, 140
Кияни 25, 28, 84, 103
Клечеськ (Клецьк), м., центр Клецького князівства 39
Козельськ, м. 51
Коливань, м., суч. м. Таллінн (Естонія) 117
Константинополь *див.* Царгород
Копись, м. та замок у Вітебському воєводстві, суч. Копись, смт. Оршанського р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 72, 133, 134
Корсунь, м. 50
Краків, м. 58, 77
Крево, м. та замок, центр Кревського князівства в складі ВКЛ, суч. Крево, с. Сморгонського р-ну Гродненської обл. (Білорусь) 65, 66
Кривичі, плем'я 39, 40, 49, 92
Крижаки *див.* хрестоносці 52
Крим 85, 140
Курськ, м. 39

Ладозьке озеро 24
Ладосна, суч. Ладосна, с. Лепельського р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 137
Латигола (Латина), населення східної Латвії 77
Латина *див.* Латигола
Либідь, р. 49
Литва (Литовська земля, Litwa) 52, 53, 56, 58, 60, 62, 67, 72, 75, 77, 81–84, 86, 107, 109–111, 114, 124
Литовці 21, 25, 83, 130
Лівонія (Німці, Nemcy, Ліфлянти, Лівхванти, Ліфянти, Віфлянти, Ліфлянтська земля) 56, 66,
Логожськ (Логойськ), м., центр Логойського князівства, суч. Логойськ, м. Логойського р-ну Мінської обл. (Білорусь) 34, 39
Луки (Великі Луки), м. на р. Ловаті 99, 119
Лукомль, м., центр Лукомського князівства, суч. Лукомль, с. Чашникського р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 34, 56

Лукомльська волость (Полоцька земля) 10
Лучно, суч. Лучна, с. Полоцького р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 138
Любек, м. в Німеччині 114, 130
Ляхи 25, 28

Мазовія 83

Марієнбург, м. в Пруській землі, резиденція магістрів Тевтонського
Ордену, суч. м. Мальборок (Польща) 113, 125

Менськ (Мінськ), м. 27, 60

Меря, народ 49

Мінське князівство 67

Мінчани (меняни), мешканці м. Мінська 27

Молдова 61

Монастирі:

в Єрусалимі:

прп. Феодосія Великого 100

в Києві:

Видубицький 35

Києво-Печерський 22, 34, 37

в Полоцьку:

Борисоглібський Бельчицький 88, 91, 101, 102

Лученський Святого Миколи 138

Спасо-Єфросиніївський (Спасо-Преображенський монастир) 98,
99, 120

Монголо-татари 50, 51

Москва, м. 14, 53, 57, 61, 74, 80, 85, 86, 102, 105, 106, 109, 110, 118, 119, 126

Московське князівство (Велике князівство Московське, Московія,
Московська держава) 53, 56, 80, 85, 88–90, 98, 99, 104, 106, 107, 118,
119, 135, 137, 140, 141

Мстиславль, м. на р. Вехрі в Смоленській землі, суч. Мстиславль, м. в Мо-
гильовській обл. (Білорусь) 58, 65

Муром, м. на р. Оці 44, 49

Мурома (Муромці), плем'я 49

Нальшанська земля, історична обл. в Литві з центром у Крєві (XII ст.) 110

Нарова (Нарва), р., впадає до Фінської затоки 107

Нева, р. 24

Немига, р., притока р. Свислочи 25, 27
Німці (Nemcy) *див.* Лівонія
Новгород Великий (Великий Новгород), м. 14, 17, 20–23, 25–27, 35, 37, 44, 45, 49–51, 53, 57, 69, 70, 80, 88, 89, 91, 102–106, 115, 117, 119, 123, 125, 130
Новгородська земля (Новгородські волості) 28, 53, 106
Новгородці 21, 25, 84, 103
Новогрудок (Новгородок), м. 106, 107

Орешов, маєток у Полоцькому воєводстві 138
Орша, м., суч. Орша, м., центр Оршанського р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 25, 27, 58, 60, 65, 77
Осечна, маєток у Полоцькому воєводстві 138
Островляни, маєток, суч. Островляни, с. Ушацького р-ну Вітебської обл. (Білорусь) 138

Переяславль-Залеський, м., суч. м. Переславль-Залеський в Ярославській обл. (Росія) 53, 56
Переяславль, м., суч. м. Переяслав-Хмельницький 51
Петрово, с. (Полоцька земля) 117
Північно-Західна Русь 123
Північно-Східна Русь 56, 108, 123
Подвіння 5
Поділля 25, 62
Познань, м. (Польща) 107
Половці 25, 41
Полота, р., права притока Західної Двіни 46, 48, 88, 99, 101
Полоцьк (Полтеск, Полотеск, Połock, Poltewsk), м. 5–8, 11, 17–23, 25, 26, 28, 30, 31, 33–37, 44, 45, 47–53, 56–58, 60, 62–74, 76, 78, 80–86, 88–94, 97, 99, 101, 102, 105, 107–117, 119–127, 129–135, 139–141
Полоцьке воєводство 137
Полоцька волость 8
Полоцька земля (Полоччина) 5–8, 11, 16, 17, 29, 32, 34, 37, 39, 45, 48–52, 60–66, 68, 71, 73, 80–82, 86, 88, 95–100, 102, 103, 105, 109, 110, 112–114, 117, 118, 120, 121, 127, 129, 131, 132, 135, 136, 139–141
Полоцька єпархія 60
Полоцьке князівство 8, 35, 52, 59, 65, 67, 68, 71, 73

Полоцький повіт 137
Польське королівство (Корона Польська) 57, 68, 80, 85, 107, 122, 140
Полочани 7, 11, 31, 32, 35, 40, 46, 52, 58, 62–64, 69–73, 80, 82, 84, 88, 89, 91,
95, 98, 103, 105, 106, 109, 110, 113–116, 120–122, 126, 129–134, 139, 140
Понешське море *див.* Чорне море
Псков, м. 26, 47, 53, 55, 57, 80, 88, 91, 102, 103, 105, 106, 110, 111, 123, 134
Псковичі (псковиці) 57
Пруссія 90
Пултуск, м. 83
Пуповичі (Пупівська волость) 137
Путилковичі, суч. Путілковичі, с. Ушацького р-ну Вітебської обл. (Білорусь)
69, 126

Рига, м. 60, 64, 72, 82, 104, 105, 113–118, 121–124, 126, 127, 129–135, 140
Рижани 72
Ризька архієпископія 82
Рим, м. 88, 100, 101
Рогволодовщина 99
Родня, м. (Тверське князівство) 53
Ростов, м. 44, 49, 50
Рулевичі, с. (Полоцька земля) 117
Русь (Давня Русь, Давньоруська держава) 8, 17, 21, 23–26, 28, 35, 39, 41, 45,
48, 52, 74, 91
Руська земля (руські землі ВКЛ) 84
Рша *див.* Орша

Сельцо, місцевість поблизу м. Полоцька 120
Словени, народ 49
Слов'яни 32
Слуцьк, м. на р. Случ (Білорусь) 60
Смоленськ, м. 13, 27, 34, 58, 61, 62, 70, 89, 91, 107, 109, 130, 135
Смоленська земля (Смоленщина) 8, 62, 139, 140
Смоленське князівство 52
Смоленці (смольняни) 39, 62, 84, 103, 109, 130
Сновськ, давньоруське м. в Чернігівському князівстві 25
Солонець, оз. (Полоцька земля) 137
Стародуб, м., суч. Стародуб, м. в Брянській обл. (Росія) 53

Стрева, р. 55
Стрежів, м. 39, 92
Судомирь, р. 20, 50
Сутковське, маєток 137

Татари (перекопські) 86, 101
Твер, м. 47
Тверське князівство 60
Тетерин, с-ще 61
Тмутаракань, м. 44
Торки, народ 27, 39
Торжок, м. 51
Троки, м., суч. Тракай (Литва) 62, 65, 66, 78
Троцьке князівство 67
Трубчевськ (Трубецьк, Trubczesk), м. в Сіверській землі, суч. Трубчевськ, м. (Росія) 56, 78
Турів, м. на р. Пряп'яті, центр розселення дреговичів, центр Турівського князівства 39, 44, 49, 50
Турово-Пінське князівство 8
Туровці 49

Хорвач, с-ще (Тверське князівство) 53
Хрестоносці (крижаки) 50, 51

Угорська земля (Угорщина) 57
Удалоєво, маєток у Полоцькому воєводстві 138
Українські землі 52
Усвят *див.* Всвяч

Царгород (Константинополь), м. 32, 41, 60, 99
Центрально-Східна Європа 8, 41
Церкви, собори:
 в Єрусалимі:
 Пресвятої Богородиці 100
 в Києві: Богородиці (Десятинна), собор 30

- Святої Софії, собор 45, 67, 125, 127
- в Новгороді:
Святої Софії, собор 19, 24–26, 45, 125, 127
- в Полоцьку:
Богородиці (Стара) 30, 46
Бориса та Гліба Борисоглібського Бельчицького монастиря 102
Святого Спаса (Спаса Преображення, Спасо-Преображенська)
71, 88, 99–101, 103, 109, 120
Святої Софії, собор 6, 45, 46, 48, 69, 88, 98, 101, 102, 106, 125,
126
- у Пскові:
Святої Трійці, собор 47
- у Твері:
Спаса Преображення, собор 47

Чернігів, м. 51

Чернігово-Сіверська земля 62

Черсв'ятська волость Полоцького воєводства та повіту ВКЛІ 137

Чехія 85

Чорна Русь 58, 62

Чорне море (Понешське море) 61

Ятвяги, плем'я литовське та їхні землі 92

Druck *див.* Друцьк

Kunosow horod 94

Litwa *див.* Литва

Nemcy *див.* Лівонія

Newiaża, р. притока Немана 94

Połock *див.* Полоцьк

Polthowsko *див.* Пултуск

Ttubczesk *див.* Трубчевськ

Witebsk *див.* Вітебськ

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Перемога Ярослава Володимировича над Брючиславом Ізяславичем; втеча Брючислава до Полоцька. Мініатюра Радзивилівського літопису. *За публікацією: Радзивилівська летопись. Факсимильное воспроизведение рукописи. Текст. Исследование. Описание миниатюр: у 2 т. – СПб.: Глаголь; М.: Искусство, 1994. – Т. 1: Радзивилівська летопись. – М.; СПб., 1994. – Л. 83.*
2. Підступ до Новгороду та його спалення Всеславом Брючиславичем Полоцьким. Мініатюра Радзивилівського літопису. *За публікацією: Радзивилівська летопись. – Т. 1. – Л. 95.*
3. Звільнення Всеслава Брючиславича з в'язниці (порубу) киянами; втеча Ізяслава Ярославича з Києва. Мініатюра Радзивилівського літопису. *За публікацією: Радзивилівська летопись. – Т. 1. – Л. 99 об.*
4. Звільнення від бісівських думок за допомогою хресного знамення; князювання Всеслава Брючиславича Полоцького в Києві. Мініатюра Радзивилівського літопису. *За публікацією: Радзивилівська летопись. – Т. 1. – Л. 100 об.*
5. Переправа Всеслава Брючиславича Полоцького в човні через Дніпро; захоплення та заточення до в'язниці (порубу) Всеслава з двома синами. Мініатюра Радзивилівського літопису. *За публікацією: Радзивилівська летопись. – Т. 1. – Л. 97 об.*
6. Полоцька земля у воєнно-політичних подіях XI ст. *За публікацією: Вялікі гістарычны атлас Беларусі у 3-х тамах. – Т. 1. – Мінск: Белкартаграфія, 2009.*
7. Алегоричне зображення морового повітря в Полоцьку: біси, готові напасти вночі на полочан, що сховалися по домівках. Мініатюра Радзивилівського літопису. *За публікацією: Радзивилівська летопись. – Т. 1. – Л. 124.*
8. Алегоричне зображення морового повітря в Полоцьку: біси на конях, що нападають удень на полочан. Мініатюра Радзивилівського літопису. *За публікацією: Радзивилівська летопись. – Т. 1. – Л. 124.*
9. Заслання полоцьких князів з дружинами та дітьми Мстиславом Володимировичем Великим Київським. Мініатюра Радзивилівського літопису. *За публікацією: Радзивилівська летопись. – Т. 1. – Л. 164.*
10. Спроба дружини Володимира Святославича Київського Рогнеди, доньки князя Рогволода Полоцького, вбити чоловіка. Мініатюра

Радзивилівського літопису. *За публікацією: Радзивиловская летопись. – Т. 1. – Л. 163.*

11. Спроба Володимира Святославича Київського вбити дружину в присутності сина Ізяслава. Мініатюра Радзивилівського літопису. *За публікацією: Радзивиловская летопись. – Т. 1. – Л. 163 об.*

12. Уклін Андрія Ольгердовича Полоцького та Дмитра Ольгердовича Брянського великому князю московському Дмитру Івановичу. Мініатюра Лицевого зводу XVI ст. *За публікацією: Повесть о Куликовской битве. Текст и миниатюры Лицевого свода XVI века. – Л., 1984.*

14. Скиргайло Ольгердович. Гравюра з видання «Опис європейської Сарматії» (1581 р.) О. Гваньїні. Таке саме зображення використане укладачем як портрет легендарного князя Кракуса.

15. Полоцька оборона 1563 р. Західноєвропейська гравюра.

16. «Сучасна карта Польщі, Угорщини, Богемії, Німеччини, Русі, Литви» М. Беневентана (Б. Ваповського). 1507 р. *За публікацією: Вялікі гістарычны атлас Беларусі у 3-х тамах. – Т. 1. – Мінск, 2009.*

17. 2-й Борисів камінь. Прориси.

18. Рогволодів камінь. Прориси.

19. Прп. Єфросинія Полоцька. Фресковий розпис Спасо-Преображенської церкви. Сучасне фото.

20. Еффігія Ольбрахта Гаштовта. Літографія Юзефа Озембловського, 1840 р.

21. Хрест прп. Єфросинії Полоцької. Оригінал. Фото 1896 р.

22. Софійський собор XVIII ст. Полоцьк. *За публікацією: Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слов, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке. – Минск, 2012. – (Древнейшие города Беларуси).*

23. Карта Полоцького воєводства XVI ст. *За публікацією: Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 2. – Мінск : БелЭн, 2007.*

24. Грамота полоцького намісника Василя Дмитровича Корсака, полоцьких бояр, міщан і всіх мужів полочан ратманам та міщанам м. Риги. [1435–1436 рр.]. Фото В. Вороніна, О. Груші. *За публікацією: Полоцк. – Минск, 2012. – (Древнейшие города Беларуси).*

На обкладинці:

Полоцький Софійський собор. Гравюра за малюнком Н. Орди.

На звороті: Печатка полоцького князя Ізяслава Володимировича.

SUMMARY

Polotsk land in chronicle and act sources of the XI–XVI centuries

This monograph is devoted to the research of Polotsk and the Polotsk land history in the Old Russian State and the Grand Duchy of Lithuania. The author of the book does not focus on the «classical» history of the medieval city because it has been thoroughly studied by the previous researchers of Polotsk. The book provides more information on the image of the city-land and the analysis of its genesis in the narrative and documentary texts – the Old Russian and Belarussian-Lithuanian chronicles and Polotsk act sources.

The monographic research is based on three chronicles of the Grand Duchy of Lithuania of the middle of the XV–XVI centuries. Previously mentioned sources are of paramount importance. «Polotsk messages» of Belarussian-Lithuanian chronicles usually are not taken into consideration by historians studying the Polotsk Land. According to the scientists they are uninformative, unoriginal and semi-mythical. However at first sight insignificant and sometimes fictional data disguises the vision of the Polotsk Land in the Grand Duchy of Lithuania by chroniclers.

The first chapter of the book is devoted to the analysis of information about Polotsk in the early old Russian chronicles of the XI–XIII centuries. Among the «Polotsk messages» the author distinguishes between those of Novgorod chroniclers and Kyiv scribes. Among the «Kyiv» messages of Polotsk the author distinguishes those that are likely to belong to the Kyiv-Pecherskyi chronicler, loyal Sviatopolk Iziaslavych, and the message of the author from Vydubychi, supporting Monomach.

«Polotsk messages» of three chronicles of the Grand Duchy of Lithuania are considered in the second and third chapters. The main attention is focused on the analysis of «The Tale of Polotsk». The author of the monograph examines annalistic plot from the legendary part of the Belarussian-Lithuanian chronicles. The researcher offers her own point of view on the issue of attribution, dating and origin of «The Tale of Polotsk».

Based on the evidence reviewed in the study of early and late chronicles, the author describes a series of images of Polotsk and its land on the pages of the annalistic texts.

The final fourth chapter of the monograph is based on the analysis of Polotsk acts, which reveal the special features of Polotsk and its residents in all areas of their lives more «openly». Polotsk act sources allowed the author to look at Polotsk «from the inside» – by the eyes of Polochans. The data of the Grand Duchy of Lithuania troops census in 1528 and revisions of Polotsk in 1552 are enlisted for recreation of the model of the Polotsk Land. On the base of Polotsk acts the researcher attempted to construct a socio-political model of Polotsk in the Grand Duchy of Lithuania in the end of the XIV–XV centuries.

Specific evidence given in the book allows the author to state that Polotsk was a very special and unusual city since the Middle Ages. All this allows to re-estimate its position and importance in the history of Central and Eastern Europe of the medieval and early modern time.

АНАТАЦЫЯ

Полацкая зямля ў летапісных і актавых крыніцах

XI–XVI стагоддзяў

Манаграфія прысвечана даследванню гісторыі Полацка і Полацкай зямлі ў складзе Старажытнарускай дзяржавы і Вялікага княства Літоўскага. У поле зроку аўтара кнігі трапіла не «класічная» гісторыя сярэднявечнага горада, якая грунтоўна раскрытая ў працах папярэдніх даследчыкаў Полацка, а пошукі вобразу горада-зямлі і аналіз яго генезісу ў наратыўных і актавых помніках – старажытнарускіх і беларуска-літоўскіх летапісах і полацкіх актавых крыніцах.

Першараднымі пазначэнні крыніцамі, на якіх грунтуецца манаграфічнае даследаванне, ёсць тры летапісныя зводы Вялікага княства Літоўскага сярэдзіны XV–XVI стст. «Полацкія весткі» беларуска-літоўскіх летапісаў да ўвагі гісторыкамі Полаччыны звычайна не бяруцца (на думку навукоўцаў, – яны неінфарматыўныя, неарыгінальныя і паўміфічнай). Аднак за гэтымі, на першы погляд, нязначнымі і месцамі фантастычнымі паведамленнямі схавана бачанне Полацкай зямлі вачыма летапісцаў Вялікага княства Літоўскага.

Першы раздзел кнігі прысвечаны аналізу інфармацыі аб Полацку ў ранніх старажытнарускіх летапісах XI–XIII стст. Сярод «полацкіх вестак» аўтар адрознівае належаць наўгародскім і кіеўскім кніжнікам. Сярод «кіеўскіх вестак» аб Полацку вылучае тых, што, верагодна, належаць Кіева-Пячэрскім летапісцу, лаяльным Святаполку Ізяславічу, і паведамленні, якія выйшлі з-пад пера Выдубіцкага, «праманамахаўскага» аўтара.

У другім і трэцім падзелах паслядоўна разгледжаны «полацкія весткі» трох летапісных збораў Вялікага княства Літоўскага. Асноўная ўвага засяроджана на аналізе «Аповесці пра Полацк» – летапіснага сюжэту, вылучанага аўтарам манаграфіі са складу легендарнай часткі беларуска-літоўскіх летапісаў. Даследчык прапануе свой уласны погляд на пытанні атрыбуцыі, датыроўкі і крыніц «Аповесці».

На падставе разгледжаных сведчанняў ранніх і позніх летапісаў даследаванні аўтар рэканструюе шэраг вобразаў Полацка і яго зямлі, якія трансліруюцца на старонках летапісных тэкстаў.

Заклучны, чацверты, раздзел манаграфіі пабудаваны на аналізе полацкіх актаў, у якіх асаблівасці Полацка і палачан па ўсіх напрамках іх існавання выяўляюцца больш «адкрыта». Полацкія актывыя крыніцы дазволілі аўтару паглядзець на Полацк «знутры» – вачамі саміх палачан. Для аднаўлення мадэлі Полацкай зямлі ў складзе ВКЛ прыцягнутыя дадзеныя Перапісу Войска ВКЛ 1528 г. і Полацкай рэвізіі 1552 г. На матэрыяле полацкіх актаў даследчык паспрабаваў сканструяваць сацыяльна-палітычную мадэль Полацкай зямлі ў складзе ВКЛ (канца XIV–XV ст.).

Канкрэтныя доказы, выкладзеныя ў кнізе, даюць магчымасць аўтару абгрунтавана сцвярджаць, што Полацк яшчэ з княскіх часоў быў вельмі асаблівым і нестандартным горадам. Гэта дазваляе па-новаму ацаніць яго месца і значэнне ў гісторыі Цэнтральна-Усходняй Еўропы сярэднявечнага і ранняга Новага часу.

АННОТАЦИЯ

Полоцкая земля в летописных и актовых источниках XI–XVI веков

Монография посвящена исследованию истории Полоцка и Полоцкой земли в составе Древнерусского государства и Великого княжества Литовского. Автор сосредоточился не на «классической» истории средневекового города, которая основательно изучена в работах предыдущих исследователей Полоцка, а на поисках образа города-земли и анализе его генезиса в нарративных и актовых памятниках – древнерусских и белорусско-литовских летописях и полоцких актах.

Первостепенными по значению источниками, на которых базируется монографическое исследование, являются три летописных свода Великого княжества Литовского середины XV–XVI вв. «Полоцкие известия» белорусско-литовских летописей, как правило, не принимаются во внимание историками Полотчины (по мнению ученых, – они неинформативные, неоригинальные и полумифические). Однако за этими, на первый взгляд, незначительными и местами фантастическими данными скрыто видение Полоцкой земли глазами летописцев Великого княжества Литовского.

Первый раздел книги посвящен анализу информации о Полоцке в ранних древнерусских летописных сводах XI–XIII вв. Среди «полоцких известий» автор выделяет те, которые принадлежат новгородским летописцам, и сообщения о Полоцке, принадлежащие киевским книжникам. Среди «киевских известий» о Полоцке выделяет те, которые, вероятно, принадлежат Киево-Печерскому летописцу, лояльному Святополку Изяславичу, и сообщения, вышедшие из-под пера Выдубицкого «промономаховского» автора.

Во втором и третьем разделах последовательно рассмотрены «полоцкие известия» трех летописных сводов Великого княжества Литовского. Основное внимание уделено анализу «Повести о Полоцке» – летописного сюжета, выделенного автором монографии из состава легендарной части белорусско-литовских летописей. Исследователь предлагает свой собственный взгляд на вопросы атрибуции, датировки и источниковой базы «Повести о Полоцке».

На основании рассмотренных свидетельств ранних и поздних летописей автор исследования воссоздает ряд образов Полоцка и его земли, транслируемых на страницах летописных текстов.

Заключительный, четвертый, раздел монографии базируется на анализе полоцких актов, в которых особенности Полоцка и полочан по всем направлениям их существования проявляются более «открыто». Полоцкие актовые источники позволили автору взглянуть на Полоцк «изнутри» – глазами самих полочан. Для воспроизведения модели Полоцкой земли в составе ВКЛ привлечены данные Переписи Войска ВКЛ 1528 и Полоцкой ревизии 1552 гг. На материале полоцких актов исследователь попытался сконструировать социально-политическую модель Полоцкой земли в составе ВКЛ конца XIV–XV вв.

Конкретные доказательства, изложенные в книге, дают возможность автору обоснованно утверждать, что Полоцк еще с княжеских времен был весьма особенным и нестандартным городом. Это позволяет по-новому оценить его место и значение в истории Центрально-Восточной Европы средневекового и раннего Нового времени.

Наукове видання

Філіпович Марина Анатоліївна

**ПОЛОЦЬКА ЗЕМЛЯ
В ЛІТОПИСНИХ ТА АКТОВИХ ДЖЕРЕЛАХ
ХІ–ХVІ СТОЛІТЬ**

Філологічна редакція
Н.М. Зубкова, О.С. Боляк

Коректура
О.С. Боляк, Т.В. Герасімова

Комп'ютерна верстка
О.С. Боляк

Комп'ютерна обробка ілюстрацій
Т.А. Банько, О.С. Боляк

Дизайн обкладинки
Т.А. Банько

Підписано до друку 14.10.2014 р. Формат 70x100/16. Ум. друк. 16,6 арк.
Папір офс. №1. Тираж 200 прим. Замов. № 21.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.
03039, Київ-39, просп. 40-річчя Жовтня, 3.